

A3 S1

शब्द-सङ्ग्रह

संस्कृत र पाश्चात्य भाषाहरूको तुलनात्मक शाब्दिक अध्ययन

जनार्दन घिमिरे

शब्द-सङ्ग्रह

संस्कृत र पाश्चात्य भाषाहरूको तुलनात्मक शाब्दिक अध्ययन

(भाग एक)

जनार्दन घिमिरे

श्रीमती ऋता घिमिरे (पौडेल)
(प्रकाशिका)

पुस्तकः शब्दसन्दोह
लेखकः जनार्दन घिमिरे
प्रकाशिकाः श्रीमती ऋता घिमिरे (पौडेल)
प्रतिः १००१
मूल्यः ६००/- (व्यक्तिगत), १०००/- (संस्थागत)
सर्वाधिकारः लेखकमा
ISBN: 978-9937-2-2518-2
प्रकाशन वर्ष : २०६७ असार
डिजाइन, मुद्रकः क्लासिक प्रिन्टिङ्ग सर्भिस, अनामनगर

ॐ पितृपादाः पुनन्तु माम्
संस्कृतनिष्ठ पूज्य पितृ-परम्परामा
मेरो सादर प्रणति

प्रपितामह स्व. देवर्षि

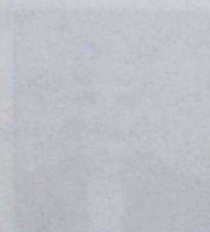
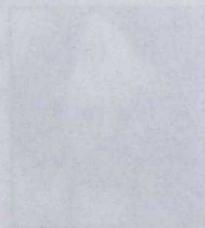
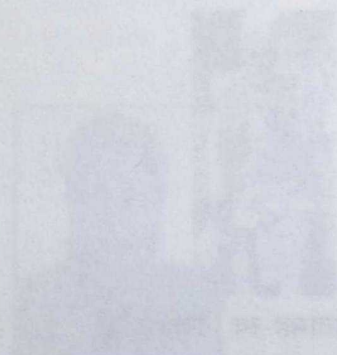

पितामह स्व. लक्ष्मीप्रसाद

पूज्य पिता श्री मुक्तिनाथ पूज्या माता श्रीमती रत्नकुमारी

पुस्तकालय
पुस्तकालय पुस्तकालय पुस्तकालय
पुस्तकालय पुस्तकालय पुस्तकालय

समर्पण

दोलखा जिल्लाका लापिलाङ्, लामीडाँडा र
बाबरे गाविसलाई विश्वकै नमूना सँस्कृत
ग्राम बनाउन अभियानरत समस्त
ग्रामवासीहरू, यस अभियानका सहयोगीहरू
तथा श्री हिलेपानी सँस्कृत उच्च माविका
समस्त शिक्षक एवं विद्यार्थीहरूमा हार्दिक
समर्पण ! साथै एङ्लो वैदिक अभियानको
सन्दर्भमा स्थापित डी.ए.वी. सुशील केडिया
विश्वभारती, जावलाखेलका समस्त अध्यापक
एवं प्यारा विद्यार्थी तथा सँस्कृतलाई उच्च
आदर र सम्मान दिने डी.ए.वी. प्रशासनमा
यो पुस्तक समर्पण गर्दछु ।

पुष्प

१. पुष्पको अनेक भेद छ । यहाँ केवल
पुष्पको नाम मात्र नभई यहाँ
यसको वर्णन पनि गरिएको छ ।
यसको नाम यहाँ भेटिन्छ । यहाँ
यसको वर्णन पनि गरिएको छ ।
यसको नाम यहाँ भेटिन्छ । यहाँ
यसको वर्णन पनि गरिएको छ ।
यसको नाम यहाँ भेटिन्छ । यहाँ
यसको वर्णन पनि गरिएको छ ।
यसको नाम यहाँ भेटिन्छ । यहाँ
यसको वर्णन पनि गरिएको छ ।
यसको नाम यहाँ भेटिन्छ । यहाँ
यसको वर्णन पनि गरिएको छ ।

भूमिका

संस्कृत भाषाका शब्दको विश्वव्यापी ऐतिहासिक सम्बन्ध

डा.माधवप्रसाद पोखरेल

संस्कृत वाङ्मयको भण्डार दक्षिण एसियामा सबभन्दा पहिले फेला परेको हो । यहाँ फेला परेको संस्कृत भाषा एकनासको छैन । पाणिनि (इ.पू. पाँचौं शताब्दी) को अष्टाध्यायीमा नै संस्कृत भाषा मूलतः दुई किसिमको पाइएको उल्लेख छ । तिनीहरूमध्ये एउटा भेदको नाम वैदिक (इ.पू. १५००-८००) र अर्को भेदको नाम 'भाषा' मात्र लेखिएको छ ।

'संस्कृत' शब्द सबभन्दा पहिले 'वाल्मीकिरामायण' मा प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यसभन्दा अगाडि भाषा बुझाउने अर्थमा प्रयोग हुने 'संस्कृत' शब्द संस्कृत वाङ्मयमै कतै प्रयोग भएको पाइँदैन ।

'अष्टाध्यायी' रचिएका वेलामा नै संस्कृत भाषाका अनेक भेद भएको 'प्राचाम्' जस्ता भौगोलिक भेदहरूको उल्लेख गरेर पाणिनिले सूचना दिएका छन् ।

पाणिनिको व्याकरण बनेपछि मात्र प्रस्तुत भाषालाई 'संस्कृत' र 'प्राकृत' गरी दुई भागमा लगाउने चलन चलेको अड्कल गर्न सकिन्छ । त्यसपछि पाणिनीय व्याकरणअनुसार सिद्ध भएका शब्द र वाक्य मात्र प्रयोग भएको भाषा चाहिँ 'संस्कृत' अनि पाणिनीय व्याकरणअनुसार सिद्ध नभएका शब्द र वाक्य प्रयोग हुने भाषिक भेद चाहिँ 'प्राकृत' भन्ने कोटि बनेको हुनुपर्छ । सर्वसाधारण जनतालाई 'प्रकृति' भन्ने चलन छ । यस व्युत्पत्तिअनुसार मोटामोटी रूपमा सर्वसाधारणले प्रयोग गर्ने भाषिक भेदलाई 'प्राकृत' र पाणिनीय व्याकरण पढेर त्यसअनुसार परिमार्जित गरिएको भाषिक भेदलाई 'संस्कृत' भन्ने चलन बसेको बुझिन्छ ।

ऐतिहासिक अभिलेखका आधारमा चाहिँ संस्कृत भाषालाई प्राकृत भाषाले उछिनेको देखिन्छ । अशोक (इ.पू. तेस्रो शताब्दी) का शिलालेखमा मात्र सर्वप्रथम ब्राह्मी लिपि प्रयोग भएको देखिन्छ । ब्राह्मी लिपिभन्दा अगाडि यस उपमहाद्वीपमा सिन्धुवैसीको सभ्यतामा प्रयोग हुने छुट्टै लिपि पुरातात्त्विक उत्खननमा भेटिएको भएपनि वेदको रचना गर्ने ऋषिहरूले कुनै पनि लिपि प्रयोग गरेको बुझिँदैन, त्यसै हुनाले वैदिक साहित्यलाई 'श्रुति' अर्थात् सुनेर कण्ठ गर्नुपर्ने मानिएको छ । हेल्लिङ्की विश्वविद्यालयका प्राध्यापक अस्को पार्पोलाले सिन्धुवैसीको लिपिको साइनो वैदिक साहित्यसँग जोड्ने प्रयास गरेका छन् । हाम्रो उपमहाद्वीपको सबभन्दा पुरानो पढ्न सकिने लिपि ब्राह्मी पनि युरोपको सबभन्दा पुरानो युनानी लिपि पनि आम्हारिक भन्ने सेमेटिक लिपिबाट विकसित भएको सिद्धान्त अहिले स्थापित भएको छ । आम्हारिक लिपिमा लेखिएका ऐतिहासिक अभिलेखहरू सम्पूर्ण पश्चिम एसिया ढाकेर इरान, अफगानिस्तान र भारतीय उपमहाद्वीपमा सम्म पनि पाइएका छन् । डा. दिनेशचन्द्र सरकारको अनुसन्धानले पनि यस कुरालाई पुष्टि गरेको छ । मध्यएसियामा भेटिएको अशोकका पालाको एउटा धम्मपद खरोष्ठी लिपिमा पनि भेटिएको छ ।

अशोकले आफ्ना सबै शिलालेखहरू जनभाषा (प्राकृत) मा लेखे । भारतीय उपमहाद्वीपमा संस्कृतमा पहिलो शिलालेख जारी गर्ने व्यक्ति इरानी शक शासक रुद्रदामा (इ.पू. पहिलो शताब्दी) हुन् । त्यसपछि क्रमशः संस्कृतमा शिलालेख लेख्ने चलन बढेको देखिन्छ । यसरी राजकाजको भाषा चाहिँ संस्कृत हुने बोलचालको भाषा चाहिँ प्राकृत हुने क्रम अघि बढिरह्यो ।

लेख्य भाषाभन्दा बोलचालको भाषा एकदम परिवर्तनशील अर्थात् विकासशील हुन्छ, त्यस कारण लेख्य भाषा संस्कृत चाहिँ पाणिनीय व्याकरणका आधारमा भन भन स्थिर हुने, तर कथ्य भाषा प्राकृत चाहिँ भन भन परिवर्तनशील हुने क्रम अघि बढिरह्यो । त्यसै परिवर्तनले गर्दा वैदिक साहित्यको समकालीन कथ्य अथवा प्राकृत भाषा पाणिनिकालीन संस्कृतको समकालीन कथ्य अर्थात् प्राकृत भाषामा परिवर्तन भइसकेको हुनुपर्छ । वैदिक वाङ्मयभित्रै पनि ऋग्वेदको भाषाभन्दा यजुर्वेदको र यजुर्वेदको भाषाभन्दा अथर्ववेदको अनि अथर्ववेदको भाषाभन्दा उपनिषद्को भाषा पाणिनीय संस्कृतसँग भन-भन मिल्ने अर्थात् हामीलाई भन-भन सजिलो लाग्ने क्रमशः भइरहेको पाइन्छ । आज नेपालीमा लेखिएका सबै ग्रन्थ र सामग्री एकै ठाउँमा थुपार्दा पनि हाम्रो बोलचालमा प्रयोग हुने सबै शब्दको एक छेउ पनि पूरा हुँदैन । सबै नेपाली शब्दलाई कुनै पक्षपाती आधारविना सङ्कलन गर्नु हो भने, त्यो शब्दकोशभित्र नेपालीमा लेखिएका सबै शब्दकोशका कति गुणा शब्द अँटाउँछन्, त्यो कुरो चिताएर सकिँदैन ।

यसै तथ्यका आधारमा के अङ्कल गर्न सकिन्छ, भने, संस्कृत वाङ्मयमा लिपिवद्ध भएका शब्दहरूभन्दा कति हो कति वढ्ता र फरक शब्दहरू बोलचालको प्राकृत भाषामा व्यवहार गरिन्थे होलान् । प्राकृत भाषामा अनेक भाषिकाहरू भएको पनि अङ्कल गर्न सजिलै सकिन्छ, तर अशोकको शिलालेखभन्दा अगाडि प्राकृत भाषाले लेख्य रूप नै पाएन । अशोककै पालामा पनि प्राकृत भाषामा कम्तीमा चारओटा भाषिका देखिन्छन्, तर प्राकृत भाषा बोलिने जुन जुन क्षेत्रमा अशोकको आधिपत्य स्थापित भएन, त्यस त्यस ठाउँको प्राकृत उनका शिलालेखमै आउन सकेन । यसरी अशोककै पालामा पनि लिपिवद्ध नभएका प्राकृत भाषिकाहरू अवश्य हुनुपर्छ ।

बुद्ध (इ.पू. छैटौँ शताब्दी) ले आफ्ना उपदेशहरू पण्डितहरूलाई नभएर सर्वसाधारण जनतालाई दिने लक्ष्य राखेका हुनाले उनका उपदेशहरू प्रथमतः तात्कालिक लुम्बिनी वा कपिलवस्तुमा चलेको कुनै प्राकृत भेदमा दिए, तर जब बुद्धधर्म यो उपमहाद्वीपभरि फैलियो, बुद्धका उपदेशहरू यस उपमहाद्वीपभरमा धेरैजसोले बुझ्ने प्राकृत भेदमा अनुवाद गर्नु आवश्यक भयो । त्यसका लागि मध्यदेशको प्राकृतका रूपमा चलिरहेको पालि भाषा रोजियो । अझै पनि थेरवादी र हीनयानी बौद्धसाहित्य पालि भाषामै पाइन्छन् । अशोकको समयभन्दा पछाडि पालि भाषाको मानकीकरण गरिएको हो ।

जब मध्य एसियाका शासक कनिष्क भारतीय उपमहाद्वीपमा शासन गर्न पसे, अनि उनको राज्यविस्तारलाई ख्याल राख्ता पालिभन्दा संस्कृत भाषा बहुसङ्ख्यकले बुझ्ने ठहरियो । त्यस ठहरको फलस्वरूप चौथो बौद्ध सम्मेलनपछि बुद्धधर्म महायान र हीनयान गरी दुई भागमा बाँडियो । मोटामोटी रूपमा हीनयान बुद्धधर्मको दक्षिणी शाखा भयो भने, महायान चाहिँ बुद्धधर्मको उत्तरी शाखा भयो । मध्य एसियाका प्राकृत भाषाका वक्ताहरू संस्कृत अलि सजिलै बुझ्न सक्थे, त्यसैले गर्दा महायानीहरूले सम्पूर्ण बौद्ध साहित्यलाई संस्कृतमा अनुवाद गरे, तर हीनयानीहरूले पालि भाषाकै प्रयोग गर्न छोडेनन् ।

जे भएपनि अशोक र कनिष्क बौद्ध भएकाले गर्दा बुद्धधर्मको व्यापक विस्तार जब दक्षिण एसियाबाट पूर्वी एसिया र मध्य एसियातिर भयो, संस्कृत र संस्कृतकै एउटा कथ्य भेदबाट विकसित भएको पालि भाषा आधारभूत रूपमा भारोपेली भाषा नै नबोल्नेहरूको धार्मिक साहित्यको भाषा हुन पुग्यो । चीन, कोरिया र जापानका सम्राटहरूले बौद्धधर्मलाई राजधर्मको मान्यता दिएपछि बुद्धधर्मका माध्यमबाट संस्कृत शब्दमा अनेक प्रकारका ध्वनिवैज्ञानिक र रूपवैज्ञानिक परिवर्तनहरू भए । दक्षिणपूर्वी एसियामा हिन्दु राजाहरूले शासन गरेपछि पनि संस्कृत भाषाका शब्दहरू अनेक आरनेय

भाषाका पारिभाषिक शब्दावलीका अनिवार्य स्रोत भए । यसैले मलयाली, इन्डोनेसियाली, बर्माली, थाई, फिलिपिनेली, लाओसी, कम्बोडियाली, चिनियाँ, मङ्गोलियाली, कोरियाली, तिब्बती र जापानी जस्ता पूर्वी एसियाली भाषा अनि दक्षिण एसियाका नेवारी, मणिपुरी, लिम्बू, तमिल, तेलुगु, कन्नाडा र मलयालम जस्ता भाषाहरू भारोपेली मूलका नभएपनि धार्मिक, सांस्कृतिक र आधुनिकीकरणको प्रयोजनका लागि प्रशस्त संस्कृत शब्दहरू चलाउँछन् ।

पालिभन्दा पछाडि पनि प्राकृत जनभाषामा उत्तरोत्तर परिवर्तन भइरह्यो । संस्कृत नाटकमा प्रयोग भएका प्राकृत भाषाहरू त्यसैका प्रमाण हुन् । नाटकका पात्रविशेषले प्रयोग गर्ने त्यस्ता भाषाले बोलचालको भाषाको वास्तवमा प्रतिनिधित्व गर्दैनन् । कुनै भाषाविशेषका टङ्कारा भाषिक बेहोराहरू बढाइ-चढाइ प्रस्तुत गरेर नाटकको पात्रलाई बकाउने चलन काठमाडौँमै उत्पादन गरिएका टेलीनाटक र रेडियो नाटकका मैथिली वा भोजपुरी भाषाका पात्रहरूको बोलीको विश्लेषण गर्दा पनि नाटकमा प्रयोग हुने प्राकृत भाषा कृत्रिम नै हुनुपर्छ भन्ने अड्कल गर्न गारो पर्दैन । यस्ता प्राकृत भाषाका नमुनाले खालि के मात्र प्रमाण दिन्छन् भने, ती नाटक लेखिएका वेलाका प्राकृत भाषा पालिभन्दा पनि निकै फरक परिसकेका रहेछन् । अपभ्रंश साहित्यलाई पनि यसै सूत्रबाट बुझ्नुपर्छ ।

बोलचालका त्यस्ता अनेक प्राकृत भेद १० औँ शताब्दीतिर नेपाली, हिन्दी, काश्मीरी, पन्जाबी, गुजराती, मराठी, राजस्थानी, मैथिली, भोजपुरी, अवधी, उडिया, बङ्गाली र असमियाँ जस्ता आधुनिक भाषाहरूमा विकसित भएका हुन् ।

सर विलियम जोन्स (१७८६ इ.) ले संस्कृत भाषाका शब्द र व्याकरण फारसी र ग्रीसेली, ल्याटिन, केल्टिक र जर्मनेली, जस्ता अनेक युरोपेली भाषाका शब्द र व्याकरणसँग तुलना गरेर संस्कृत, ग्रीसेली, ल्याटिन, जर्मनेली, फारसी, जस्ता भाषाहरू एउटै माउ भाषाका सन्तान भएको सिद्धान्त स्थापना गरेपछि अनेक वैकल्पिक नाउँ प्रस्तावित भएपछि अन्त्यमा त्यस माउ भाषाको नाउँ भारोपेली राखिएको छ । त्यसै सिद्धान्तको फलस्वरूप आज भाषाविज्ञानमा संस्कृत, ग्रीक, ल्याटिन, लिथुआनियाली, आर्मेनियाली, फारसी, केल्टिक, जर्मनेली, रूसी, तोखारी, अल्बानियाली, आदि प्राय युरोपेली भाषाहरू संस्कृत भाषाका भगिनी भाषा मानिन्छन् ।

जनार्दन धिमिरेको प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक कृतिमा माथि उल्लेख गरिएका तीन चार स्रोतका संस्कृतका जाति (Cognate) शब्दहरू तुलना गरिएका पाइन्छन् ।

प्रथमतः श्रीधिमिरेको प्रयास भाषावैज्ञानिकहरूले भारोपेली भन्ने नाम दिइएका ग्रीसेली, ल्याटिन, रसियाली, अल्बानियाली, जर्मनेली, गोथिक, लिथुआनियाली, आर्मेनियाली, तोखारी, केल्तिक र फारसी जस्ता संस्कृतका भगिनी भाषाका ज्ञातिशब्दहरूको तुलना गरेर संस्कृत र ती भाषाका शब्दभण्डारबीच सम्बन्ध स्थापित गर्नु रहेको छ ।

यस अनुसन्धानमा परेका दोस्रा थरी शब्दहरू वैदिक अथवा लौकिक संस्कृत शब्दका समसामयिक कथ्य भाषाबाट ऐतिहासिक रूपमा कमशः विकसित हुँदै आएका नेपाली, हिन्दी, सिन्धी, गुजराती, जस्ता आधुनिक आर्यभाषाका शब्दहरू तुलना गरिएका छन् । यहाँ पालि, प्राकृत र अपभ्रंश भाषाका उदाहरणहरू भने, तुलनात्मक रूपमा कमै परेका छन् ।

प्रस्तुत अनुसन्धानका तेस्रा थरी संस्कृत शब्द चाहिँ नेवारी, चिनियाँ र द्रविड जस्ता अभारोपेली भाषाका शब्दभण्डारमा सांस्कृतिक, ऐतिहासिक र आधुनिकीकरणका प्रयोजनले पस्न पुगेका संस्कृतका ज्ञातिशब्दहरू परेका छन् ।

सारांशमा ऐतिहासिक, भौगोलिक, सांस्कृतिक र वैज्ञानिक-प्राविधिक कारणले संस्कृत भाषाका शब्दसँग उच्चारण र अर्थको मेल खाने शब्दहरूको खोज र तुलनामा शोधकर्ताले चासो देखाएको पाइन्छ । संस्कृत व्याकरणको औपचारिक अध्ययन र संभवतः अङ्ग्रेजीको पनि सामान्य अध्ययनका भरमा आफ्नै रुचि र स्वाध्यायका बलले धिमिरेजीले प्रशंसनीय काम गर्नुभएको छ, ऐतिहासिक भाषाविज्ञानको अध्ययन र अनुशीलनविनै शोधकर्ताले जुन सिद्धि प्राप्त गर्नुभएको छ, भविष्यमा तुलनात्मक र ऐतिहासिक भाषाविज्ञानको अनुशीलन गर्नुभयो भने, उहाँले आजको जनार्दन धिमिरेलाई आफैँ उछिन्नुहुनेछ । उहाँलाई त्यो सिद्धि मिलोस् भन्ने मेरो शुभकामना छ ।

प्राक्कथन

संस्कृत अध्ययनको विराट् स्वरूप

जनार्दन घिमिरे
लेखक

मैले संस्कृत पढेको शुरूमा मेरो इच्छाले होइन । मेरो पिताजीले तात्कालिक समयमा दोलखाबाट हिंडेर सुनसरीको पिण्डेश्वर पुगी आफ्नो वंश परम्परा बमोजिम दुःखले संस्कृतको ज्ञान आर्जन गर्नुभएकोले उहाँलाई संस्कृतको अध्ययनमा रस बसिसकेको रहेछ । म चाहिँ दोलखाकै तात्कालिक हिलेपानी निम्न माध्यमिक विद्यालयबाट ७ कक्षा उत्तीर्ण गरिसकेपछि ८ कक्षा पढ्ने तरखरमा थिएँ । त्यो बेला दोलखा जिल्लाभरि एउटा पनि संस्कृत विद्यालय नभएको र अन्य साधारण विद्यालयमा पढेर जिन्दगी बिगार्नुभन्दा घरमै बसेर रघुवंश र लघुकौमुदी घोक्नु राम्रो हो भनेर मेरो पिताजीले मलाई विद्यालयीय शिक्षाबाटै रोकिदिनुभयो र घरमै स्वाध्याय गराउन थाल्नु भयो । यसपछि मेरो दिनचर्या भनेको दिनभरि गाईबाखा चराउन जानु र फुर्सद भएको बेला त्यही रघुवंश र लघुकौमुदी घोक्नु हुनपुग्यो । अझ वनमा गाई बाखा चराउन जाँदा पनि ती दुई पुस्तक बोके-नबोकेको र पढे-नपढेको बारे चियोचर्चो गर्ने पिताजीको बानीले मलाई वनमा ती पुस्तक लैजान र अरू साथीभाइको अगाडि खिसीट्यौरीको पात्र बन्न बाध्य बनाइरहेको थियो । उनीहरू भन्थे - 'अब उहिलेको जस्तो संस्कृत पढेर दूनाभरि रूपाँयाँ पैसा सोहोर्ने समय छैन, बाउको भनाइमा लागेर आफ्नो भविष्य नबिगार, बरू खुरूक्क नजीकको स्कूलमा गएर आठ कक्षामा भर्ना भइहाल ।' उनीहरूको कुराले मन छुन्थ्यो तर घरमा आएर त्यो कुरा पिताजीको अगाडि राख्ने साहस कहाँ हुन्थ्यो र !

अर्को वर्ष जनकपुरको मटिहानीमा संस्कृत पढ्न पठाउन तयार भएर दोलखाकै बुलुङ् गाविसस्थित जगन्नाथ काकालाई पिताजीले लगिदिन अह्राइसक्नुभएको रहेछ । जगन्नाथ काकाले मटिहानीमै बसेर संस्कृत अध्ययन गर्नुभएको हुनाले पिताजीले सो चाँजोपाँजो मिलाउनुभएको हुनसक्छ । तर माता रत्नकुमारीको समेत आग्रहमा मलाई कामाडौँस्थित रानीपोखरी संस्कृत पाठशालामा भर्ना गरिदिने विचार आयो । यसै सन्दर्भमा

प्रा.डा. राम बहादुर खड्काकी माताको संरक्षणमा म काठमाडौंको थापाथलीमा आएँ र संस्कृत पढ्न थालें । यो वि.सं. २०४० को प्रसङ्ग हो ।

काठमाडौंमा आउनेबित्तिकै वानेश्वरवासी श्री शुकदेव पौडेलज्यू र ललितपुरको लुभु निवासी श्री श्रीप्रसाद पोखरेलज्यू सँग मेरो राम्रो चिनापर्ची भयो । आफ्नो पूर्व प्रतिबद्धताको कारण मेरो भित्री इच्छा चाहिँ व्याकरण विषय पढ्ने थियो । शुकदेव गुरूले सामान्य मौखिक परीक्षा लिनभयो, त्यसमा म खरो उत्रिएको देखेर नै उहाँले मलाई व्याकरण विषय नै उपयुक्त हुने प्रेरणा दिनुभयो । म पनि खुशी हुँदै त्यतैतिर लागें । मलाई व्याकरण विषय लिन प्रेरणा दिने तात्कालिक प्रधानाध्यापक देवीप्रसाद लंसाल पनि हुनुहुन्थ्यो । एकदिन गुरुद्वयको शास्त्रचर्चा चलिरहेको रहेछ । म पनि लुसुक्क त्यहीँ छिरेको थिएँ । शुकदेव गुरूलाई यति श्लोक कण्ठ छन् कि हरेक प्रसङ्गमा श्लोक नघुसाई उहाँ वार्ता नै गर्नुहुन्थेन । यस्तै प्रसङ्गमा 'अष्टाध्यायी जगन्माताऽमरकोशो जगत्पिता' को बारेमा चर्चा हुँदै रहेछ । अर्थात् अष्टाध्यायी संसारकै आमा हुन् र अमरकोशचाहिँ संसारक पिता । गुरुद्वयको यो श्लोक सुनेपछि मेरो मनमा एउटा बालसुलभ जिज्ञासा जाग्यो, त्यो के भने संसारका यति धेरै भाषाभाषी भएको ठाउँमा अझ समुद्रपारि बोलिने भाषामा संस्कृतको के प्रभाव हुन सक्छ र ? मैले त्यो बेलामा सोचेको थिएँ कि संस्कृतमा 'जगत्' भनेर भारत र नेपाललाई मात्र बुझिन्छ होला । किनकि संस्कृतको खासै प्रभाव त यिनै देशहरूमा त छ नि ! यी दुई देशलाई बुझाउन पनि किन जगत् शब्दकै प्रयोग गरिएको होला ? के संस्कृतको साँच्चै नै यो जगत्भरि नै प्रभाव होला त ? यसपछिदेखि नै सामान्यतया म पाश्चात्य भाषाहरूको तुलनात्मक अध्ययन गरेर हेर्ने र त्यहाँ अष्टाध्यायीको जगन्मातृत्व र अमरकोशको जगत्पितृत्व देखिन्छ कि देखिदैन भनेर विचार गर्न थाल्यें ।

त्यसैले २०५० सालमा हामी संस्कृत छात्रावास तीनधाराका केही साथीहरूले आपसमा मिलेर मुलुकमा एङ्गलो संस्कृत विद्यापीठ खोल्नुपर्ने निर्णय गरी होटल एम.एम. ठमेलमा एकदिने कार्यशाला गोष्ठीको आयोजना गर्‍यौ । सो गोष्ठीमा प्रकाश भण्डारी, भेषराज घिमिरेलगायतको ठूलो योगदान थियो । त्यो गोष्ठीको बारेमा थुप्रै पत्रपत्रिकाले समाचार लेखे पनि मुलुकले चाहिँ केही सोचेन । त्यो बेलासम्म भारतमा स्वामी दयानन्द सरस्वतीको सम्झनामा त्यहाँका शिक्षाविद्हरूले एङ्गलो वैदिक स्कूल खोलेका छन् भन्ने हामीलाई थाहा थिएन, तर डी.ए.वी. (दयानन्द एङ्गलो वैदिक) अभियानले नेपालमा पनि आफ्नो विस्तार गरेको थाहा पाएपछि मैले त्यसैमा सम्मिलित भएर आफ्नो अभियानलाई अघि बढाउने निर्णय गरेँ र वि.सं. २०५१ मा म डी.ए.वी. सुशील केडिया विश्वभारती काठमाडौंमा प्रवेश भएँ ।

यसरी वि.सं. २०५१ सालदेखि नै प्रस्तुत पुस्तक तयार पार्ने क्रममा म जुटिसकेको थिएँ । त्यसवेला अंग्रेजी भाषामा प्रयुक्त केही यस्ता शब्दहरूको संकलन गर्न मैले शुरू गरेँ जसले मलाई अब अध्ययन अगाडि बढाउन होस्याइरहेका थिए । जस्तै -

रयि - Ray
 दिन - day
 वाट - way
 बदरी - bay
 बभ्रु - bay
 घट्ट - Quay
 cay
 quai (French)
 Cayo (Spanish)
 kai (old French)
 अप्सरः - परी - fay (fairy)
 न - Nay

यसरी शब्दहरूको अन्त्यमा आएका 'ay' ले केही बताउन खोजे जस्तो लाग्थ्यो भने पदान्तमा आएका 'oy' ले पनि केही बताएभैं लाग्थ्यो ।

बाल - boy
 सर्षप - Soy (Soyabean - English)
 Shi - (Chinese)
 Sho (Japanese)

जुष् - Joy
 स्तृ - stroy
 राजा - Roy $\begin{cases} \rightarrow \text{Royal} \\ \rightarrow \text{loyal} \end{cases}$ (रलयोरभेदः)

प्रातिपदिकदेखि लिएर धातुसम्मको यस्तो अध्ययनमा एक किसिमको रमाइलो र आनन्दको अनुभूति हुँदै गयो र अध्ययनप्रसङ्ग पनि अब केही प्रौढ हुँदै जान थालेको थियो ।

भृ - fry
 क्रन्द - cry
 तृद् - try

तृष् - dry, drink
drink (sucking liquid in or up)

प्रार्थ - pray

यद्यपि यी शब्दहरूको चर्चा यहाँ गरे तापनि प्रस्तुत पुस्तकमा चाहिँ प्रायः यी शब्दहरूको बारेमा मैले अध्ययन र वर्णन गरेको छैन । तर यी शब्दहरू नै यस्ता उत्प्रेरक थिए जसले मलाई आफ्नो अध्ययन अधि बढाउन र पाश्चात्य एवं पूर्वीय साहित्यलाई अभि नजीकबाट बुझ्न सघाइरहेका थिए । विशेष गरी शब्दहरूमा देखिने एकरूपता र एकरसताले भाषाको बनोट बुझ्न भक्भक्काइरहेका थिए ।

बन्धन - bound

स्वन - sound

श्वन् - hound (sh = h)

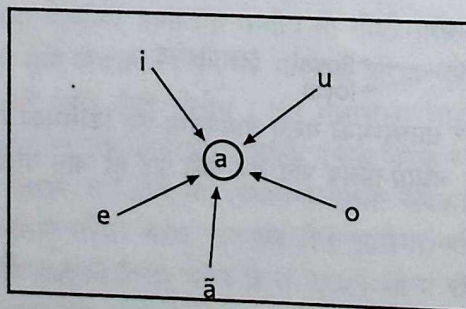
रिङ्गण - Round

प्रापण - found

व्रण - wound

संस्कृत शब्दको उच्चारण गर्दा सबै ठाउँमा मान्छेले एकै प्रकारले उच्चारण गर्छन् भन्ने कुनै त्यस्तो नियम छैन । जस्तो कि बङ्गालीहरूले संस्कृत शब्दको उच्चारण गर्दा प्रायः आद्यक्षर 'अ' लाई 'ओ' बनाउँछन् । जस्तै 'जनार्दन' भन्दा 'जोनार्दन', 'पशुपति' भन्नुपर्दा 'पोशुपति' यसरी बंगाली उच्चारणमा आद्यक्षर 'अ' ओ ध्वनिमा परिवर्तन हुन पुग्छ । (भाषा विज्ञानमा चाहिँ यसलाई अ 'गोलित' स्वर भनिन्छ ।)

यद्यपि भाषा विज्ञानको नियम अनुसार अन्य vowel sound 'अ' ध्वनिमा परिवर्तित हुन्छन् । यसलाई vowel reduction भनिन्छ ।

तर यहाँ मैले प्राचीन संस्कृत साहित्यमा समेत प्रयुक्त शब्दहरू पाश्चात्य भाषामा र विशेष गरी अङ्ग्रेजीमा कसरी अन्य ध्वनिमा समेत प्रयुक्त भएका छन् भन्ने केही उदाहरण संकलन गरेको छु ।

दान - Donate

दमन - Dominate

वमन - Vomit

तान - Tone

द्वार - Door

न - No

रट - Rot (Rot learning, parrot)

नास - Nose

पाद - Pod (Podium, Tripod)

सम - homo

कफ - Cough

मरणशील - mortal

नक्त - Noct (Nocturnal)

वाक् - Voke (Convoke, Revoke, Provoke)

Voc (vocal, vocative)

नामन् - Nomin (Nominate)

अष्ट - Oct

दम - Dome

वर्तुल - Bowl

अरित्र - Oar

लम्ब - Long

पात्र - pot

पश्च - Post

आदर - adore

राज → Roy (royal)
→ Loy (Loyal)

सार - Core

सामान्य - Common

समिति - Committee

समूह - Commune

अक्षि - आक्खि → Ocul
→ Oculo

आशु - Ocy

अस्थि → Osteo
→ Oste
→ Osseo

आस्य - Os

खट्वा - Cot

कक्ष - Coxa

नव → novo
→ nova
→ nove
→ now

द्वारा - through

रदनि - Rodent

तर संस्कृत भाषाबाट पाश्चात्य आद्यक्षर 'अ' रूपमा मात्र नभएर सबै vowel हरूमा परिवर्तन भएर उच्चारण हुन्छ । जस्तै संस्कृतको 'अ' ध्वनि 'e' मा परिवर्तन हुँदा

वाहिक - vehicle

नेव - new/ neo

श्रद्धा cred (Latin)/creed (English)

दरी - Dale/Dell

सप्तम - Septem (September)

दशम - Decem (December)

दन्त - Dent

महा - Mega

जल - Jel (Jelly)

कपाल - Cephal (English)/Kephale (Greek)

अवि - ewe

अन्तः - endo (endoscopy),

अन्त - end

मध्य - med

राज - reg (regal)
 leg (legal)

अष्ट - eight

जननी - Zenana

पर्ययण - perion (परि = peri)

पञ्च - Penta (पञ्चकोण = Pentagon)

रक्त - Red

आन्त्र - entero

यसैगरी संस्कृतको 'अ' ध्वनि 'i' vowel मा उच्चारण गर्दा -

अग्नि - igni (ignite, ignition)

अन्तर् - inter/enter

अस्ति - ist (Latin)/is (English)

षष् - Six

सभ्य - Civil

द्रप्स - drip

मध्य - mid

मन - min (mind, remind)/men (mental, mention)

भाण्ड - bin

परुत्न - firn (चिर - परूत् - परारिभ्यस् त्नो वक्तव्यः)

(पा. ४।३।२३)

यसैगरी संस्कृतको आद्यक्षर 'अ' 'u' vowel को रूपमा उच्चारण गर्दा -

सामन् - humnos (Greek)

जल - gully

अन्तिम - ultimo

अन् (नञ्) - un (uncountable)

अनन्तर - uninter

स्थग - thug

गल - gula (Latin)

स्वप्न - hupnos (Greek)/hypnotism (English)

खर्पर - cupel

कर्त् - cut

अङ्गुलि - unguate

भाषा विज्ञानकै शब्दमा चाहिं यस्तो प्रक्रियालाई umlauting भनिन्छ ।

वर्तमान धर्मसभाका राष्ट्रिय अध्यक्ष डा. माधव भट्टराईज्यूले संस्कृत भाषामा साईचरित्रको बारेमा एउटा काव्य तयार गर्नुभएको छ । जसको नाम 'सत्यसाईचरितम्' राखिएको छ । तर पुस्तकको मुखपृष्ठमै 'सत्य'लाई रोमन लिपिमा लेख्दा 'sathya' यस्तो spelling लेखिएको छ । उहाँले दक्षिण भारतको उच्चारणलाई ध्यानमा राखेर यस्तो spelling लेख्नुभएको हो । किनकि दक्षिण भारतका धेरै भाषाहरूमा 'त्' को रोमन उच्चारण गर्दा 'th' लेखिन्छ । अझ दक्षिण भारतमा सत्यको उच्चारण गर्दा 'सद्य' यस्तो हुनपुग्छ । तर यो दक्षिण भारतमा मात्र नभएर संस्कृत शब्दलाई अङ्ग्रेजी भाषामा उच्चारण गर्दा पनि 'त्' ध्वनि कतै विकल्पले त कतै नित्य 'th' स्वरमा परिवर्तन हुन्छ । जस्तै :

मातृ / मातर् mater/mother

भ्रातृ / भ्रातर् Frater/brother

तत् - that

ते - they

त्वम् - thou

तनु - thin

पितर् pater/Father

त्रि tri/three

संस्कृत व्याकरण अध्ययन गर्दा “उरण् रपरः” (पा.सू. १।१।५१) मा ‘र’ उच्चारण गर्दा र प्रत्याहारको बोध हुने भएकाले “कृष्ण + ऋद्धिः” मा अर् गुण भई कृष्णद्धिः र ‘तव+लृकारः’मा अल् गुण भई तवल्कारः रूपसिद्धि गरिएको छ। अझ “रलयोरभेदः” यस नियम अनुसार रकार र लकारको अभेद सम्बन्ध मानिएको छ। त्यसैले संस्कृत शब्दहरूमा त्यही शब्द उही अर्थमा कतै ‘र’ ध्वनियुक्त र कतै ‘ल्’ ध्वनियुक्त प्रयोग गरिएका छन्। र दुवैलाई शिष्टप्रयोग मानिएको छ। जस्तै -

श्रथः = शलथ

श्रीलः = श्लीलः

रोहित = लोहित

स्फुरति = स्फुलति

यहाँ यी सबै शब्द एउटै अर्थमा प्रयोग भएका छन्। यसलाई ‘रलयोरभेदः’ को प्रत्यक्ष उदाहरणका रूपमा मान्न सकिन्छ। यसै अनुरूप संस्कृत शब्दको अंग्रेजी उच्चारणमा पनि कतै ‘र’ को ‘ल्’ र कतै ‘ल्’ को र गरिएको छ। जस्तै :

(क) र को ल् उच्चारण गरिएका केही शब्दहरू

मृदु - mild

चक्र - cycl / cyclo / cycle

सूर्य - helio

पृथु - flat

राज् → Roy (Royal)

→ loy - (loyal)

→ Reg (Regal)

→ leg (Legal)

रस - lush

परि peri/fuli

पुरा - paleo

पुरू - poly

विस्रा - weasel

ऋण - loan

ग्रन्थि - Gland

दरी - dell/ dale

(ख) ल् को र् उच्चारण गरिएका केही शब्दहरू

विलम् - bore

वल्क - bark

स्फुलिङ्ग - spark

शाला - hall Sarai (स् को हत्व)

भारतको आसाममा एकजना प्रसिद्ध विद्वान् थिए श्री कृष्णकान्त सन्धिकै । उनी पढ्नमा ज्यादै सिपालु र समयलाई खूब ख्याल गर्ने गर्दथे । उनले पढ्ने बेलामा जतिसुकै ठूलो मान्छे भेट्न आएको भए पनि नभेटिकनै पठाइदिन्थे र यसै प्रसङ्गमा तत्कालीन भारतीय प्रधानमन्त्री जवाहरलाल नेहरू पनि उनको पढ्ने समयमा भेट्न गएकोले भेटै नदिई फर्काइदिएका थिए भनेर असमियाहरू अहिले पनि बताउँछन् । उनै सन्धिकैलाई अंग्रेजहरूले हयाण्डिक (handique) भन्न थाले । पछि उनको नाम नै हयाण्डिक भनेर चिनिन थाल्यो । 'स्' ध्वनिको उच्चारण असमियाहरूको अलिक भिन्नै किसिमको छ । यसैले उनीहरूले 'स्' उच्चारण गर्दा अरूले 'ह' सुन्ने गर्छन् र त्यसै अनुसार शब्द प्रयोग गर्ने गर्दछन् ।

संस्कृतको 'सप्ताह' शब्दलाई पनि हिन्दी भाषामा हफ्ता र नेपाली भाषामा हप्ता भनिन्छ । हाम्रै देशमा पनि जुम्लीहरू प्रायः 'स' लाई 'ह' उच्चारण गर्दछन् । यसरी संस्कृत शब्दका स् ध्वनि ती भाषाहरूमा ह् मा परिवर्तन भए जस्तै अंग्रेजी भाषामा पनि 'स्' ध्वनिको कतै विकल्पले त कतै नित्य हत्व भएको छ । जस्तै

सम	same/homo	सूर्य -	helio
षष्	six/hex/hexa	श्रु/श्रृ -	hear
शत	cent/hecto	सर्प	serpent/herpes
सामि	semi/hemi	सप्तम	septem (latin)/hepta (Greek)
शूकर	sow/hog	श्वेत -	white
शाला	cell/hall	शृङ्ग -	horn

(ग) जश्त्व र चर्त्व

यस्तै संस्कृत साहित्यमा वर्गीय तृतीय अक्षर प्रथम अक्षरमा परिवर्तन हुने प्रक्रियालाई 'चर्त्व' भनिन्छ भने प्रथम अक्षर तृतीय अक्षरमा परिवर्तन हुने प्रक्रियालाई 'जश्त्व' भनिन्छ । जश्त्व र चर्त्व यी दुवै शब्द संस्कृत व्याकरणका पारिभाषिक शब्द हुन् ।

यसै अनुरूप गौ - cow, कोण - gon (Trigonometry) जस्ता थुप्रै उदाहरणहरू यस प्रसङ्गमा फेला पर्दछन्। फरक यति हो कि संस्कृतमा जश्त्व र चर्त्त्व पदान्त वर्णहरूमा गरिन्छन् तर भाषान्तरको पक्षमा चाहिँ पदादिवर्णहरूमा पनि यो नियम लागू भएको देखिन्छ।

भूर्ज = birch (ज् को च् मा परिवर्तन)

स्फुलिङ्ग - spark (ग् को क् मा परिवर्तन)

गम्- come (ग् को क् मा परिवर्तन)

मरीचिका - mirage (च् को ज् मा परिवर्तन)

पुर - borough (प् को ब् मा परिवर्तन)

लंगुलः - लङ्गर - anchor (ग् को क् मा परिवर्तन)

बंगाली भाषामा ठाकुर भन्ने श्रेष्ठ पदवी हो। आफ्नो स्वामी मालिकदेखि लिएर ईश्वरलाई समेत 'ठाकुर' भनिन्छ। रवीन्द्रनाथले बंगाली साहित्यमा पुर्‍याएको योगदानस्वरूप उनी सर्वत्र प्रसिद्ध भए। तर उनको नाम भन्दा पनि रवीन्द्रनाथ 'ठाकुर' को ठाकुर पदचाहिँ यति लोकप्रिय बन्यो कि अंग्रेजहरूले यही 'क' लाई 'ग' ध्वनिमा परिवर्तन गरेर Tagore भन्न थाले। भाषान्तरमा गरिएको जश्त्वको यो प्रत्यक्ष उदाहरण हो। पछि रवीन्द्रनाथले नोबेल पुरस्कार पाएपछि त भारतीयहरूले नै ठाकुरलाई Tagore भन्न थाले। अहिले आएर ठाकुरको सट्टा रवीन्द्रनाथका सन्तानले पनि आफूलाई tagore लेख्न थाले र अब tagore नै एउटा अर्को थर बन्न पुग्यो। यो सबै भाषिक खेलको चमत्कार हो। आफ्नो अध्ययनक्रममा 'भ्' अक्षर चाहिँ 'ब्' र 'फ्' दुवै ध्वनिमा परिवर्तन भएको पाएको छु। उदाहरणका लागि

भ् को ब् मा परिवर्तन	भ् को 'फ्' मा परिवर्तन
भ्रातर - brother	भ्रातर - Frater
भूर्ज - birch	भीः - fear
कुम्भ - cymbal	भास्व - Phospho (phosphorus)
भ्रू - brow (eyebrow)	भा - pho (photo)
भाण्ड - bin	भुशुण्डी - fusil

(घ) लोप र आगम

वर्णागम र वर्णलोप संस्कृत व्याकरणमा चलेको अर्को पद्धति हो। कुनै शब्द निर्माण गर्दा वर्णको आगम हुने र कुनै शब्दका निर्माण गर्दा वर्णलोप गरी इष्टरूप सिद्ध गर्ने

प्रक्रिया आगम वा लोपप्रक्रिया हो । कुक्, नुम्, टुक्, डुट्, णुट्, नुट्, सुट् जस्ता थुप्रै आगमहरूको विधान पाणिनीय व्याकरणमा गरिएको छ । साथै हलन्त्यम्, षः प्रत्ययस्य, उपदेशे ऽ जनुनासिक इत् जस्ता थुप्रै सूत्रहरूले वर्णको इत्संज्ञा गरेपछि लोप हुने गर्दछ । संस्कृत भाषाबाट अङ्ग्रेजी भाषामा पनि यस्तै आदि वर्णलोप भएको देखिन्छ ।

(अ) आदि वर्णलोप भएका केही उदाहरणहरू

नारङ्ग - orange

तैल - oil

हंस - anser

रुद्राक्ष - utrasum

कृमि - worm

शर - yarrow / arrow

सुवर्ण - auburn

सत् - auth (Authentic)

समीर → aero

air

aeo

तनु - anw (anwiella - zoology)

शोक - woe

स्राव - rrhoea

अतः - thus

लङ्गुलः - लङ्गर - anchor

विवृत - overt

व्यग्र - eager

वृक्षः रुख (पालि) - oak

अलसः - lazy

यष्टिका - stick

अलकः (घुम्रिएको कपाल) - lock

सक्थि - thigh

शपथ - oath

(आ) आदि वर्णागम भएका केही उदाहरणहरू

ओटज - cottage (c)

इतर - hetero (h)

अधः - batho (b)

रुधिर - erythro (e)

लव - clove (c)

उग्र Rigour (R)/ vigorous (V)

स्त्री - Oestri (oe)

आस्य - Face (F)

ऊन - Minus (M)

प्लीहा - spleen (s)

उप - hypo (h)

उपरि - hyper (h)

रूप - Morpho (morphology) (m)

अरुण - morn (morning) (m)

उरः - thoraco (th)

अङ्गुलिः - Finger (F)

तारकाः - Star (s)

रतिक - erotic (e)

(ड) वर्णविपर्यास

स्फोटज्ञानका लागि संस्कृतमा प्रशस्त चिन्तन गरिएका छन् । स्फोटलाई चित्स्वरूप, कूटस्थ र नित्य मानिएको छ । यसैगरी जुन क्रमले शब्दोच्चारण भएको छ वा चित्तका भित्तिमा ध्वनिजनित संस्कार परेको छ त्यही क्रमले ध्वनिरूप व्यञ्जनबाट स्फोटरूप आत्मा अभिव्याप्त हुन्छ भनिएको छ । यसैले सरो रसः, नदी, दीनः इत्यादि पदहरूमा अभेद सम्भावना हुन सक्दैन । (येन क्रमेण च चित्ते संस्कारास्तेनैव क्रमेण व्यञ्जकंपरुषितता तस्येति स्वीकारान्न सरो रस इत्यनयोरविशेषः ।

वैयाकरणासिद्धान्तलघुमञ्जूषा) किनकि “सरः”मा सकारोत्तरवर्ति अकार, अकारोत्तरवर्ति रकार र रकारोत्तरवर्ति अकार रहेको छ सोही क्रमोत्तरवर्तिता रसमा पाईदैन त्यसैले दुवैमा अभेदबोधको सम्भावना हुँदैन भनिएको हो । यसैले स्फोटज्ञानका लागि पौर्वापर्यबोधको पनि त्यत्तिकै अपरिहार्यता रहेको छ ।

तर भाषान्तर पक्षमा भने एउटै संस्कृत शब्दको उही अर्थमा व्यतिक्रमोत्तरवर्तिता वा (वर्णविपर्यास) चलेको र त्यसबाट पनि अभेद अर्थबोध भइरहको छ । अर्थात् ‘आकाश’को sky शब्दसँग अभेदबोध देखिएको छ भने ‘पट्टी’ शब्दको Tape शब्दसँग पनि अभेदार्थबोध देखिएको छ ।

त्यसैले संस्कृत व्याकरणको यो नियम संस्कृत शब्दको सन्दर्भमा मात्र लाग्ने तर अपभ्रंश शब्दको हकमा भने सो नियम लागू नहुने देखिएको छ । जस्तै -

आकाश - sky

पट्टी - Tape

वक्र - curve

कार्य - work

लाभ - avail - availability)

अंशुक - cassia

अलस - slow

ऋत - True

यहाँ वर्णन गरिएका प्रसङ्गहरू नितान्त नयाँ र खोजमूलक भए पनि यो विधामा कसैले कलम नै चलाएको थिएन भन्ने चाहिँ होइन । नेपालकै सन्दर्भमा पनि श्रुतिसमताका आधारमा योगी नरहरिनाथले पनि ‘माता च मदरश्चैव पिता च फादरस्तथा’ जस्ता केही श्लोकहरू रचनुभएको थियो ।

पछि धानवाली विशेषज्ञ डा. ज्ञानलाल श्रेष्ठले एउटा पुस्तक प्रकाशन गर्नुभएको थियो । सो पुस्तकको नाम उहाँले 'संस्कृत विश्वभाषा हो' भन्ने राख्नुभएको थियो । आफ्नो विभिन्न मुलुकमा भ्रमण हुँदा संस्कृत जस्तै उच्चारण गरिने थुप्रै शब्दहरू प्रयोगमा आएको देखेर तिनै शब्दलाई संकलन गरी उहाँले सो पुस्तकमा वर्णन गर्नुभएको छ । सो पुस्तकमा भाषा वैज्ञानिक आधार र उहाँले प्रस्तुत गर्नुभएको संस्कृत शब्दको ऐतिहासिकता र प्रामाणिकताबारे चाहिँ त्यत्तिसारो ध्यान पुर्‍याउनुभएको देखिँदैन । तर तरङ्गरहित शून्यताको अवस्थामा उहाँको पुस्तकले प्रशस्त तरङ्ग पैदा गरेको प्रसङ्गलाई भने मान्नुपर्दछ ।

भारतमा पनि विशेष गरी श्री पुरुषोत्तम नागेश ओकज्यूले यस प्रसङ्गमा प्रशस्त कलम चलाउनुभएको छ । 'वैदिक राष्ट्रका विश्व इतिहास' नामक ४ वटा volume मा प्रकाशित उहाँका पुस्तकमा पनि संस्कृत शब्द भन्नेबित्तिकै त्यो प्राचीन भइहाल्छ भन्ने आग्रह देखिन्छ । कम से कम त्यो शब्दको प्रयोग यी काव्यमा, ब्राह्मणग्रन्थमा आरण्यकमा वा वेदमा छन् भनेर उल्लेख गरिदिनु भएको भए त्यसले भाषा वैज्ञानिकहरूलाई अध्ययन गर्न सजिलो हुन्थ्यो । नत्र भने 'television' शब्दको 'तलवीक्षण' शब्दसँग श्रुतिसमता देखाएर र रवद्युः शब्दको Radio शब्दसँग श्रुतिसमता देखियो भन्दैमा संस्कृतको प्राचीनता परिपुष्ट हुनसक्दैन । किनकि 'तलवीक्षण' र, 'रवद्युः' शब्द संस्कृतमा कहिलेदेखि चलेका छन् भन्ने वा कुन ग्रन्थविशेषमा यिनको प्रयोग छ र त्यो कुन अर्थमा छ भन्ने स्पष्ट नभएसम्म श्रुतिसम शब्द निर्माण गरेर मात्र कुनै त्रुटि हुँदैन भन्ने विचारले नै मैले प्रस्तुत पुस्तक लेखेको हुँ । यसैकारण मैले प्रस्तुत पुस्तकमा ८५% शब्दहरूमा वेदकै प्रमाण दिएर त्यसको ऋचासमेत उल्लेख गरेर शब्दको प्राचीनता र ऐतिहासिकता सिद्ध गर्न खोजेको छु ।

विशेष गरी लौकिक संस्कृत र वैदिक संस्कृत मात्र नभएर इतिहासकारहरूले सभ्यतामा समेत विभेद देखाइसक्नुभएको छ । उत्तरवैदिक कालमा जब वेदलाई पनि एउटा कर्मकाण्डको पुस्तक मात्र बनाइयो र अश्वमेध, गोमेध र नरमेध यज्ञ भनेर तत् तत्प्राणीहरूको हिंसा हुन थाल्यो त्यसपछि गौतम बुद्धले समाजमा शान्तिको सन्देश दिनुभयो । गौतम बुद्धको मत लोकप्रिय हुन थालेपछि आद्य जगद्गुरु शंकराचार्यले वेदान्तको प्रचार गरेर वैदिक ज्ञान र दर्शनलाई उद्धार गरिदिनुभयो । यसपछि लौकिक संस्कृतको प्रयोग व्यापक मात्रामा बढेको पाइन्छ । यसैले मैले प्रस्तुत पुस्तकमा लौकिक संस्कृतका ग्रन्थहरूबाट मात्र उद्धरण नलिई प्राप्त भएसम्म वैदिक वाङ्मयकै प्रयोगलाई उद्धृत गरेको छु । सम्भव भएसम्म एकाध ठाउँमा पालि (एवं प्राकृत) भाषाका शब्दहरू पनि खोजिएका छन् ।

शब्दको अध्ययनकै क्रममा म एकपटक पूर्वमन्त्री एवं 'जयतु संस्कृतम्' संस्थाका पूर्व अध्यक्ष स्व. श्रीभद्र शर्माकहाँ पुगेको थिएँ । उहाँले हामीकहाँ प्रयुक्त 'दम्पती' शब्दको प्रयोग रूसी भाषामा पनि भएको तर त्यहाँ गृहपति भन्ने अर्थमा रहेको जानकारी दिनुभयो । त्यही दमबाट नै Dome शब्दको विकास भएको चर्चा पनि गर्नुभयो । मैले पनि घरमा आएर वामन शिवराम आटेको संस्कृत हिन्दी शब्दकोश पल्टाएर हेरेँ । तर त्यहाँ दम शब्दको उल्लेख नै पाइँनँ । त्यसैले मैले पनि Dome शब्द रूसी भाषाबाटै विकसित भएको रहेछ भन्ने सोचें । तर लौकिक संस्कृतमा यसको उतिसारो प्रयोग नभए पनि 'दम' शब्द घर अर्थमा वैदिक साहित्यमा प्रशस्त चलिस्केको रहेछ । यसैले प्रस्तुत पुस्तकमा घर अर्थवाची 'दम' शब्द प्रयोग भएका वैदिक ऋचाहरूको उल्लेख गर्दै मैले Dome शब्दको प्रयोग-निर्देश गरेको छु ।

पाश्चात्य भाषाहरूका शब्दको ऐतिहासिक क्रम निर्धारण गर्ने क्षमता ममा विकसित भइसकेको छैन । पाश्चात्य भाषाका शब्दहरूको उत्पत्तिका आधारमा कालक्रम निर्धारण गर्नु भन्ने कुरा मेरो व्यक्तिगत सामर्थ्यको कुरा पनि होइन । त्यसैले प्रस्तुत पुस्तकमा जति पनि Greek, Latin, Prehistoric German, Old French आदि भाषाका शब्दहरू लिइएका छन् ती सबै मैले John Ayto ले लेख्नुभएको Dictionary of word origins बाट लिएको हुँ । अन्य यूरोपीयन शब्दहरू जस्तै Italian, French, Spanish, Sweden, Danish आदि भाषाका शब्दहरू चाहिँ कुनै Dictionary of word origins बाटै त कुनै Microsoft ले विकसित गरेको ४ भाषाको Dictionary को CD बाट संकलन गरेको छु । यो CD को बारेमा जानकारी दिनुका साथै विशेष चिन्ता र चासो दिई अध्ययनमा सघाउ पुऱ्याउने मेरो अन्तेवासी शिष्य गोविन्द वंशलप्रति म आभारी छु ।

English Etymology का Dictionary मध्ये मैले JOHN AYTO लाई नै छान्नुका पनि विशेष कारणहरू रहेका छन् । किनकि उहाँ प्रसिद्ध कोशकार हुनुहुन्छ र अंग्रेजी भाषाको प्रसिद्ध Longman Dictionary को विकासमा उहाँको महत्त्वपूर्ण सहभागिता रहेको छ । त्यसै गरी उहाँ 'observer' पत्रिकाको प्रभावकारी 'words' का कोलम लेखक पनि हुनुहुन्छ । त्यसैले पाश्चात्य शब्द-विकासको क्रम जुन उहाँले प्रस्तुत गर्नुभएको छ, मैले त्यसैको वरिपरि बसेर आफ्नो अध्ययनलाई अधि बढाएको छु । कतिपयस्थलमा अङ्ग्रेजी कोशकार JOHN AYTO ले खुट्याउन नसकेको पक्षलाई मैले यस अध्ययन मार्फत् स्पष्ट पार्ने प्रयत्न गरेको छु । तीमध्ये केही उदाहरण म यहाँ प्रस्तुत गर्न चाहन्छु ।

१. अंग्रेजी भाषामा प्रयुक्त Girl शब्दको उत्पत्ति कहाँबाट भएको हो भन्ने खुट्टिन सकेको छैन । तर मनुस्मृतिमा वर्णित 'अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा च रोहिणी'

भन्ने व्याख्या र ऋग्वेदको प्रथम मण्डलमा प्रयुक्त गौरी शब्दको अर्थ सप्रमाण वर्णन गरी Girl शब्दको उत्पत्ति खोजिएको छ ।¹

२. संस्कृतमा 'रज्जु' शब्दको अर्थ डोरी हुन्छ । Prehistoric German मा raipaz शब्द रहेको तर त्यसको origin थाहा नभएको JOHN AYTO ले उल्लेख गर्नुभएको छ । तर प्रस्तुत पुस्तकमा ऋग्वेद र यजुर्वेदमा नै रज्जु शब्द देखिएको सप्रमाण उल्लेख गरिएको छ ।²
३. चरक र सुश्रुतसंहितामा औषधिको अर्थमा प्रयुक्त द्रव्य/द्रव्य शब्दको प्रयोग अंग्रेजी साहित्यमा Drug को रूपमा गरिएको छ । तर यो Drug शब्द कहाँबाट आयो भनेर खुट्याउन नसकिएकोमा वर्तमान अध्ययनले त्यसको प्रयोग दर्शाएको छ ।³
४. नेपालीमा अलछ्छी र हिन्दीमा आलसीलाई बुझाउन संस्कृतमा "अलसः" शब्द रहेको छ । मालविकाग्निमित्रम्, मातङ्गलीला, मेघदूत र अमरकशतम् जस्ता ग्रन्थहरूमा यसको प्रयोग भेटिएको छ । तर अंग्रेजी साहित्यमा १६ औं शताब्दीतिर प्रयुक्त Lazy शब्दको स्रोत खुल्न नसकेको सन्दर्भमा "अलसः" शब्दबाटै यसको उत्पत्ति भएको चर्चा गरिएको छ ।⁴

1. 'Where girl comes from is one of the unsolved puzzles of English etymology. What is at least clear is that originally it meant 'child' in general rather than specifically 'female child' but no one is certain where the French word came from.'

- D.W.O.

2. 'These point to a prehistoric ancestor 'raipaz' whose ultimate origins are not know.

D.W.O.

3. 'Drug' is one of the mystery words of the language. It is clear that English acquired it from old French 'drogue', but no one is certain where the French word came from.

D.W.O.

4. 'Lazy is one of the problem words of English. It suddenly appears in the middle of 16th Century, and gradually replaces that active terms Slack, slothful and idle as the main word for expressing the concept 'averse to work' but no one knows for sure where it came from'.

-D.W.O.

५. जथाभावी थुक्नु, फोहोर गर्नुलाई संस्कृतमा “निष्ठीवः” भनिन्छ । फोहोर गरिएको ठाउँलाई अंग्रेजीमा Nasty भनिएको छ । १४ औं शताब्दीमा अंग्रेजी साहित्यमा प्रयुक्त यो शब्दको unpleasant भन्ने अर्थ पनि रहेको छ । मान्छेलाई कुनै फोहोर वा मन नपर्ने घिनलाग्दो वस्तु वा चीज देखासाथ मुखमा थुक आइहाल्छ । यसैले Nasty शब्दको प्रयोग निष्ठीव शब्दसँग ज्यादै नजीक रहेको देखिन्छ ।⁵
६. घाँटीलाई संस्कृतमा ग्रीवा भनिन्छ । लामो तर आफ्नै किसिमको घाँटी भएकाले संस्कृतमा ऊँटलाई ग्रीवी भनिन्छ । ग्रीवीकै पर्यायवाची उष्ट्र र क्रमेलक हुन् । त्यसैको प्रभावस्वरूप अङ्ग्रेजीमा पनि जिराफलाई १६ औं शताब्दीसम्म camelopard भनिन्थ्यो । यसमा वर्णन गरिएको camel को अर्थ ऊँट नै हो जो क्रमेलक शब्दसँग नजीक छ । तर पछि गएर जिराफको पनि आफ्नै किसिमको लामो घाँटी भएकाले ग्रीवी भन्नाले पाश्चात्य जगत्मा जिराफ बुझिन्छ । ‘ग्रीवा’ को प्रयोग संस्कृतमा वैदिक कालदेखि नै चल्दै आएको ग्रीवीको रूपमा ‘Giraffe’ शब्दको उत्पत्ति पनि वैदिक संस्कृतबाट नै देखिन्छ तर John Ayto ले यी प्रसङ्ग कोट्याउँदै नकोट्याउँ ‘Giraffe’ शब्द अफ्रिकाबाट आएको हुनसक्ने बताउनुभएको छ । प्रस्तुत पुस्तकमा त्यसको वेदमूलकता खोजिएको छ ।⁶

5. Nasty, now such widespread term of disapproval is not that ancient word in English, and it is not too certain where it came from.

-D.W.O. Page 361

6. The 16th Century name for the 'giraffe' was camelopard, a compound of camel and leopard appropriate enough in view of the animal's long neck and leopard-like spots, but in the 17th century a rival term came on the scene - giraffe..... a word probably of African origin.

- D.W.O.

७. अङ्ग्रेजीमा प्रयुक्त bird शब्दको origin कतैबाट पनि पत्ता लाग्दैन भनेर John Ayto ले उल्लेख गर्नुभएको छ । तर प्रस्तुत पुस्तकमा सप्रमाण यसको उपस्थिति संस्कृतमा रहेको चर्चा गरिएको छ ।⁷
८. नाउको पछाडिपट्टि जडिने काठको वहानालाई जनाउने oar शब्दको स्रोत पत्ता नलागेको John ayto ले उल्लेख गर्नुभएको छ । तर प्रस्तुत पुस्तकमा ऋग्वेद र शिशुपालवधमा रहेको 'अरित्र' शब्दको सप्रमाण उल्लेख गरिएको छ ।⁸
९. अङ्ग्रेजीमा 'key' शब्दको उत्पत्ति खुट्टिन सकेको छैन । जबकि भर्तृहरिनीतिशतकम्को १/६३ श्लोकमा कुञ्चिका शब्दको उल्लेख गरिएको छ । त्यही कुञ्चिका शब्दबाटै हिन्दीमा कुंजी शब्द बन्दछ, जसको अर्थ चाबी हो । तर संस्कृतको उल्लेख नै नगरी JOHN AYTO ले स्रोत खुल्न नसकेको उल्लेख गर्नुभएको छ ।⁹
१०. तुरून्त रिसाइहाले र श्राप दिइहालेमा ऋषि 'दुर्वासा' को नाम पुराणहरूमा प्रसिद्ध रहेको छ । रिसाएको बेलामा चिच्याएर कराउनुलाई संस्कृतमा क्रुश भनिन्छ । यसैबाट आक्रोश शब्द जन्मन्छ । तर Curse शब्दसँग सम्बन्धित शब्द नै फेला नपरेको John Ayto ले उल्लेख गर्नुभएको छ । तर ऋग्वेद र यजुर्वेदमा प्रयुक्त "क्रोशः" शब्दको प्रमाण दिएर curse शब्दको बारेमा प्रस्तुत पुस्तकमा चर्चा गरिएको छ ।¹⁰

7. 'Its source is quite unknown; it has no devious relatives in the Germanic Languages, or in any other Indo-European Language.

-D.W.O.

8. 'It is not clear where it comes from, although it may ultimately be related to Latin remus.

- D.W.O. Page 369

9. 'No one know where the word originally came from; it has no living relatives in other Germanic Languages.'

- D.W.O. Page 312

10. 'It has no known linguistic relatives, and not clear where it comes from. Perhaps the most plausible suggestion is that it was borrowed from Old French 'curuz' 'anger', and that curse itself therefore originally meant 'anger, wrath.'

- D.W.O. Page 151

११. अंग्रेजीमा look शब्द धेरै प्रचलित भए पनि यसको उत्पत्ति बारेमा त्यत्ति स्पष्ट हुन सकेको छैन । जबकि पाणिनिको समयमा नै 'लोकृ लोचृ दर्शने' भनेर धातुपाठमा वर्णन गरिएको छ । जसबाट लोकन र लोचन शब्द बन्दछन् । लोकनबाट अव उपसर्ग लागेर अवलोकन बन्दछ, जसको अर्थ हुन्छ - हेर्नु । आँखालाई 'लोचन' भनिनुको कारण पनि यसले देख्ने भएकाले हो । महादेवका तीन नेत्र भएकाले महादेवको नाम त्रिलोचन रहेको संस्कृत साहित्यमा यत्रतत्र वर्णन पाइन्छ ।¹¹
१२. Less को प्रयोग आधुनिक जर्मन भाषाहरूमा कहीं पनि नदेखिएको तर अङ्ग्रेजीमा मात्र यसको प्रयोग देखिएको JOHN AYTO ले उल्लेख गरे तापनि संस्कृतमा कालिदासले 'लेशैरभिन्नम्' (अभिज्ञानशाकुन्तलम् २/४) र श्रमवारिले शैः (कुमारसम्भवम् ३/३८) मा प्रयोग गरिसक्नुभएको प्रसङ्ग कोट्याइएको छैन ।¹²
१३. संस्कृत साहित्यमा माछोको एक जातलाई रोहित भनिन्छ । तर अङ्ग्रेजीमा माछाको अण्डालाई 'Roe' भनिन्छ । यो Roe शब्द middle low German को Roge शब्दबाट आए पनि यो शब्द कहाँबाट त्यहाँ आएको हो भन्ने खुट्टिन सकेको छैन । यस पुस्तकमा रोहित जातको त्यही माछाबाटै अर्थान्तर भएर 'Roe' शब्द चलेको चर्चा गरिएको छ ।¹³
१४. Sermon शब्दको अर्थ धार्मिक प्रवचन भन्ने बुझिन्छ भने 'श्रमण' भन्नाले सन्यासी, साधु, भिक्षु भन्ने बुझिन्छ । यिनै साधुहरू दीक्षाका पनि अधिकारी भएकाले श्रमणशब्दबाटै अर्थविस्तार भएर Sermon शब्द प्रयोग भएको चर्चा गरिएको छ ।¹⁴

-
11. 'For such a common word, look is surprisingly isolated. It goes back to prehistoric West Germanic Lokojan which has no other descendants in the modern Germanic languages, and its only distant relative is the German verb Lugen 'show, be visible.'

-D.W.O. Page 328

12. It is not found in any of the other modern Germanic Languages.

- D.W.O. Page 322

13. a word of uncerain origin

- D.W.O. pae 447

14. 'It is not clear what its ultimate ancertry is

- D.W.O.

Indo-European र भारोपेली परिवार

यति हुँदाहुँदै पनि JOHN AYTO ले अङ्ग्रेजी भाषाको आजको यो रूप Indo-European स्रोतबाट कसरी विकसित हुँदै आयो र कसरी भिन्न भिन्न स्रोतबाट अन्तर मिश्रित भएर आयो भन्ने कुरा आफ्नो Dictionary मा स्पष्ट पारेको उल्लेख गर्नुभएको छ । यस विषयमा अंग्रेजहरू स्पष्ट रहेको तर भारतीय विद्वान्हरूचाहिँ दिग्भ्रमित रहेको आफूले पाएको छु । त्यो के भने अङ्ग्रेजहरूलाई यूरोपका माउभाषा ग्रीक र ल्याटिन हुन् भन्ने स्पष्ट थाहा छ भने पूर्वीय जगतका धेरै भाषाहरूको जननी संस्कृत हो भन्ने पनि थाहा भएकैले संस्कृत, ग्रीक र ल्याटिनमा देखिएका समान पदहरूका आधारमा Indo-European भन्ने कल्पित भाषा बनाएर त्यसैबाट पूर्वीय र पाश्चात्य जगतमा शब्दको उत्पत्ति खोजिएका छन् । त्यसैले European भन्नाले ग्रीक र ल्याटिन एवं त्यस वरिपरि घुमेका भाषाहरूलाई बुझ्नुपर्दछ । त्यसैले अङ्ग्रेजले Indo भन्नाले संस्कृतलाई बुझेका छन् । जब अङ्ग्रेज भारतमा शासन गर्न आए त्यो बेलामा भारतमा सबैतिर संस्कृतको अध्ययनमा जोड दिइन्थ्यो । त्यसैले भारतमा शासन गर्न संस्कृतमूलक चिन्तन कायम राख्नुपर्ने विचारले हिन्दुहरूका लागि स्मृतिमूलक कानून निर्माण गरेर अंग्रेजहरू न्याय - निसाफ गर्ने गर्दथे । यसरी चारैतिर संस्कृतको प्रभाव देखेर अङ्ग्रेजले त्यो देशको नाम नै India राखिदिए । उत्पत्तिविद्हरूले सिन्धु हुँदै हिन्दु र त्यसबाट Indo शब्द बनेको तर्क दिए पनि Indo भन्नाले अङ्ग्रेजहरू 'हिन्दी' भाषालाई बुझ्ने गर्दैनन् । किनकि लाठी, खाकी, घी र कुल्ली जस्ता शब्दहरू हिन्दीबाट अंग्रेजीमा गए भन्दैमा यसैका आधारमा अङ्ग्रेजहरूले Indo-European origin को बृहत् संकल्पना अवश्य स्थापित गरेका होइनन् ।

तर भारतमा जब Indo-European को अनुवाद गर्न भारतीय विद्वान्हरू बसे त्यो बेलामा उनीहरूले ठूलो गल्ती गरे । त्यो के भने India भन्दा भारत हुन्छ भने Indo भनेको भार हुन्छ भन्ने मनगढन्ते र अयुक्तिसंगत अनुवाद उनीहरूले गरे । यसरी अब अनुवादको स्वरूप बन्यो - भारोपेली । अङ्ग्रेजहरू चीनमा रहेको Sanskrit Buddhism पनि Indology भित्रै अध्ययन गर्छन् यसलाई के भार - विज्ञान भन्नु उपयुक्त हुन्छ ? अङ्ग्रेजहरूले जे देखेर भारतको नाम India राखे, त्यो Indo भनेको के भार हो ? फेरि India को अर्थ भारत, Indo को अर्थ भार गर्ने हो भने In को अर्थ के 'भा' हुन सक्छ ?

फेरि Indo-Aryan को अनुवाद के 'भारार्य' गर्न मिल्छ ? फेरि यूरोपेली भन्नाले यूरोपका माउ भाषा ग्रीक र ल्याटिन बुझ्न सकिएला तर भार भन्नाले कुन भाषा बुझ्ने ? के हिन्दी बुझ्ने ? या बंगाली ? जबकि भार नाउँको संसारमा कुनै भाषा नै छैन ।

कुनै परराष्ट्रविद्ले Shino-India सम्बन्धका बारेमा लेख लेखेका रहेछन् भने के त्यसलाई ची-भारत सम्बन्ध भन्न मिल्छ ? फेरि Indo को अर्थ 'भार' गर्दा अङ्ग्रेजले भन्न खोजेको Indo-European को अर्थ स्पष्ट हुन्छ त ? यसैले Indo-European भन्ने पदावलिको भारोपेली भन्ने अनुवाद नै भ्रमपूर्ण र युक्तिरहित देखिन्छ । यही अनुवादका कारण नै संस्कृतको यूरोपीयन सभ्यतासँग सम्बन्ध छ भन्न संस्कृतकै विद्वान्हरू पनि हिचकिचाउने परिस्थिति हाल विकसित भएको छ । यता नेपालका विद्वान्हरूले पनि भारतीयहरूले आफ्नो अनुकूल हुने गरी जे जस्तो अनुवाद गरे त्यस्तै शब्दहरू प्रचलनमा मात्र होइन पठनपाठनमा समेत प्रस्तुत गरे । अब Indo-Iranian को पनि भारेरानियाली भन्ने अनुवाद गरेर नेपाली विद्वान्हरूले पढाउलान् भन्ने डर भइसक्यो । यही भ्रमलाई चिर्न पनि मैले प्रस्तुत पुस्तक लेखेको हुँ । पाश्चात्य विद्वान्हरूले Sanskrit and associated studies लाई Indology विभाग अन्तर्गत राखेर पढ्ने पढाउने गर्दछन् । जस्तो अहिले अमेरिकास्थित Harvard University को संस्कृत विभागका प्रमुख जर्मन नागरिक छन् ।

जर्मनहरूले उनको नाम German Indology भित्र समावेश गरेका छन् । अब के उनलाई भारविज्ञता भन्ने ? या जर्मनका संस्कृतविद् भन्ने ? यसैले Indo भनेको भाषिक अर्थमा संस्कृत नै हो र संस्कृत नै भनेर बुझ्दा पाश्चात्य अवधारणाप्रति हामीले गरेको न्याय ठहर्छ । तर भाषिक सन्दर्भ भन्दा बोहक Indo-pak relation भन्थ्यो भने चाहिँ वर्तमान भौगोलिक भारत बुझ्नु नै श्रेयस्कर देखिन्छ ।

नेपालीहरूको ठूलो भूल

अंग्रेजी शिक्षालाई संस्कृत शिक्षाको प्रतिरोधी मान्नु नेपालका संस्कृतविद्हरूको अर्को अक्षम्य भूल हो । यहाँका संस्कृतविद्हरूले अंग्रेजी शिक्षालाई संस्कृत शिक्षाको विरोधी शिक्षाको रूपमा मान्छन्, त्यसैले वेद विद्याश्रमहरूमा अङ्ग्रेजी भाषालाई पूर्णतः तिरस्कार गरिएको छ । तर यो बाटोले पनि संस्कृतज्ञहरूलाई कूपमण्डूकताबाट माथि उठाउन सकेको छैन ।

वास्तवमा भाषिक रूपमा भन्नुपर्दा कुनै पनि भाषा विशेष संस्कृतका लागि इष्ट र अनिष्ट छैनन् र हुँदैनन् पनि । फेरि नेपालका वेद विद्याश्रममा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरू भाषान्तर पक्षलाई बुझ्दै नबुझी केवल दौरा, सुरूवाल र पटुकी कसेर अर्थै नबुझी वेद घोकिरहून् भन्ने आग्रह बोक्नु पनि त्यति उपयुक्त हुँदैन । त्यसैले अङ्ग्रेजीलाई 'म्लेच्छको भाषा' भनेर दोषारोपण गर्दै संस्कृत मात्र पढ्ने मूढाग्रह बोक्ने हो भने नेपालमा संस्कृतको स्थिति योभन्दा झन् खस्कनेछ भन्ने विचारले ती पक्षहरूलाई झक्झक्याउन पनि मैले यो पुस्तक लेखेको हुँ ।

साथसाथै अङ्ग्रेजी मात्र पढ्नेहरूमा पनि एक किसिमको एकाङ्गी दम्भ पलाएको देखिन्छ । त्यो के भने 'आधुनिक जमानामा अङ्ग्रेजीले सबै काम चलेकै छ, अङ्ग्रेजी जान्नुलाई संस्कृतको आवश्यकता के छ र ? संस्कृत पढ्ने त नेपाली वा हिन्दी जान्नुलाई पो हो त ।' भन्ने भ्रान्त धारणा नेपाली विद्वान्हरूमा प्रशस्त पाइन्छ । त्यसैले English boarding school मा संस्कृतलाई तिरोहित गरिएको छ । यही भ्रान्त धारणाको प्रभावमा आएर नेपालका शिक्षाविद्हरूले पनि संस्कृतलाई साधारण शिक्षातर्फको एस.एल.सी. बाटै हटाइदिएका छन् । नेपालका शिक्षाविद्हरूमा पनि जकडिएर रहेको यो बौद्धिक जडतालाई चिर्नु आजको पहिलो आवश्यकता हो । त्यसैले यस्तै संस्कृतहीन एकोहोरो शिक्षा प्रवृत्तिलाई भक्कम्याउन समेत मैले यो पुस्तक लेखेको हूँ ।

पुस्तक लेखनको क्रममा मलाई निरन्तर हौसला र प्रेरणा दिने मेरा सम्पूर्ण साथीहरू, छात्रहरू, विशेष गरी पुस्तकको मुद्रण पक्षमा ध्यान दिने श्रीमती उषा महर्जन र यत्रो सारा पुस्तकका शब्दहरूलाई मनन गरी तदनुरूप चित्र कोरिदिने श्री रवीन कोइरालाज्यप्रति म विशेष आभार एवं कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु ।

अन्तमा, पुस्तकको समस्त प्रारूप निर्माणमा अतुलनीय सहयोग पुऱ्याउनुहुने क्लासिक प्रिन्टिङ सर्भिसका तर्फबाट सुदीप न्यौपाने, केशव न्यौपाने तथा आवरण सज्जा र आभ्यन्तरिक सज्जाका लागि प्रकाशकुमार पुरीप्रति हृदयतः आभार व्यक्त गर्दछु । पुस्तकको प्रस्तुतिका लागि पलपलमा सल्लाह दिने भाइ पुरुषोत्तम घिमिरे, दीपकराज घिमिरे, एवं खिमप्रसाद खतिवडा र कपिलदेव भट्टराईप्रति पनि म हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

-जनार्दन घिमिरे

श्रावण, २०६७

चित्रकारको कलमबाट

रविन कोइराला
चित्रकार

मित्र जनार्दन घिमिरेज्यूले तयार पार्नुभएको पुस्तकको पाण्डुलिपि एकपटक सर्सर्ती हेर्न पाएँ। उहाँले यसको चित्रमय प्रस्तुतिका लागि सो पाण्डुलिपि मलाई दिनुभएको थियो। सर्सर्ती पुस्तक पढ्दा पुस्तक-लेखनको क्रममा उहाँले कष्टसाध्य प्रयत्न गर्नुभएको देखियो र यस्तो पुस्तकमा चित्र कोरेर सहयोग गर्नु उपयुक्त ठानेर मैले यसमा चित्र कोर्ने प्रयास गरेको छु। नितान्त एक मित्रले अर्को मित्रप्रतिको मित्रताको कारणले कुँदैएका चित्रहरू यहाँ प्रस्तुत गरिएका छन्- यसमा व्यावसायिकताको बन्धन लेशमात्र पनि छैन।

फेरि संस्कृत शब्दका विशेष गरी भावात्मक पक्षहरूको चित्राङ्कन गर्नु मेरा लागि पनि कम चुनौतिको विषय थिएन। जस्तै आत्माको चित्र कसरी तयार गर्ने? अनि त्यसैगरी मनको भावमूढि चित्रपटमा कसरी उतार्ने? संस्कृतका यस्ता धेरै भावात्मक पक्षमा मैले चलाएको छु। वास्तवमा भन्ने हो भने जनार्दनजीको कलम र मेरो कूचीको 'फ्यूजन' बाट प्रस्तुत पुस्तकको जन्म भएको छ। यो जे जस्तो छ, यस्तै छ- बाँकी क्रिया, प्रतिक्रिया, सुभाव र सम्मतिका लागि सदाभैँ मेरो ढोका खुल्ला छ। म शब्दभित्रको अर्थलाई तरङ्गबाट बुझ्ने कोसिस गर्दछु। एक चित्रकारको नाताले शब्दका अर्थहरू तिनै तरङ्गमार्फत भङ्कृत गरिएका मात्र हुन्, शेष समीक्षा पाठकहरूको जिम्मा !

-रविन कोइराला

विषय-सूची

क्र.सं.	शब्द	पृष्ठ	क्र.सं.	शब्द	पृष्ठ	क्र.सं.	शब्द	पृष्ठ
१.	अग्नि	१२७	३४.	क (शिर)	११९	६७.	क्लोमन्	१००
२.	अग्र	२२०	३५.	कक्ष	१८६	६८.	गल	१४२
३.	अग्रे	२२०	३६.	कज्जल	२७०	६९.	गल्लर्क	३२
४.	अङ्गिर	१३४	३७.	कटु	२७९	७०.	गुल	२४९
५.	अङ्गिरस	१३४	३८.	कटोर	२८२	७१.	गुल्य	२४९
६.	अजगर	१३१	३९.	कण्ठ	२६८	७२.	गोणी	१९०
७.	अनिल	१४६	४०.	कपाट	१८०	७३.	गौ	१८२
८.	अन्त	७७	४१.	कपि	३९	७४.	गौरी	२५४
९.	अम्बा	६३	४२.	कफ	१९६	७५.	ग्ना	६६
१०.	अरित्र	२४५	४३.	कम्	११८	७६.	ग्रीवा	२४७
११.	अलस	७	४४.	कर्क	२५८	७७.	घटन	१५९
१२.	अवि	१९४	४५.	कर्कट	२५८	७८.	घट्ट	२३४
१३.	अस्थिन्	९३	४६.	कर्पट	१	७९.	घुण्ट	१७४
१४.	आत्मन्	१९	४७.	कर्पटिक	१	८०.	घोर	२६४
१५.	आदर	२१६	४८.	कवाट	१८०	८१.	चक्र	२५२
१६.	आयु	२६२	४९.	कर्पूर	२१७	८२.	चन्दन	२३७
१७.	आर	२२४	५०.	काण्ड	१९८	८३.	चर्मन्	५५
१८.	आरा	२२४	५१.	कार्य	८४	८४.	चारु	७२
१९.	आर्द्र	१४९	५२.	कालिका	२७८	८५.	चेष्टा	१७८
२०.	आर्द्रक	१०१	५३.	कीश	३९	८६.	जङ्घा	५८
२१.	जाश्रयणम्	२५९	५४.	कुक्कुट	२३०	८७.	जठर	२९
२२.	आस्य	९४	५५.	कुम्भ	२७७	८८.	जननी	६३
२३.	इरा	२०३	५६.	कुल	२७३	८९.	जरा	१३३
२४.	उक्षन्	५०	५७.	कुशासन	८८	९०.	जल	१४९
२५.	उदक	१३९	५८.	कूट	१६६	९१.	जानु	१७४
२६.	उपरि	१७	५९.	कूपी	३२	९२.	जीर्ण	१३३
२७.	उपल	३८	६०.	केन्द्र	१७३	९३.	फिल्ली	८३
२८.	उरण	१९४	६१.	कोष्ठ	१८६	९४.	तनु	१६३
२९.	उरु	५८	६२.	कोहल	२७०	९५.	तरु	१२३
३०.	उलूक	१७२	६३.	क्रमेलक	१०२	९६.	तान	२११
३१.	उष्ट्र	१०२	६४.	क्रूर	२७२	९७.	तृषा	२८१
३२.	ऊन	१७५	६५.	क्रोड	२०१	९८.	तैल	११४
३३.	क (युवराज)	११८	६६.	क्रोश	२८०	९९.	त्रसर	१९३

क्र.सं.	शब्द	पृष्ठ	क्र.सं.	शब्द	पृष्ठ	क्र.सं.	शब्द	पृष्ठ
१००.	त्रि	३५	१३७.	पर	२३५	१७४.	मानव	१८४
१०१.	त्वच्	५५	१३८.	पवन	१४६	१७५.	माया	१३५
१०२.	दन्त	१६७	१३९.	पर्ण	१३०	१७६.	मित्र	१९१
१०३.	दम	३०	१४०.	पश्च	२२५	१७७.	मिश्र	२१८
१०४.	दर	२६४	१४१.	पश्चात्	२२५	१७८.	मुकुर	२६१
१०५.	दरी	८	१४२.	पात्र	३२	१७९.	मुष्टि	९७
१०६.	दस्यु	१८९	१४३.	पाद	७१	१८०.	मूष	७३
१०७.	दुहितृ	७०	१४४.	पानीय	१४९	१८१.	मृद्	२४३
१०८.	देव	१०४	१४५.	पावक	१२७	१८२.	मृदु	१६५
१०९.	देहली	१०८	१४६.	पिङ्ग	२	१८३.	मेष	१९४
११०.	द्रप्स	७९	१४७.	पितृ	१३७	१८४.	यष्टि	१३
१११.	द्रप्स्य	७९	१४८.	पिप्पल	१६०	१८५.	युक्त	२१४
११२.	द्रव्य	२६९	१४९.	पीडक	२७९	१८६.	युवन्	११२
११३.	दु	१२३	१५०.	पुञ्ज	९	१८७.	युष	३७
११४.	द्रोण	२०९	१५१.	पुरस्	२२७	१८८.	योनि	१४४
११५.	द्वार	१०८	१५२.	पुष्कर	१४९	१८९.	रज्जु	२५५
११६.	द्वि	९०	१५३.	पृथा	२०३	१९०.	रति	२३१
११७.	धूम	२८	१५४.	फलक	२७६	१९१.	रथ्या	२४
११८.	धूर्त	२५७	१५५.	फुफ्फुस	१००	१९२.	रद	५
११९.	धेनु	१८२	१५६.	फेन	२६६	१९३.	रदनि	५
१२०.	ध्वनि	१३९	१५७.	बन्ध	५९	१९४.	रात्रि	४५
१२१.	नक्त	४५	१५८.	बलीवर्द	५०	१९५.	राम	१६८
१२२.	नख	१२६	१५९.	बुलि	२६४	१९६.	लगुड	१३
१२३.	नप्तृ	२७४	१६०.	भग	१४४	१९७.	लङ्ग	२१३
१२४.	नव	११०	१६१.	भगिनी	२६	१९८.	लाक्षा	२१२
१२५.	नाभि	७५	१६२.	भाण्ड	३२	१९९.	लेह	२६०
१२६.	नाम	४८	१६३.	भी	२६४	२००.	वणिक्	१५८
१२७.	नारङ्गक	४३	१६४.	भूर्ज	१२२	२०१.	वदरी	२५१
१२८.	नासा	१०६	१६५.	भेड	१९४	२०२.	वराह	१६१
१२९.	नासिका	१०६	१६६.	भ्रातृ	११६	२०३.	वर्तक	२८३
१३०.	निकट	२१	१६७.	भ्रू	४७	२०४.	वर्तका	२८३
१३१.	निकषा	२१	१६८.	मध्य	२२२	२०५.	वर्तन	३२
१३२.	निद्रा	७९	१६९.	मन	२५३	२०६.	वर्तुल	२८३
१३३.	नू	११०	१७०.	मनुष्य	१८४	२०७.	वल्क	५५
१३४.	नौ	७५	१७१.	मर्कट	३९	२०८.	वह्नि	१२७
१३५.	पण	२४६	१७२.	मशक	९६	२०९.	वाक्	८६
१३६.	पथ	२४	१७३.	मातृ	६३	२१०.	वाट	२४

क्र.सं.	शब्द	पृष्ठ	क्र.सं.	शब्द	पृष्ठ	क्र.सं.	शब्द	पृष्ठ
२११.	वात	१४६	२२९.	श्रमण	४	२४७.	स्त्री	६६
२१२.	वानर	३९	२३०.	श्लथ	१०	२४८.	स्थग	५२
२१३.	वामा	६६	२३१.	श्लेषमन्	१९६	२४९.	स्थूर	२१९
२१४.	वारि	१४६	२३२.	श्वन	६१	२५०.	स्थूल	२१९
२१५.	वाष्प	१५४	२३३.	षष्	१९९	२५१.	स्निग्ध	१३१
२१६.	वि	२४८	२३४.	सक्थि	५८	२५२.	स्पर्धा	२०५
२१७.	विधवा	११	२३५.	सत्	६	२५३.	स्वन	१३९
२१८.	विधुर	१२	२३६.	सत्य	६	२५४.	स्वप्न	१५६
२१९.	विम्र	९९	२३७.	सन्त	२६३	२५५.	स्वर्ण	२०७
२२०.	वृक्ष	१२३	२३८.	सम	१७०	२५६.	स्वसृ	२६
२२१.	शङ्ख	२३२	२३९.	समीर	१४६	२५७.	स्वेद	२४२
२२२.	शर्करा	१५५	२४०.	सर्प	१३१	२५८.	हड्ड	९३
२२३.	शाला	१८६	२४१.	सामन्	२३६	२५९.	हर्म्य	२३
२२४.	शूकर	१६१	२४२.	सुधी	२५०	२६०.	हुत्	२०१
२२५.	शृङ्गावेर	१०१	२४३.	सुवर्ण	२०७	२६१.	हेलि	२३९
२२६.	शैल	५३	२४४.	सूनु	१६	२६२.	होरा	२३८
२२७.	श्रद्धा	३	२४५.	सूर्य	२३९	२६३.	ह्य	२४४
२२८.	श्रद्धालु	३	२४६.	स्तब्ध	१४१			

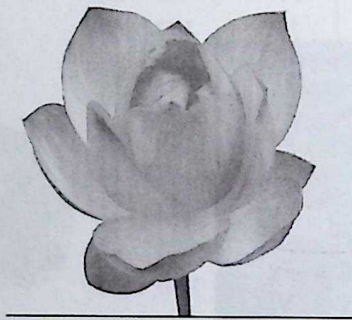
कर्पटः/कर्पटिकः

संस्कृतमा पट भनेको लुगा वस्त्र वा कपडा हो भने कर्पट भनेको पनि कपडा हो । संस्कृतमा प्रायः पुराना लुगालाई कर्पटः भनिन्छ । त्यस्तै पुराना लुगा गाँसेर बनाइएको अर्को लुगालाई “कर्पटिकः” भनिन्छ । कृधातुबाट विच् प्रत्यय लागेर बनेको कर् शब्दको ‘पट’ शब्दसँग कर्मधारय समास भएपछि कर्पट शब्द बन्दछ । फेरि ‘कर्पट’ शब्दबाटै ‘ठन्’ प्रत्यय लागेर “कर्पटिकः” शब्द बन्दछ । पौरस्त्य साहित्यमा ‘कपडा’ अर्थमा कर्पट शब्दका प्रयोग भएको छ भने पाश्चात्य साहित्यमा चाहिँ carpet अर्थमा ‘कर्पटिक’ शब्द अर्थरूढ भएको छ । प्राचीन कालमा carpet पनि फाटेका चिथडा लुगा जोडजाड गरेर बनाइएका हुन्थे । आधुनिक समयमा मात्र यसको स्वरूप परिवर्तन गरिएको हो ।

पिङ्ग

खाकी अथवा पहेंलो र रातो मिसिएको रङ्गलाई संस्कृतमा पिङ्ग भनिन्छ । 'पिञ्ज् वर्णे' धातुबाट अच्प्रत्यय लागेर कृत्व भएपछि "पिङ्गः" शब्द बन्दछ । यसैले बेसार र केसरीलाई पनि 'पिङ्गमा' भनिन्छ । तर "पिङ्गचक्षुः" भन्दा चाहिँ गँगटोलाई बुझिन्छ । त्यस्तै आगोलाई पिङ्गेश भनिन्छ । त्यस्तै "पिङ्गक्षणः" यो भगवान् शिवको विशेषण हो ।

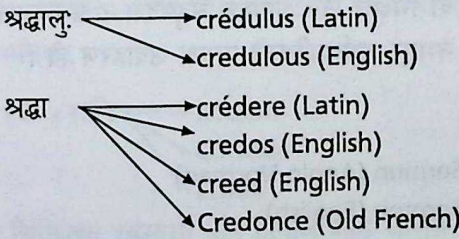
पिङ्ग – pink

तर अङ्ग्रेजी साहित्यमा Pink शब्दको अर्कै तरीकाले प्रयोगमा आएको JOHN AYTO ले वर्णन गर्नुभएको छ । रङ्ग अर्थमा त १६ औं शताब्दीबाट मात्र Pink शब्द प्रयोगमा देखिन्छ भनेर उहाँले उल्लेख गर्नुभएको छ । जबकि संस्कृतमा कालिदासको साहित्यमा नै 'पिङ्ग' शब्द रङ्ग अर्थमा प्रयोग भएका उदाहरण भेटिएका छन् । जसको चर्चा उहाँले गर्नुभएको छैन ।

श्रद्धालुः

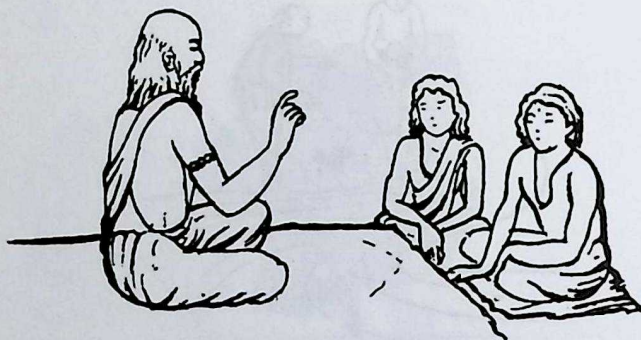

आस्थावान् वा निष्ठावान् व्यक्तिलाई श्रद्धालु भनिन्छ । अर्थात् विश्वास व्यक्त गर्ने आस्तिक हृदयको व्यक्ति नै श्रद्धालु हो । 'श्रद्धा' शब्दबाट आलुच् प्रत्यय लागेर बनेको यो विशेषण शब्द हो । दैवी सन्देशहरूमा जसलाई भरोसा छ त्यो व्यक्तिलाई संस्कृतमा श्रद्धालु भनिन्छ ।

१. श्रद्धा वित्तं विधिश्चेति त्रितयं तत्समागतम् ।
अभिज्ञानशाकुन्तलम् ७/२९
२. तथापि वैचित्र्यरहस्यलुधाः श्रद्धां विधास्यन्ति सचेतसो ऽ व
विक्रमाङ्गदेवचरितम् १/१३

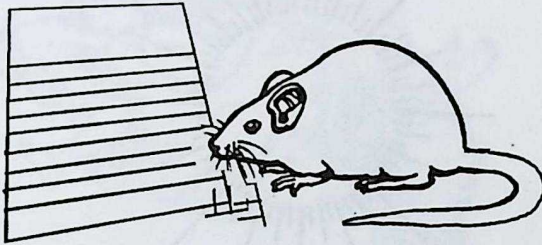
श्रमणः

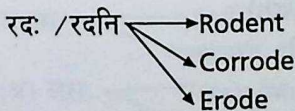
सन्यासी, भक्त, साधु वा बौद्धभिक्षुलाई 'श्रमणः' भनिन्छ । यस्ता साधुहरू प्रायः दीक्षा र तात्त्विक प्रवचनका लागि आधिकारिक मानिन्छन् । पुरातनकालमा यस्ता श्रमण ऋषिहरू आफ्नो आचरण, व्यवहार तथा सदुपदेशद्वारा संसारलाई धेरै कुरा बताइरहेका हुन्थे । यसैले श्रमण भन्नाले संस्कृतमा साधु वा सन्यासीलाई बुझिने पनि पाश्चात्य जगत्मा भने साधु, सन्यासी वा भिक्षुले दिने धार्मिक सदुपदेश र प्रवचनलाई श्रमण भन्ने गरिन्छ । यो अर्थान्तरण नभएर अर्थव्याप्तिको प्रत्यक्ष उदाहरण हो ।

श्रमण → Sermun (Anglo-Norman)
 → Sermon (English)

रदः/रदनि

‘रद्’ धातुबाट ‘ल्यु’ प्रत्यय लागेर बनेको ‘रद’ शब्दको अर्थ संस्कृतमा दाँत भन्ने हुन्छ । यसैले “रदनच्छदः” वा रदच्छद भन्नाले ओठलाई बुझिन्छ । जसले दाँतको सहाराले कपडा, कागज वा खोस्ता इत्यादि वस्तुलाई धुजा धुजा पारिदिन्छ त्यस्तालाई रदनि भनिन्छ । प्रायः यस्ता जीवहरूमा मूसो, छुचुन्द्रो, खरायो र लोखर्के जस्ता जीवजन्तुहरू पर्दछन् । यस्ता जीवहरूबाट हुने दंशन वा कृन्तनलाई पाश्चात्य साहित्यमा Rodent भनिन्छ ।

पछि पछि चिकित्सा शास्त्रमा पनि विषालु जीव जन्तुले टोके जस्तै गरी ‘टनक-टनक’ टन्किने घाउखटिरा वा फोडालाई Rodent भन्न थालियो ।

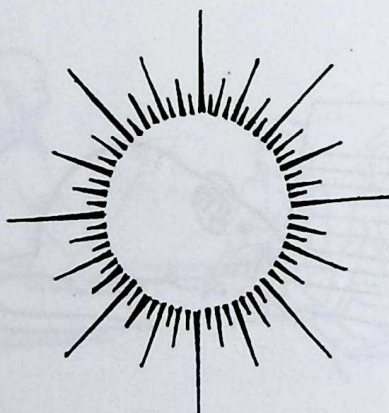
१. याताश्चेन्न पराञ्चन्ति द्विरदानां रदा इव ।

भामिनिविलासः १/६५

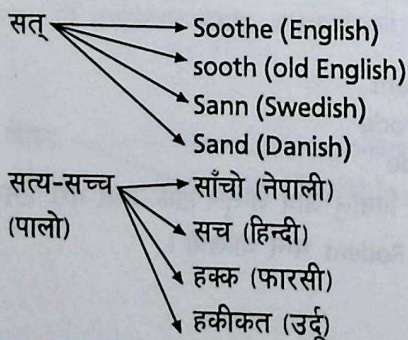
२. जनय रदखण्डनम्

गीतगोविन्दम् - १०

सत्/सत्य

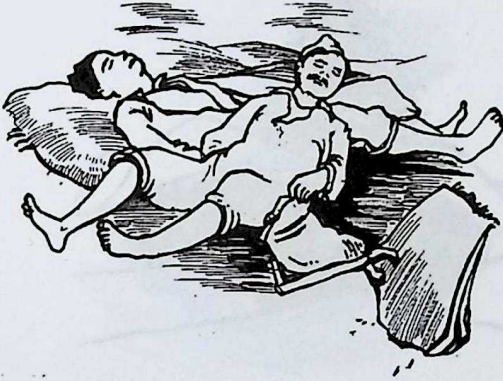
‘अस्तीति सत्/सते हितम्’ यस विग्रहबाट सत्य शब्द निष्पन्न हुन्छ । सच्चा, असली र वास्तविक तथ्यपरक भावनालाई सत्य भनिन्छ । रामको नाम, विष्णुको नाम, पीपलको रूखलाई पनि सत्य भनेर चर्चा गरिएको पाइन्छ । नान्दीमुख श्राद्धको अधिष्ठात्री देवतालाई पनि सत्य भनिन्छ । यसरी बह्वर्थमा प्रयुक्त सत्य शब्दको पाश्चात्य वाङ्मयमा पनि साँचो भन्ने अर्थमा प्रभाव रहेको छ ।

Sooth शब्दको १७औं शताब्दीसम्म ज्यादै चलनचल्ती रहे तापनि हाल चाहिँ यसको प्रयोगमा कमी आएको देखिन्छ ।

-
- ऋतं च सत्यञ्चाभीतपसा अभ्यजायते - ऋग्वेदः
 - ऋतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि, तन्मामवतु
तद्वक्तारमवतु - सरस्वतीरहस्योपनिषद्

अलसः

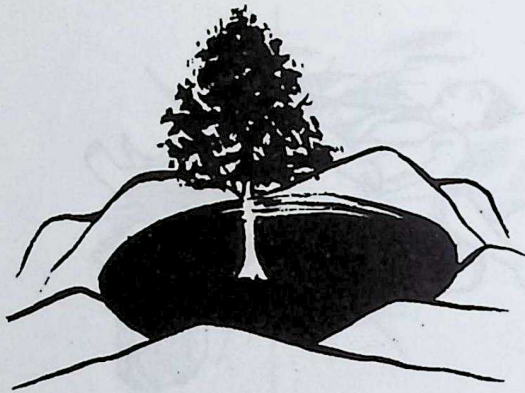
यो विशेषण शब्द हो । अल्छी, सुस्त, अक्रिय र स्फूर्तिहीन व्यक्तिलाई “अलसः” भनिन्छ । श्रान्त, क्लान्त वा थकित व्यक्तिलाई पनि अलस भनिन्छ । ढीलो र मन्द गतिमा गरेको कामलाई पनि ‘अल्छीलाग्दो’ भनिन्छ । “न लसति व्याप्रियते” यस लौकिक विग्रहमा नञ्पूर्वक ‘ल्स्’ धातुबाट अच् प्रत्यय लागेर ‘अलस’ शब्द बन्दछ । पौरस्त्य वाङ्मयमा यसको नञ् सहित प्रभाव रहेको छ भने पाश्चात्य वाङ्मयमा चाहिँ नञ् रहित प्रभाव देखिन्छ ।

- अलसः → अल्छी (नेपाली)
 → आलसी (हिन्दी)
 (अ) लसः → lasich (Middle Low German)
 → Lazy (English)

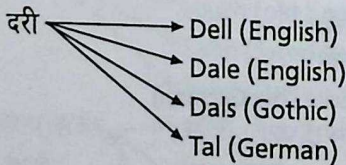
अलसः

- (१) मार्गश्रमादलसशरीरे दारिके -मालविकाग्निमित्रम्, ५
 (२) गगनमलसम् -मातङ्गलीला १/१७
 (३) श्रोणीभारादलसगमना-मेघदूतम् ८२

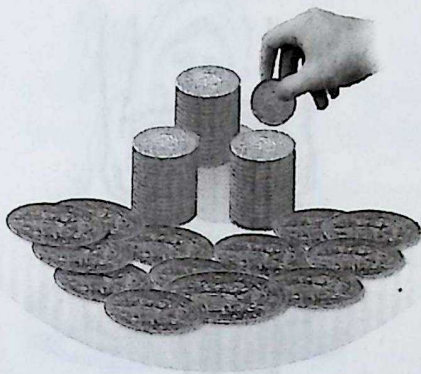
दरी

‘दृ’ धातुबाट इन् प्रत्यय लागेर बनेको “दरिः” शब्दमा स्त्रीत्व बोधक डीष् प्रत्यय लागेर दरी शब्द बन्दछ। जसको अर्थ घाटी, कन्दरा वा गुफा भन्ने हुन्छ। महाकवि कालिदासले गुफाजस्तो घरलाई दरीगृह (कुमारसम्भवम् १/१०) भनेर प्रयोग गर्नुभएको छ। तर पाश्चात्य साहित्यमा चाहिँ यसको अर्थसङ्गुचन र अर्थविस्तार भएको छ। रूख भएको सानो गड्ढालाई Dell भन्नु अर्थसङ्गुचनको उदाहरण हो भने उपत्यकालाई Dale भन्नु चाहिँ अर्थविस्तारको उदाहरण हो।

एका भार्या सुन्दरी वा दरी वा
भर्तृहरि निनिशान्तकम् ३/१२०

संगृहीत तथा एकीकृत राशि वा समुच्चयलाई पुञ्ज भनिन्छ । अर्थात् संकलन गरिएका वा भएको थुप्रोलाई पुञ्ज भनिन्छ । यो शब्द पुंस उपपदपूर्वक 'जि' धातुबाट 'ङ' प्रत्यय लागेर बनेको छ । यसैले पाश्चात्य जगतमा 'संग्रह गरिएको धनराशि' भन्ने अर्थमा हाल यो शब्द बढी प्रचलनमा आएको देखिन्छ ।

पुञ्ज ← → fund

यस शब्दमा रहेको 'प्' 'फ्' मा परिवर्तन भएको छ भने Education मा जस्तै यसमा पनि 'd' को 'ज' ध्वनि सँग सामीप्य देखिएको छ ।

अंग्रेजी साहित्यमा अन्यत्र आएको fund वा found शब्द चाहिँ पूँजीसँग सम्बन्धित नभई 'आधार' भन्ने अर्थमा आएको छ, जस्तै -

fundamental, foundation इत्यादि ।

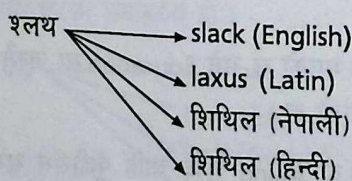
१. क्षीरोदवेलेव सफेनपुञ्जा (कुमारसम्भवम् ७/२६)

२. प्रत्युद्गच्छति मूर्च्छति स्थिरतमः पुञ्जे निकुञ्जे प्रियः । (गीतगोविन्दम् - ११)

शलथः

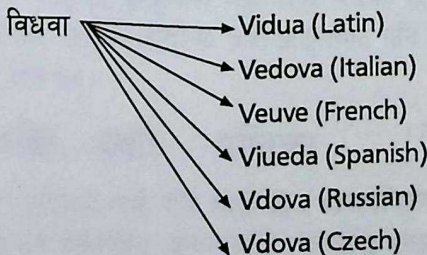
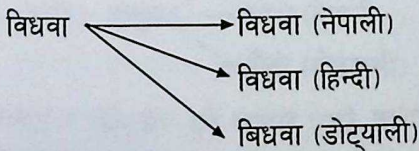
खुकुलो, फितलो, होलो वा शिथिल बुझाउन संस्कृतमा शलथ शब्द प्रयोग गरिन्छ । यो शब्द विशेषणबोधक शब्द हो । अङ्ग्रेजी साहित्यमा यसैलाई Slack शब्द प्रयोग गरिएको पाइन्छ । अझ पछि आएर अन्य लुगाको तुलनामा निकै खुकुलो र अनौपचारिक भ्रमणमा लगाएर हिँड्न सजिलो हुन भएकाले trouser लाई पनि अङ्ग्रेजीमा slack भनिन्छ ।

विधवा/विधुर

स्वास्नी मरेको लोग्ने मान्छेलाई विधुर भनिन्छ भने लोग्ने मरेकी स्वास्नी मान्छेलाई विधवा भनिन्छ । पति र पत्नीको सम्बन्धलाई जन्म-जन्मान्तरीय फल मान्ने पूर्वीय संस्कृतिका पक्षपाती हाम्रो समाजले पतिको वियोग र पत्नीको वियोगलाई ठूलो दुर्घटनाको रूपमा लिने गरेको छ । त्यसैले यी उपयुक्त शब्दहरूको महत्त्व पनि त्यत्तिकै गहन रहेको छ । छिनछिनमै विवाह हुने र चौबीस घण्टा नबित्दै पारपाचुके गरिहाल्ने समाजमा यी शब्दको त्यत्ति महत्त्व नभए पनि यी शब्दको प्रभाव चाहिँ पाश्चात्य जगत्मा पनि प्रशस्त पाइन्छ । विधवा र विधुर दुवै विशेषणबोधक शब्द हुन् ।

Gweddr(Welsh)

Witwe (German)

Weduwe (Dutch)

Widow (English)

विधवाको अर्थमा window को प्रभाव Old English को बेलादेखि नै परेको भए तापनि 'विधुर' शब्दको प्रभाव चाहिँ चौधौँ शताब्दीदेखि मात्रै अङ्ग्रेजी साहित्यमा परेको देखिन्छ ।

विधुर → Widower
→ Widor
→ Witwer(German)

विधवा/विधुरः

(क) विगतो धवो यस्याः सा - विधवा ।

(ख) विगता धूः यस्मात् सः - विधुरः ।

● मयि च विधुरे भावः कान्ता वृत्तिपराङ्मुखः

— विक्रमाङ्कदेवचरितम् ४/२०

● विधुरा ज्वलनातिसर्जनान्ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम्

— कुमारसम्भवम् ४/३२

● सा वै कलङ्गविधुरो मधुराननश्रीः

— भामिनीविलासः २/५

● सुवर्णालङ्कृता कन्या हेमालङ्कारवर्जिता

सा कन्या विधवा जाता गृहे रोदिति तत्पतिः ।

— सुभाषितरत्नभाण्डागारम्, कूटश्लोकः ।

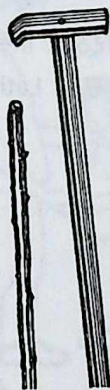
● कस्ते मातरं विधवामचक्रच्छयुं कस्त्वामजिघांसच्चरन्तम् ।

— ऋग्वेदः ४/१८१२

● धव इति मनुष्यनाम तद्वियोगाद् विधवा

— निरुक्तम् - ३/१५

लगुड/यष्टि

(क) लगुडः

‘लगुड’ को अर्थ लौरो, लाठी वा छडी हो । संस्कृतको समयमा लगुडको उच्चारणमा विविधता देखिएको छ । यसलाई लगुडका साथै “लगुरः” र “लगुलः” पनि लेखिन्छ । लग् धातुबाट उलच् प्रत्यय भएर निर्मित “लगुलः” शब्दको एकपक्षमा लकारको रत्व र डत्वभाव भएर यी शब्दहरू बन्दछन् ।

लगुलः— लगुरः— लगुडः

- लौरो (नेपाली)
- लहुरो (नेपाली)
- लौडो (डोट्याली)

यस्तै ‘लगुड र यष्टिका’ दुवै शब्दले एउटै अर्थ दिने भएकाले लगुडबाट ल् र यष्टि शब्दबाट मिलाएर प्राकृतमा लट्टी शब्द बनेको छ । प्राकृतबाट नेपालीमा साभै लट्टी शब्द आएको छ भने हिन्दीमा चाहिँ प्राकृतबाट पनि अपभ्रंश भएर लाठी शब्द व्यवहारमा चलेको देखिन्छ ।

(ख) यष्टिः/यष्टी / यष्टिका

यष्टिः / यष्टीको अर्थ पनि लाठी हो । ध्वजयष्टिः भनेको झण्डामा प्रयोग गरिने लौरो बुझिन्छ भने बासयष्टि, कदम्बयष्टि, चूतयष्टि इत्यादि थुप्रै प्रयोगहरू संस्कृतसाहित्यमा प्रयुक्त रहेका छन् । यष्टि शब्दबाट स्वार्थमा कन् प्रत्यय भएर स्त्रीत्वबोधक टाप् प्रत्यय गरेपछि यष्टिका शब्द बन्दछ, जसको अर्थ पनि लाठी वा छडी नै हो ।

‘यष्टिका’ शब्दको प्रयोग चाहिँ अंग्रेजी साहित्यमा अझ स्पष्ट देखिन्छ । यसको प्रभाव पूर्वीय वाङ्मयका भाषाहरू भन्दा पश्चिमी वाङ्मयमा बढी देखिन्छ ।

यष्टिका

– Stick (English)

लगुड + यष्टिका मिलेर नेपालीमा लट्ठी र हिन्दीमा लाठी शब्द बनेको छ । यसैबाट अंग्रेजीमा अर्को शब्द व्युत्पन्न भएको छ – Lathicharge

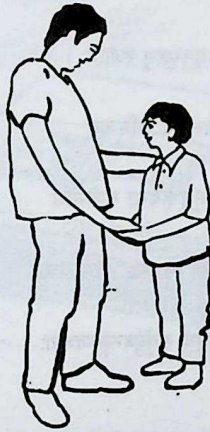
लगुडः

- स पञ्जरकमादाय पाशं च लगुडं तथा
नित्यमेव वनं याति सर्वप्राणिविहिंसकः ।
- पञ्चतन्त्रम्, काकोलूकीयम्

यष्टिः

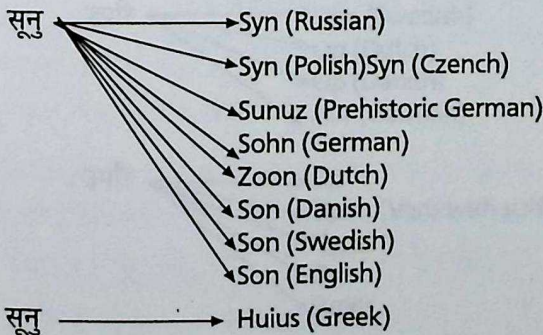
- कदम्बयष्टिः स्फुटकोरकेव
- उत्तररामचरितम् ३/४१
- विमुच्य सा हारमहार्यानिश्चया विलोलयष्टिः प्रविलुप्तचन्दनम्
- कुमारसम्भवम् ५/८५
- तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिः
- कुमारसम्भवम् ५/८५
- वृक्षेशया यष्टिनिवासभङ्गात्
- रघुवंशः १६/१४

सूनुः

सूनुको अर्थ 'छोरा' हो । संस्कृतमा छोरीलाई 'सूनु' पनि भनिन्छ । सबै कुरा सन्ततिलाई नै छोडेर जाने भएकाले नेपाली भाषामा चाहिँ पुत्र वा पुत्रीलाई छोरा वा छोरी भनिन्छ । 'सूनु' शब्दले चाहिँ आफ्नै कोखबाट जन्मिएकाले छोराछोरीको 'जन्मनु' भन्ने अर्थलाई बढी जोड दिन्छ । किनकि 'सूनु' शब्द 'सून्' धातुबाट नुक् प्रत्यय लागेर बन्दछ । पुत्र वा पुत्री चाहिँ छोराछोरीले मरणोपरान्त 'पुं' नामक नरकबाट तारिदिने भएकाले भनिएको हो ।

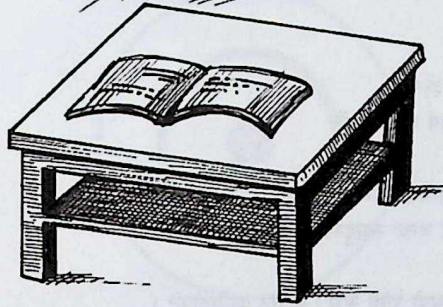
पूर्वीय साहित्यमा पुत्र वा छोरा शब्दको प्रयोगबाहुल्य देखिन्छ भने पाश्चात्य जगत्मा चाहिँ 'सूनु' शब्दको ज्यादा प्रचलन भेटिन्छ ।

सूनुः

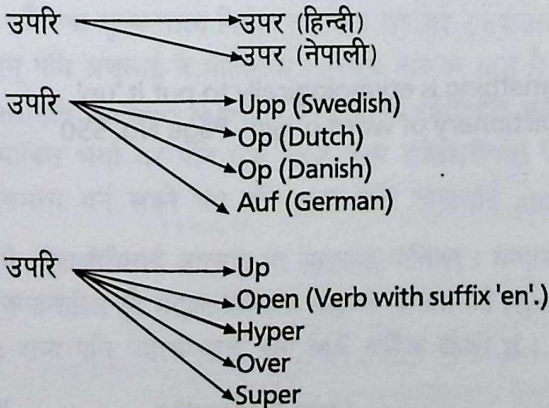
- पितुरहमेवैकः सूनुर्भवम्
- कादम्बरी
- ता भुज्यु विभिरद्भ्यः समुद्रात्तुग्रस्य सूनुमूहधू रजोभिः ।
- ऋग्वेदः ६/६२/६
- स सूनुभिर्न रूद्रेभिर्ऋभ्वा नृषाहये सासह्वाँ अमित्रान्
- ऋग्वेदः १/१००/५
- घृषु पावकं वनिनं विचर्षणिं रूद्रस्य सूनुं हवसा गृणीमसि
- ऋग्वेदः १/६४/१२
- अच्छिद्र सूनो सहसो न अद्य स्तोतृभ्यो मित्रमहः शर्म यच्छ
- ऋग्वेदः १/५८/८
- एषः स्तोमो मारुतं शर्घो अच्छा रूद्रस्य सूनूर्युवन्त्यूरूदशयाः
- ऋग्वेदः ५/४२/१५

उपरि

माथि भन्ने अर्थमा उपरि शब्दको प्रयोग भेटिन्छ । यो अव्यय शब्द हो । कुनै विषयमा वा कसैमाथि केही काम गर्नुपर्‍यो भने नेपाली भाषामा पनि 'उपर' शब्दको प्रयोग भेटिन्छ । नेपाली भाषामा प्रयुक्त 'उँभो' शब्दको सम्बन्ध चाहिँ संस्कृतको 'उर्ध्व' शब्दसँग रहेको देखिन्छ ।

कुनै कुरा खोल्दा वा उघार्दा ढोका वा त्यो उघारिने वस्तु प्रायः माथितिर तानिने भएकाले 'खोल्नु'लाई अङ्ग्रेजीमा open शब्द प्रयोग गरिएको छ ।

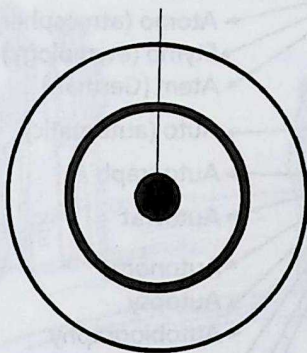

उपरि

- अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः पपात
- रघुवंशः २/६०
- सर्वानन्दानामुपरि वर्तमाना
- कादम्बरी १५८
- स्वमुद्रोपरिचिह्नितम्
- याज्ञवल्क्यस्मृतिः १/३१९
- उपर्युपरि पश्यन्तः सर्व एव दरिद्रति
- हितोपदेशः २/२
- ऊरावेकपदं कृत्वा द्वितीयं स्कन्धसंस्थितम् ।
नारीं कामयते कामी बन्धः स्यादुपरीतकः ॥
- शब्दकल्पद्रुमः ।
- अस्माकमुत्तमं कृधि श्रवो देवेषु सूर्य । वर्षिष्ठं चामिवोपरि ।
- ऋग्वेदः ४/३१/१५
- स नो भुवनस्य पते प्रजापते यस्य तऽउपरि गृहा यस्य वेह ।
- यजुर्वेदः १८/४४
- अस्माकमुत्तमं कृधि श्रवो देवेषु सूर्य । वर्षिष्ठं चामिवोपरि ।
- ऋग्वेदः ४/३१/१५
- स नो भुवनस्य पते प्रजापते यस्य तऽउपरि गृहा यस्य वेह ।
- यजुर्वेदः १८/४४
- अन्तः पवित्र उपरि श्रीणानोऽय ठं/ शुक्रो अयामि ते ।
- यजुर्वेदः ३३/८५
- इयमुपरि मतिस्तस्यै वाङ्मात्या हेमन्तो वाच्यः
- यजुर्वेदः १३/५८

* To open something is etymologically to put it 'up'
John Ayto - Dictionary of word origin - Page No. 550

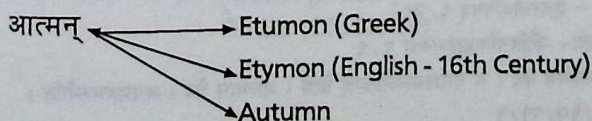
आत्मन्

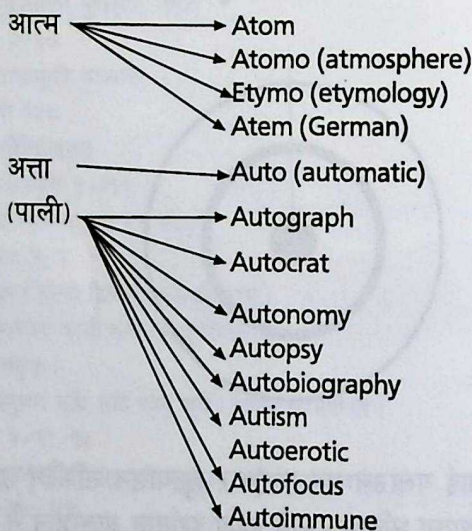
पूर्वीय दर्शन अनुसार जसलाई गलाउन एवं काट्न र छुट्याउन सकिँदैन डढाउन र सुकाउन सकिँदैन त्यसलाई आत्मा भनिन्छ । साथै पूर्वीय दर्शनमा आत्मज्ञान नै संसारको सबभन्दा ठूलो विद्या मानिएको छ त्यसैले 'आत्मा' शब्दको लोकप्रियता पनि सर्वोत्कृष्ट रहेको छ । छान्दोग्योपनिषद्मा आरूणि र श्वेतकेतुको वर्णन प्रसङ्गमा संसारको सूक्ष्मातिसूक्ष्म एवं सर्वशक्तिमान् तत्त्व नै आत्मा हो र यही सृष्टिकालमा भ्रूणगिदान्यग्रोधवृक्ष (वटवृक्ष) भै फैलन्छ भनिएको छ ।

पाश्चात्य जगत्मा पनि १९ औं शताब्दीमा जब अणु पत्ता लाग्यो तब त्यतिबेला अणु संसारको सबैभन्दा सूक्ष्म तत्त्व थियो । त्यो बेला यसलाई टुक्र्याउन पनि सकिँदैनथ्यो र सर्वशक्तिमान् पनि अणुलाई नै मानिन्थ्यो । त्यसैले त्यसको नाम नै atom राखियो । तर पछि atom पनि electron, Neutron र Proton मा छुट्टिएपछि भने अणुलाई atom भन्नु गलत सावित भयो तर पनि एक पटक नाम राखिसकेपछि के गर्ने ? त्यसैले atom अब विभाग गर्न सक्ने भए पनि आज पनि त्यसलाई atom नै भनिन्छ ।

यसैगरी आफ्नै छोराछोरीलाई आत्मज वा आत्मजा भनिन्छ । भाषामा माउभाषाबाट अन्य भाषामा रूपान्तरित हुँदै गएका शब्दहरू खोतल्ने प्रक्रियालाई Etymology भनिन्छ । यसरी Etymo शब्द पनि 'आत्म' शब्द सँग निकै नजीक रहेको छ ।

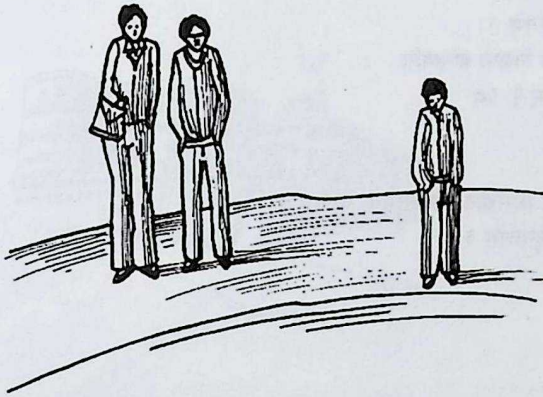
(वर्षा ऋतु पछि मौसम सफा भएर तुवाँलो हटेर आकाश आत्मभावमा रहने भएकाले)

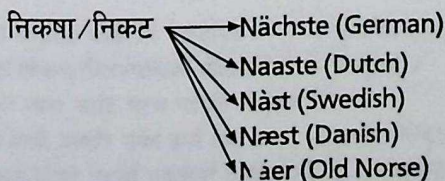
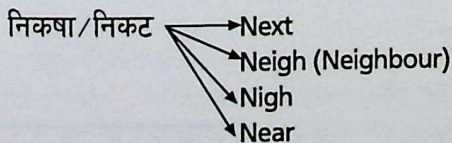
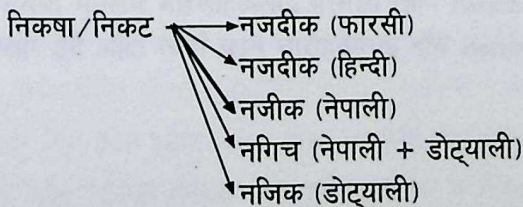
आत्मन्

- किमात्मना यो न जितेन्द्रियो भवेत्- हितोपदेश : १
- आत्मानं रयिनं विद्धि शरीरं रयमेव तु- कठोपनिषद् ३/३
- गोपायन्ति कुलस्त्रिय आत्मनमात्मना- महाभारतम्
- आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति - कुमारसम्भवम् ३/४०
- तमात्मजन्मानमजं चकार- रघुवंशः ५/३६
- सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि
समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति - मनुस्मृतिः १२/९१
- यैरात्मलाभस्त्वया लब्धः- मुद्राराक्षसम् ३/१
- दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या, यत्ने कृते यदिन सिध्यति कोऽत्र दोषः - पञ्चतन्त्रम् १/३६१
- चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम् - रघुवंशः ३/२१
- आत्मनो बाऽअरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम् - शतपथब्राह्मणम् १४/५/४/५
- आत्मा वै वृषाकपिः - ऐतरेयोपनिषद् ६/२९
- आत्मा वै यज्ञस्य होता- कौषितिकब्राह्मणम् ९/६
- अथ यो हैवैतमीनं सावित्रं वेद । स एवास्माल्लोकात् प्रेत्य । आत्मानं वेद । अयमहमस्मीति ।
- तैत्तिरीयब्राह्मणम् ३/१०/११/१

निकषा/निकट

नजीकै भन्ने अर्थमा अथवा छेवैमा भन्ने अर्थमा नि उपसर्ग पूर्वक कष् धातुबाट अच् प्रत्यय लागेर स्त्रीत्वबोधक टाप् प्रत्यय विधान गरेपछि निकषा शब्द बन्दछ । यसैगरी नजीक भन्ने अर्थमा नै निकट शब्द पनि प्रयोग गरिन्छ । साथै क्रिया विशेषणको रूपमा प्रयोग हुँदा चाहिँ 'निकटे' यस्तो प्रयोग देखिन्छ ।

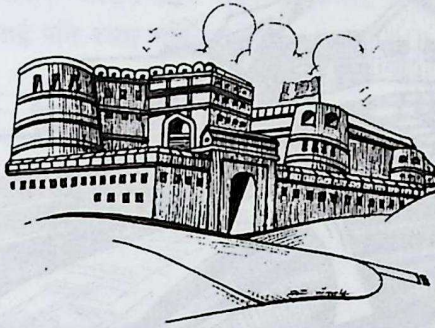
निकषा

- निकषा सौधभित्तिम्
- दशकुमारचरितम् (?)
- विलघ्य लंकां निकषा हनिष्यति
- शिशुपालवधम् १/६८

निकट

- वहति निकटे कालस्रोतः समस्तभया वहम्
- अभिज्ञानशाकुन्तलम् ३/२

हर्म्यम्

हर्म्य शब्दको अर्थ विशाल महल, प्रासाद वा भवन भन्ने हुन्छ ॥ हृ धातुबाट यत् प्रत्यय लागेर मुट् आगम भएपछि हर्म्य शब्द बन्दछ ।

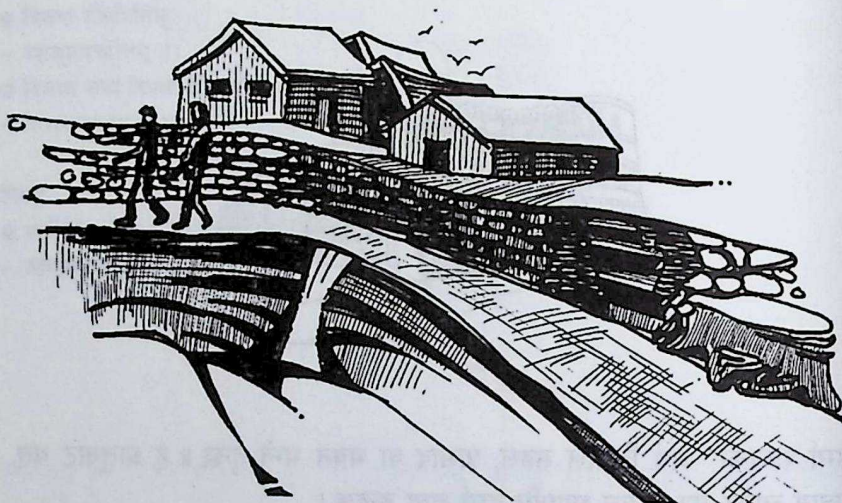
हर्म्य
→ Harem (English)
→ Harim (Arabic)

इस्लाम धर्ममा मुस्लिम महिलाहरूलाई बस्नको लागि harem बनाइएको हुन्थ्यो । पछि अर्थ विस्तार हुँदै जाँदा त्यहाँ बस्ने नारीहरूलाई पनि harim भन्न थालिएको थियो ।

हर्म्यम्

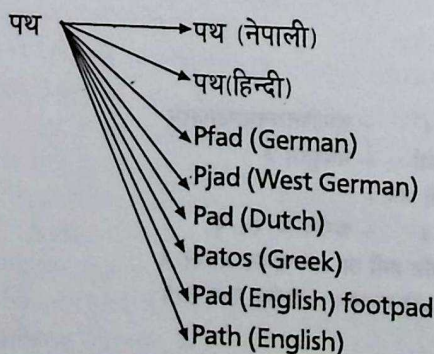
- हर्म्यपृष्ठं समारुढः काकोऽपि गरुडायते । - सुभाषितरत्नभाण्डागारम्
- बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिका धौतहर्म्या - मेघदूतम् ७
- यः आस्ते यश्च चरति यश्च पश्यति नो जनः ।
तेषां सं हन्मो अक्षाणि यथेदं हर्म्यं तथा ॥ - ऋग्वेदः ७/५५/६
- यदीं सुक्षत्र प्रभृता मदस्य युयुत्सन्तं तमसि हर्म्यं धाः । - ऋग्वेदः ५/३२/५
- प्र यदानङ्विश आ हर्म्यस्योरू क्रंसते अध्वरे यजत्रः । - ऋग्वेदः १/१२१/१

पथ/रथ्या/वाट

१. पथ

पथ शब्दको अर्थ 'बाटो' हो । पथ् धातुबाट घञर्थमा 'क' प्रत्यय लागेर पथ शब्द बन्दछ । मुख्य निकासको बाटोलाई पथ भनिन्छ । विशेष गरी हिँड्ने बाटोलाई पथ भनिए पनि दृष्टिपथ जस्ता शब्दहरूमा दृष्टि पुग्ने सीधा बाटो अर्थमा पथ शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । तोयाधारपथ, नष्टपथ, सत्पथ, प्रतिपथम् आदि अन्य पथपदान्त प्रयोगहरू हुन् । समासको अन्तमा आएका यस्ता 'पथ' शब्दको किनारा भन्ने अर्थ पनि हुन्छ ।

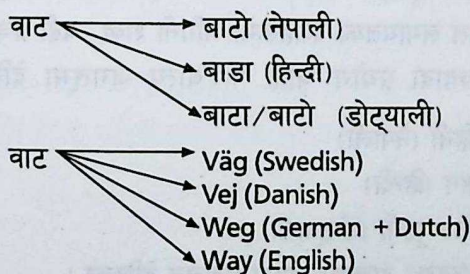
२. रथ्या

पहिले पहिले रथको चलन भएकाले दोहोरो रथ आउनजान सक्ने मार्गलाई रथ्या भनिन्थ्यो । हाल गाडीहरू आउन जान सक्ने सडकलाई रथ्या भन्न सकिन्छ । धेरै सडक जोडिने ठाउँलाई पनि रथ्या भनिन्छ ।

३. वाट

घेरिएको भूभागका साथै बाटो र सडकलाई पनि 'वाट' भनिन्छ । वट् धातुबाट घञ् प्रत्यय लागेर बनेको यस शब्दको पुंलिङ्गी र नपुंसकलिङ्गी दुवै प्रयोग भेटिन्छ ।

पयः

- अप स्म तं पथो जहि – ऋग्वेद : १/४२/२
- वि नः पथः सुविताय चियन्तिन्द्रो मरुतः ।- ऋग्वेदः १/९०/४
- तनूनपादसुरो विश्ववेदा देवो देवेषु देवः । पथो अनक्तु मध्वा घृतेन । - यजुर्वेदः २७/१२
- उपप्रक्षे वृषणो मोदमाना दिवस्पथा वध्वो यन्त्यच्छ । - ऋग्वेदः ५/४७/६
- नू नो अग्नेऽवृकेभिः स्वस्ति वेषि रायः पथिभिः पर्ष्यहः ।- ऋग्वेदः ६/५/८
- असौ यः पन्था आदित्यो दिवि प्रवाच्यं कृतः ।- ऋग्वेदः १/१०५/१६

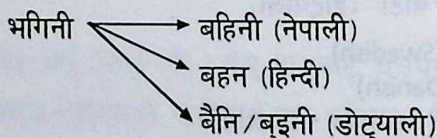
रथ्या

- भूयोभूयः सविघ्नगरीरथ्यया पर्यटन्तम्- मातङ्गलीला १/१४
- तद्वां नरावशिवना पश्वइष्टी रथ्येव चक्रा प्रति यन्ति मध्वः । - ऋग्वेदः १/१८०/४
- बोधिन्मनसा रथ्येषिरा हवनश्रुता ।- ऋग्वेदः ५/७५/५

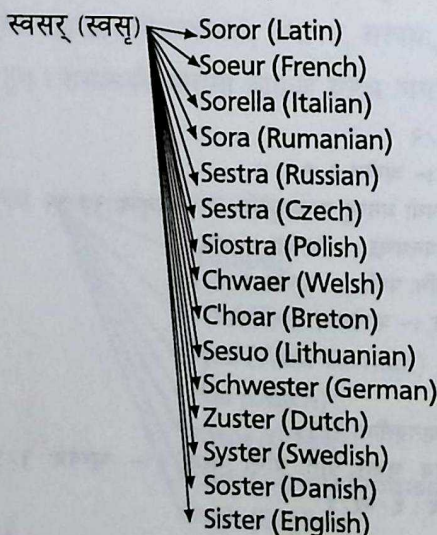
भगिनी / स्वसृ (स्वसर)

स्त्रीलिङ्गी यस शब्दको अर्थ बहिनी हुन्छ । भगिनी शब्द भगिन् शब्दबाट डीप् प्रत्यय लागेर बन्दछ । प्रायः नेपाल, भारत लगायतका देशहरूमा भगिनी शब्द बढी प्रचलनमा देखिन्छ भने स्वसृ शब्दको ज्यादा प्रयोग चाहिँ पाश्चात्य जगत्मा देखिन्छ ।

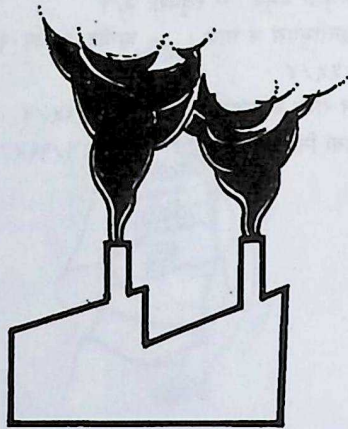
यस्तै पाश्चात्य जगत्मा चाहिँ 'स्वसृ' शब्दको ज्यादा प्रचलन देखिन्छ ।

स्वसर्

- स्वसारमादाय विदर्भनाथः पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव । - रघुवंशः ७/१
- स्वसारः श्वावीमरूपीमजुप्रञ्चित्रमुच्छ्रन्तीमुषसं न गावः । - ऋग्वेदः १/७१/१
- स्वसुर्यो जार उच्यते - ऋग्वेदः ६/५५/४
- जामिः सिन्धूनां भ्रातेव स्वसामिभ्यान् राजा वनान्यति । - ऋग्वेदः १/६५/४
- सप्त स्वसारो अभि सं नवन्ते यत्र गवां निहिता सप्त नाम - ऋग्वेदः १/१६४/३

धूम

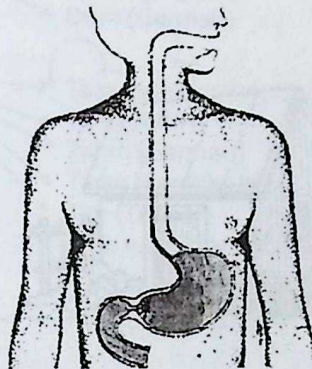
धू धातुबाट मक्प्रत्यय लागेर धूम शब्द बन्दछ जसको अर्थ हुन्छ धुवाँ । यस्तै धुवाँको मुसलो वा धूममालालाई धूमावलि भनिन्छ । 'उल्का' तारालाई पनि धूमकेतु वा धूमकेतन भनिन्छ ।

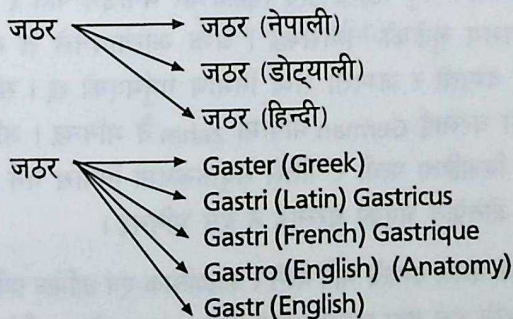
धूमः

- धूमज्योतिः सलिलमरूतां सन्निपातः क्व मेघः - मेघदूतम् - ५
- धूमकेतुरिवोत्थितः - कुमारसम्भवम् २/३२
- मा त्वाग्निध्वनयीद्धूमगन्धिर्मोखा भ्राजन्त्यभि विक्त जघ्निः । - ऋग्वेदः १/१६२/१५
- स यद् धुनोति तस्माद् धुनः धुनो ह वै नामैषः ।
तं धूम इति परोक्षमाचक्षते परोक्षेणैव । परोक्षप्रिया इव हि देवाः । - जैमिनीयब्राह्मण १/४९
- अथ स्म यस्याचंयः सम्यक्संयन्ति धूमिनः । - ऋग्वेदः ५/९/५

जठर

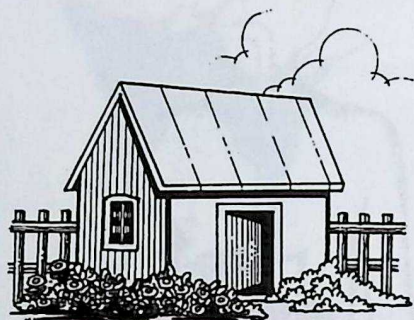
जठरको अर्थ पेट हो । त्यसैले आयुर्वेदमा आमाशयबाट निस्कने रसलाई जठराग्नि भनिन्छ । पेटमा आगो हुन्छ (पाकस्थली) जसले खाएको वस्तु पचाउने काम गर्दछ त्यसैलाई आयुर्वेदमा जठराग्नि भनिन्छ । जठरामय भन्नाले पेटको जलगडा रोगलाई बुझिन्छ । त्यसैगरी ज्यादै भोक लागी छट्पटितुलाई पनि 'जठरज्वाला' शब्द प्रयोग गरिन्छ ।

जठर

- जठरं को न विभर्ति केवलम् - पञ्चतन्त्रम् १/२२
 - ता विप्रं धैये जठरं पुण्ड्या आ यत्सद्म सभृतयः पृणन्ति । - ऋग्वेदः ६/६७/७
 - आ यः सोमेन जठरमपिप्रतामन्दत मघवा मध्वो अन्धसः । - ऋग्वेदः ५/३४/२
 - मध्यं वै जठरम् - शतपथब्राह्मणम् ७/१/१/२२
 - जनी प्रादुर्भावे (दिवादि) धातोः जनेरष्ठ च (उणादि ५/३८)
- इति सूत्रेण अरः प्रत्ययः नकारस्य ठकारादेशश्च 'जठरमुहरं भवति' जग्धमस्मिन् ध्रियते धीयते वा ।
- निरुक्तम् ४/८

दम

वैदिक साहित्यमा 'दम' शब्दको अर्थ घर भन्ने हुन्छ । यो अकारान्त शब्द हो । घरलाई दम भनिए पनि सबै घरलाई 'दम' शब्दको व्यवहार गर्न सकिदैन । त्यस्तो घर जहाँ आत्मनियन्त्रण गर्न सकियोस्, आफ्ना उग्र भावनालाई वशमा ल्याउन सकियोस् – लाई नै दम भनिन्छ । 'जाया च पतिश्च' यस विग्रहमा जाया शब्दका ठाउँमा 'दम्' आदेश गरेर दम्पती शब्द निर्माण गर्नु पछाडि पनि त्यस्तो घर बनाउन पति र पत्नीकै योगदान हुनुपर्छ भन्ने आशय लुकेको हुनसक्छ । अझ कात्यायनले त दम्भावो जम्भावश्च निपात्येते भनेर दम्पती र जम्पती शब्द निर्माण गर्नुभएको छ । संयोगको कुरा नै मान्नपर्छ कि यस्तो घरलाई German भाषामा zahm नै भनिन्छ । अग्निलाई साक्षी राखी ब्रह्मकर्मपूर्वक विवाहिता पत्नी र पतिले संयुक्तरूपमा निवास गर्ने धार्मिक एवं आध्यात्मिक भावनाले ओतप्रोत भएको घरलाई नै दम भनिन्छ ।

Home शब्दको अर्थ पनि सानो केवल दम्पती मात्रै बस्ने र आध्यात्मिक एवं धार्मिक प्रयोजनका लागि बस्ने घर भएकाले यसको अर्थ अन्य घरको अपेक्षा सीमित हुन पुग्यो । त्यसैले काका, काकी हजुरबुबा र हजुरआमा तथा अन्य व्यक्तिहरूको समेत आवास रहेको house अगाडि अंग्रेजीमा in preposition र home का अगाडि at preposition लाग्ने गर्दछ ।

दम वैदिक शब्द हो । लौकिक संस्कृतमा घरलाई धाम भनिन्छ । तर त्यहाँ देउदेउताहरू रहेको पवित्र ठाउँ हुनुपर्दछ । त्यसैले त नेपालीमा जनकपुरधाम, देवघाटधाम, जलेश्वरधाम जस्ता धामहरू स्थान नामका रूपमा प्रसिद्ध छन् । यसैगरी अङ्ग्रेजी साहित्यमा चार्लि ह्याम पछाडि लागेर थुप्रै ठाउँका नामहरू राखिएका पाइन्छन् ।

दम → Domus (Latin)
 → Dome (English)
 → Dom (German)

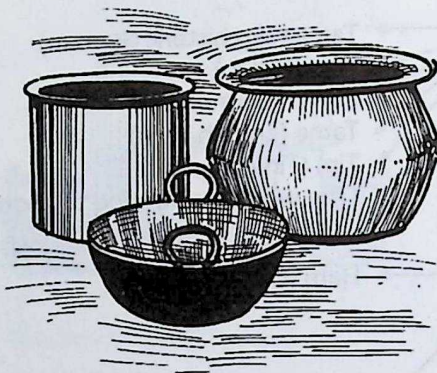
दम → Tamaz (Prehistoric German)
 → Tam (Dutch)
 → Zahm (German)
 → Tame (English Verb)
 → Tim (Timber)
 (The wood for building the home)

धाम → Ham (Old English)
 (लौकिक संस्कृत)
 → Ham (Place name as Fulham, Birumingham, Buckingham)
 → Heim (German)
 → Heem (Dutch)
 → Hem (Swedish)
 → Hjem (Danish)
 → Home (English)

दम

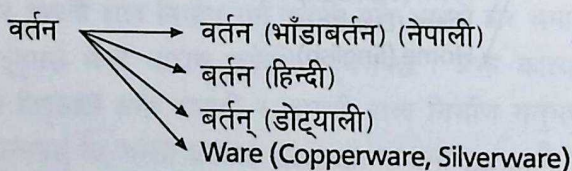
- यजा नो मित्रावरूणा यजा देवाँ ऋत बृहत् । अग्ने यक्षि स्वं दमम् - ऋग्वेद: १/७५/५
- चित्तिरपां दमे विश्वायुः सद्मेव धीराः सम्माय चक्रुः ।- ऋग्वेद: १/६७/५
- स्वराडिन्द्रो दम आ विश्वगूर्तः स्वरिरमत्रो ववक्षे रणाय - ऋग्वेद: १/६१/९
- तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे ।- ऋग्वेद: २/१/२
- उत ग्ना अग्निरध्वर उतो गृहपतिर्दमे / उत ब्रह्मा नि षीदति ।- ऋग्वेद: ४/९/४
- दमः गृहनाम- निघण्टु : ३/४

वर्तन/भाण्ड/पात्र/ गल्लर्कः/कूपी

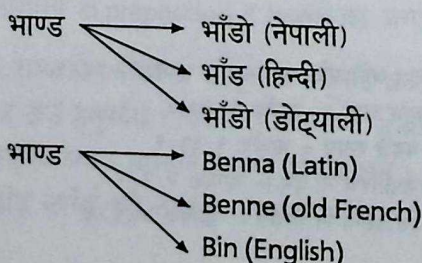
१. वर्तन

संस्कृतमा खाने, पकाउने आदि काममा प्रयोग गरिने धातु, माटो आदिको भाँडालाई 'वर्तन' भनिन्छ । वृत् धातुबाट 'ल्यु' प्रत्यय लागेर वर्तन शब्द बन्दछ ।

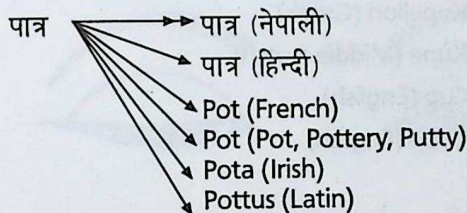
२. भाण्ड

थाली, कचौरा, गिलास आदि भाँडालाई संस्कृतमा भाण्ड भनिन्छ । भाँडाकुँडाका साथै संगीत सम्बन्धी उपकरण वा औजारलाई पनि भाण्ड भनिन्छ । कुनै सामान थन्क्याउने सन्दूक, पेटी, बाकस वा ट्याङ्गालाई पनि भाण्ड नै भनिन्छ । पसलमा राखिने कुनै वाणिज्यवस्तुदेखि लिएर कुनै पनि मूल्यवान् धन र सम्पत्तिलाई पनि भाण्ड भनिन्छ ।

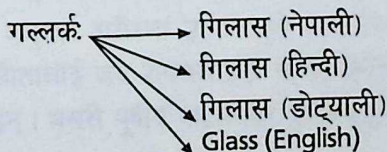
३. पात्रम्

विशेष गरी पानी पिउने प्याला, गिलास वा भाँडालाई पात्र भनिए तापनि सामान्यतः जुनसुकै भाँडालाई पनि पात्र भनिन्छ । यसैकारण दानसंकलन गर्न लागिएको भाँडालाई दानपात्र भनिन्छ । अर्घ्य दिन ठीक पारिएको भाँडोलाई अर्घ्यपात्र आदि व्यवहार गरिन्छ ।

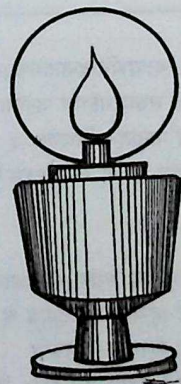
४. गल्लर्कः / गल्वर्कः / गल्लकः

संस्कृतमा रक्सी पिउने गिलासलाई गल्लर्कः, गल्वर्कः, वा गल्लकः भनिन्छ । पहिले पहिले रक्सी पिउनका लागि कचौरा वा प्याला प्रयोग गरिने भएकाले त्यसलाई पनि गल्लर्क शब्दको व्यवहार गरिएको छ ।

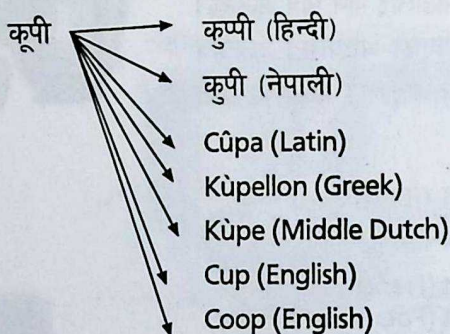

५. कूपी

वरिपरि बार लगाइएको र बीचमा खाल्टो परेको भाग (जहाँ पानी जम्मा हुन्छ)लाई संस्कृतमा कूप भनिन्छ । कूपको शाब्दिक अर्थ कुवा हो । 'कुवन्ति मण्डूका अस्मिन्' यस लौकिक विग्रहमा कूप शब्दको निर्माण भएको छ । अर्थात् भ्यागुताहरू द्वार द्वार कराउने भएकाले नै कुवालाई कूप भनिएको हो । हामीले घरमा चिया पिउन यस्तै खाले कुवा जस्तै बान्की परेका साना खाले कपहरू प्रयोग गर्दछौं । संस्कृतमा साना कुवालाई 'कूपी' भनिन्छ । हिन्दी भाषामा तेल राख्नको लागि

बनाइएको छालाको थैलोलाई तेल-कुप्पी भनिन्छ । नेपालीमा चाहिँ सलेदो हालेर मट्टीतेल बालिने धिब्री वा टुकीलाई कुपी भनिन्छ । तर अंग्रेजीमा चाहिँ चिया पिउने भएकोले .cup शब्द प्रयोग भएको छ ।

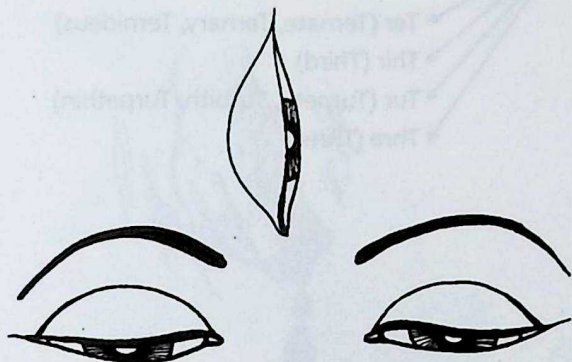
पात्रम्

- इदं त्वत्पात्रमिन्द्रपानमिन्द्रस्य प्रियममृतमपायि— ऋग्वेदः ६/४४/१६
- कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्ता पात्रं जनयन्त देवाः । — ऋग्वेदः ६/७/१
- पात्रं पानात्— निघण्टु : ५/१
- आण्डा या नो मघवञ्छक्र निर्मेन्मा नः पात्रा भेत्सहजानुषाणि— ऋग्वेदः १/१०४/८

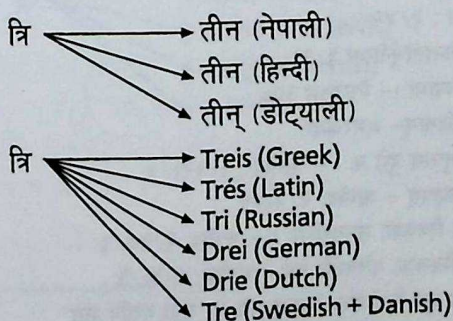
कूपी

- स्रवन्तीभ्यः स्वाहा स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा कूप्याभ्यः स्वाहा— यजुर्वेदः २२/२५
- नमः कूप्याय चावट्याय च नमो वीघ्याय चातप्याय च— यजुर्वेदः १६/३८
- कूपः कूपनाम— निघण्टु : ३/१९
- कूपानं भवति कूप्यतेर्वा— निघण्टु : ३/१६

त्रि

‘तीन’ अर्थलाई बुझाउने यो संख्यावाचक विशेषण हो । यसको रूप केवल बहुवचनमा मात्र चल्दछ । महादेवका तीन नेत्र हुने शास्त्रवचन बमोजिम उहाँलाई ‘त्रियम्बक’ भनिन्छ । त्यस्तै स्वर्गलाई त्रिविष्टपम् भनिन्छ । त्यस्तै तीनै वेद जान्ने ब्राह्मणलाई “त्रिविद्यः” भनिन्छ । अयोध्याका विख्यात सूर्यवंशी राजा हरिश्चन्द्रका पिताजीको नाम पनि त्रिशङ्कु थियो । त्यस्तै आयुर्वेदमा हर्षो, बर्षो र अमला मिलाएर बनाएको औषधिलाई त्रिफला भनिन्छ । स्वर्ग, मर्त्य र पाताल यी तीनवटा भुवनलाई त्रिभुवन भनिन्छ । त्यस्तै गरी आयुर्वेदका अनुसार शरीरमा उत्पन्न हुने वात, पित्त र कफ सम्बन्धी दोषलाई त्रिदोष भनिन्छ । सीतालाई जब रावणले हरेर लग्यो, अशोकवाटिकामा सीताको हेरविचार गर्ने त्रिजटा थिइन् । यसरी पूर्वीय वाङ्मयका थुप्रै प्रसङ्गरूमा ‘त्रि’ को प्रयोग गरिएको छ ।

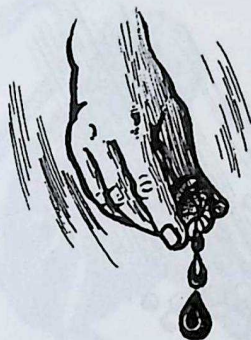

त्रि

- त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श ।- कुमारसम्भवम् ३/४४
- त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः । - मनुस्मृति : २/२९९
- जडीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन - रघुवंश : २/४२
- न बाधतेऽस्य त्रिगुणः परस्परम् ।- किरातार्जुनीयम् १/११
- संक्षिप्येत क्षण इव कथं दीर्घयामा त्रियामा ।- मेघदूतम् १०८
- क्षयस्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्- अमरकोशः
- यद्द प्रसर्गे त्रिककुम्भिवर्तदप द्रुहो मानुषस्य दुरो वः । - ऋग्वेद : १/१२१/४
- त्रिकद्वकेषु महिषो यवाशिरं तुविशष्मस्तृपत् - ऋग्वेदः २/२२/१
- प्राता रथो नवो योजि सस्निश्चतुर्युग स्त्रिकशः सपतरश्मिः । - ऋग्वेदः २/१८/१
- अनश्वो जातो अनभीशुरूक्योऽथस्त्रिचक्रः परिवर्तते रजः- ऋग्वेदः ४/३६/१
- त्रिरा दिवः सवितर्वायाणि दिवेदिव आ सुव त्रिर्नोअन्तः त्रिधातु राय आ सुवा वसूनि भग
त्रातर्धिषणे सातये धाः- ऋग्वेदः ३/५६/६
- त्रितः त्रिस्थानः इन्द्रः- निघण्टुः ९/४५

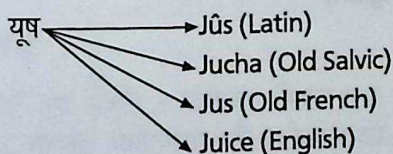
यूषः

यो शब्दको पुलिङ्ग र नपुंसकलिङ्ग दुवैमा रूप चल्दछ। यूष् धातुबाट क अथवा कनिन् प्रत्यय लागेर यो शब्द बन्दछ। यसको अर्थ रस वा भोल भन्ने बुझिन्छ। विशेष गरेर मटरकोसाको भोललाई यूष भनिन्छ।

संस्कृत व्याकरण अनुसार सर्वनामस्थानसम्म 'यूषन्' शब्दको रूप चल्दैन तर यूषः वा यूषम् शब्दको चाहिँ चल्दछ। सर्वनामस्थान पछि अर्थात् कर्मकारकको द्विवचनपछि यूष्का स्थानमा विकल्पले यूषन् आदेश हुन्छ।

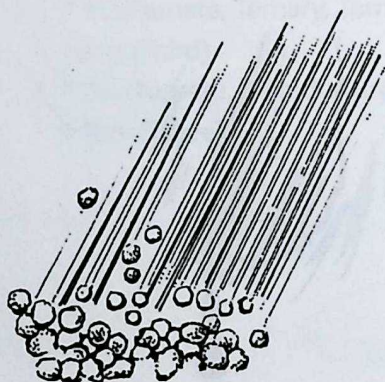
जे होस् यूषः, यूषम् वा यूषन् जे भए पनि यसको अर्थ भोलपदार्थ भन्ने हो। यही 'यूष' शब्दको 'य' 'ज' मा परिवर्तन भई थुप्रै शब्दहरूको निर्माण भएको छ।

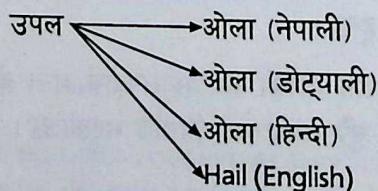
यूष

- विधृतिं नाभ्या घृत रसेनापो यूष्णा मरीची विप्रुडिभर्नीहारमुष्मणा- यजुर्वेदः २५/९
- यन्नीक्षणं मांस्यचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि- ऋग्वेदः १/१६२/१३

उपल

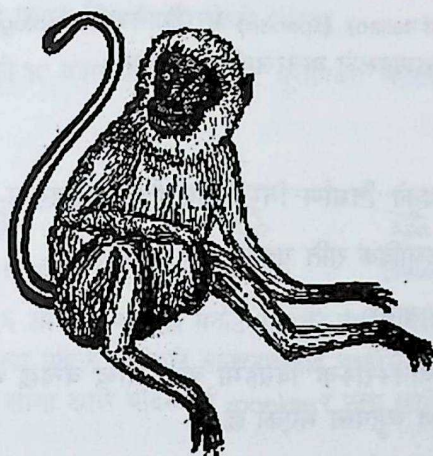
संस्कृतमा मसिना दुङ्गालाई र असिनालाई उपल भनिन्छ । उपलको यही दुईवटा अर्थ हुने भएकाले असिना पर्नुलाई हिन्दीमा 'पत्थर गिरना' भनिन्छ । "उपलकः" शब्दको पनि यही अर्थ हुन्छ । कडा हृदय भएकी आफ्नी प्रियतमालाई व्यंग्य गर्नुपर्दा पनि 'शृङ्गारतिलकम्' मा उपल शब्दको प्रयोग गरिएको छ । वैदिक साहित्यमा उपल भनेको मेघ हो ।

उपल

- उपलशकलमेतदद्भेकं गोमयानाम् - मुद्राराक्षसम् ३/१५
- कान्ते कथं घटितवानुपलेन चेतः - शृङ्गारतिलकम् - ३
- उपल इति मेघनाम - निघण्टु १/१०

वानर

कपि-प्लवङ्ग - प्लवग-शाखामृग-वलीमुखाः ।

मर्कटो वानरः कीशो वनौका अथ भल्लुके ॥

अमरकोश, सिंहादिवर्ग - ३

अमरकोशको यो श्लोकमा वानरका ९ वटा नामहरू उल्लेख गरिएको छन् । (१) कपि (२) प्लवङ्ग (३) प्लवग (४) शाखामृग (५) वलीमुख (६) मर्कट (७) वानर (८) कीश (९) वनौका यो ९ वटै नामहरूको विस्तृत अध्ययन नगरेर यहाँ केवल ४ वटा नामहरूका बारेमा मात्र अध्ययन गरिन्छ - (१) मर्कट (२) वानर (३) कपि (४) कीश

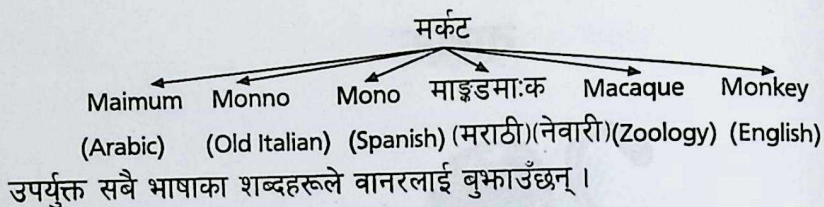
(क) मर्कट

‘मर्क+अटन्’ यस प्रकृति - प्रत्ययमा विग्रह गर्दा मर्कट शब्द बन्दछ । मर्कट शब्दको प्रयोग गरेर संस्कृत साहित्यमा थुप्रै श्लोकहरूको रचना गरिएको पाइन्छ । आदिकवि वाल्मीकिदेखि लिएर पछिका थुप्रै कविहरूले पनि यो शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । भामिनीविलासको १/९९ श्लोकमा मर्कट शब्दको प्रयोग गर्दै लेखिएको छ -

हारं वक्षसि केनापि दत्तमग्नेन मर्कटः ।

लेढि जिघ्रति संक्षिप्य करोत्युन्नतमासनम् ॥

संस्कृतको यही प्राकृतन मर्कट शब्दलाई हालका थुप्रै भाषाहरूले आ-आफ्नो ढङ्गले उच्चारण गरेका छन् ।

(ख) वानर

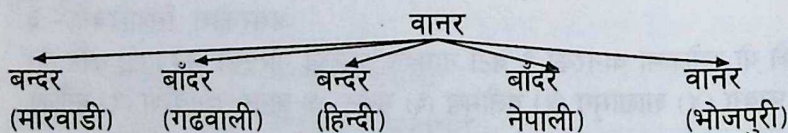
संस्कृतमा वानर शब्दको निर्माण निम्नलिखित विग्रहद्वयबाट भएको पाइन्छ ।

(अ) वानं वनसम्बन्धिफलादिकं राति गृह्णाति = वानरः ।

(आ) विकल्पेन नरः = वानरः ।

अर्थात् प्रथमविग्रहमा 'वान+रा+क' विग्रहमा वानर शब्द बन्दछ भने दोस्रो विग्रहमा 'वा+नर' बाट वानरशब्द व्युत्पन्न भएको छ ।

मर्कट शब्दको उपस्थिति नै वानरबोधक नामग्रहणका लागि पर्याप्त रहेकोमा वानर शब्दको पृथक्पाठबाट हिन्दी र नेपाली आदि भाषाले पल्लवित हुने अवसर प्राप्त गरेका छन् ।

(ग) कपि

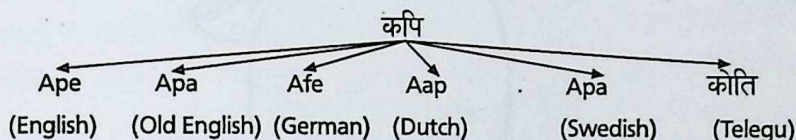
संस्कृतमा कम्पधातुबाट 'इ' प्रत्यय लागेर 'कपि' शब्द बनेको छ । शायद रूखमा बसेर रूख हल्लाइरहने भएकाले वानरलाई कपि भनिएको हुनसक्छ । संस्कृत साहित्यमा कपीज्य र कपीन्द्रको प्रयोग अझ ज्यादा पाइन्छ । यहाँ कपीन्द्र भन्नाले हनुमान् र सुग्रीव जस्ता वानरहरूलाई व्यवहार गरिएको छ ।

रामायणको कथा प्रसङ्गमा आउने हनुमान्, सुग्रीव, अङ्गद र वालि यस्ता वानरहरू हुन् जसको बल र बुद्धि दुवैको तारिफ गरिएको पाइन्छ । भन्नु हनुमान् त वेद पढेको ब्राह्मणकुलको विद्वान् भनेर चिनिन्छ । यसैले रामायणकालका वानरहरू विद्वान् कुलका उन्नत मानवजाति नै हुनुपर्दछ भन्ने हामीलाई नै पनि लाग्दछ ।

पाश्चात्य जगत्मा पनि यसको त्यत्तिकै छाप परेर होला Charles Darwin ले आफ्नो Theory of Evolution लेख्ने क्रममा यस्ता ठूला वानरहरूको कल्पना गरेका छन् जसबाट नै मानवजाति विकसित भएको उल्लेख गरेका छन् । यसबाट Darwinian समयमा रामायणको प्रभाव विश्वव्यापी रहेको देखिन्छ ।

यही 'कपि' शब्द को 'K' अंशचाहिँ लोप भएर यूरोपियन भाषाहरूमा प्रयोग भएको देखिन्छ ।

अंग्रेजी साहित्यमा १६ औं शताब्दीपछि मर्कट शब्दको प्रभाव परी monkey उच्चारण हुन लाग्यो । त्यसभन्दा पहिले सबैखाले वानरहरूलाई बुझाउन ape शब्दकै प्रयोग गरिन्थ्यो । तर पछि साना खाले बाँदरलाई monkey र ठूला खाले वानरहरूलाई ape भन्न थालियो ।

(घ) कीश

संस्कृत साहित्यमा वानरलाई कीश भनिनुको कारण वानर नाङ्गै बस्ने भएर हो । त्यसैले कीश शब्दले वानरलाई मात्र नभएर चराचुरुङ्गी र सूर्यलाई पनि कीश भनिएको छ । हुन त, सिंहादि अरू जनावरहरू पनि नाङ्गै भए तापनि कीश शब्द वानर, पक्षी र सूर्य अर्थमा मात्र अर्थरूढ भएको देखिन्छ । यो कीश शब्दको प्रयोग चाहिँ ग्रीक भाषामा भएको देखिएको छ । तर यसको अन्य यूरोपीयन भाषामा प्रभाव परेको हालसम्म फेला पार्न सकिएको छैन । खोज्दै जाँदा फेला पर्न पनि सक्छ ।

कीश ←————→ Kasi (Greek)

मर्कटः

रु प्रजापतये च वायवे च गोमृगो वरूणायारण्यो मेघो यमाय कृष्णो मनुष्यराजाय मर्कटः

शार्दूलाय रोहिदूषभाय गवयो क्षिप्रशेनाय..... — यजुर्वेदः २४/३०

कपिः

- नश्यन्ति ददर्श वृन्दानि कपीन्द्रः । — भट्टिकाव्यम्
- रामायणमिव कपिकथासमाकुलम् — कादम्बरी ।
- कूपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमासि — उद्भटः ।
- विड्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः ।
- प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् । — मनुस्मृतिः ।
- गन्धद्वयभेदे तस्य कपिजातत्वात् । — भावप्रकाशनिघण्टुः ।
- वसूनां कपिञ्जलः कपोत उलूकः शशस्ते निर्ऋत्यै वरूणायारण्यो मेघः । — यजुर्वेदः २४/३६

कीशः

विग्रहत्रयम्

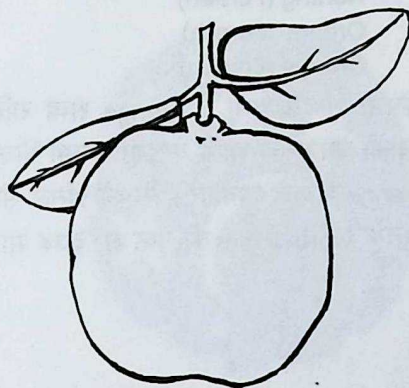
(१) कस्य वायोरपत्यम् = कीशः ।

(२) किः = हनुमान् ईशो यस्य = कीशः

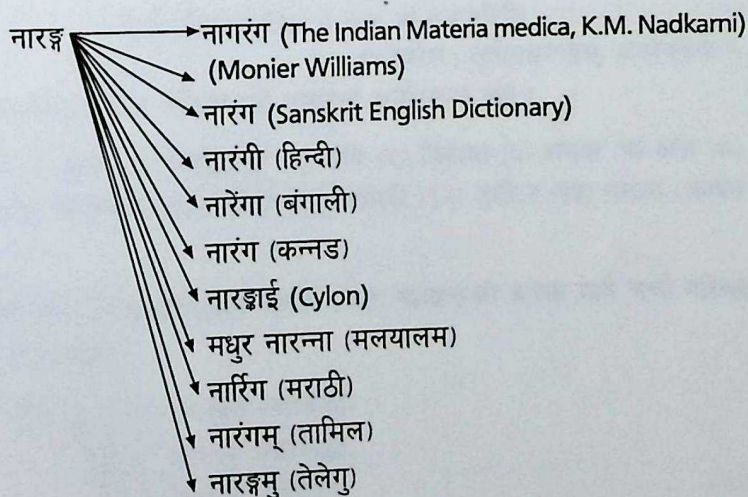
(३) कुत्सितं शेते = कीशः

- कीशवद्वस्त्रराहित्यात्तस्य तथात्वम् = वाचस्पत्यम्, तृतीयो भागः २०६१ चौखम्बा संस्कृत सीरिज
- सूर्ये कपिकपोलतुल्यवर्णत्वात् तत्त्वम् । वाचस्पत्यम्, तृतीयो भागः २०६१

नारङ्गक

संस्कृत साहित्यमा सुन्तलालाई नारङ्ग भनिन्छ । तत्सम रूपमा नेपाली साहित्यले पनि यसलाई स्वीकारेको छ । 'नृ' शब्दबाट अङ्गच् प्रत्यय लागी वृद्धि भएपछि नारङ्ग शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । पूर्वीय जगत्मा यसले विविध भाषाहरूमा प्रभाव पारेको छ ।

यसैगरी पाश्चात्य जगत्मा पनि नारङ्ग शब्दको प्रभाव भेटिन्छ ।

Nârang (Arabic)

Naranj (Spanish)

Nârang (Persian)

Orenge (French)

Orange (English)

फ्रेञ्च भाषामा प्रत्यक्ष रूपमा शब्दकोशमा नै orenge शब्द राखिएको छैन तथापि दक्षिणपूर्वी फ्रान्समा सुन्तलाको व्यापारका लागि केन्द्रको रूपमा विकसित भएको एउटा ठाउँ छ र त्यसलाई नै orenge शब्दले व्यवहार गरिएको प्रसिद्ध सोपपत्तिक व्याख्याता John Ayto ले आफ्नो पुस्तक word origins को पृष्ठ सं. ३७४ मा उल्लेख गर्नुभएको छ ।

 नारङ्गकम्

● सद्यो मुण्डित मत्तहृणचिबुकप्रस्पर्धिनारङ्गकम्
 -संस्कृत-हिन्दी कोश, वा.शि.आप्टे, पृ.सं.५१९

रात्रि/नक्तम्

प्राह्णाऽपराहणमध्याह्नास्त्रिसन्ध्यमथ शर्वरी ।
निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।
विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ।

अमरकोशः, प्रथमकाण्डम्, कालवर्गः ३, ४

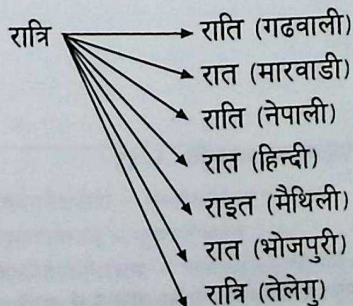
दिवाह्नीत्यथ दोषा च नक्तं च रजनाविति

अमरकोशः, तृतीयकाण्डम्, अव्ययवर्गः ६

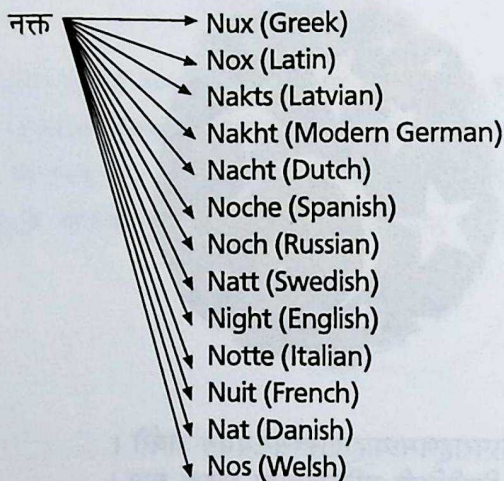
यस प्रकार अमरकोशमा रात्रिका थुप्रै नामहरू समेटिएका छन् ।

(१) शर्वरी (२) निशा (३) निशीथिनी (४) रात्रि (५) त्रियामा (६) क्षणदा (७) क्षपा (८) विभावरी (९) तमस्विनी (१०) रजनी (११) यामिनी (१२) तमी र (१३) नक्तम् (अव्यय शब्द) ।

यहाँ रातका यति धेरै नामहरूमध्ये केवल २ वटा नामहरूको बारेमा मात्रै चर्चा गरिन्छ
(१) रात्रि (२) नक्तम्

यसरी रात्रि शब्दको प्रभाव पूर्वीय साहित्यका यावत् पक्ष र चिन्तनमाथि रहेको पाइन्छ भन्ने नक्त शब्दको पश्चिमी जगत्मा ।

यति मात्र नभएर Biology का अध्येताहरूले राति-राति जाग्ने र कराउने जीवहरूलाई Nocturnal Creature भन्ने गरेका छन् । जसमा 'Noct' यो spelling ले संस्कृतको 'नक्त' शब्दले दिने अर्थलाई नै प्रकाश पारेको छ ।

नक्तम्

- गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तम्- मेघदूतम् ३७, मनुस्मृति : ६/१९

रात्रि :

- रात्रिर्गता मतिमतां वर मुञ्च शय्याम्- रघुवंश : ५, ६३
- दिवा काकरवाद् भीता रात्रौ तरति नर्मदाम्- संस्कृत-हिन्दी-कोशः, वा.शि.आष्टे पृ.सं. ८५३

भू

आँखीभौलाई भू भनिन्छ । स्त्रीलिङ्गमा यसको प्रयोग हुन्छ । भूक्षेपः, भूकुटी, भूभङ्ग, भूविचेष्टितम् इत्यादि शब्दहरू आँखीभौ खुम्च्याउनुलाई प्रयोग गरिएको पाइन्छ । आँखीभौद्वारा गरिएको कामकेलिलाई भूविलास भनिन्छ ।

भू	→	भौह (हिन्दी)
	→	भौ/भुईं (नेपाली)
	→	भौ (डोट्याली)
भू	→	Brus (German)
	→	Bru (Old English)
	→	Brow (English)
भू	→	Ophrus (Greek)

भू

- कान्तिभूवोरायतलेखयोया – कुमारसम्भवम् १/४७
- भूक्षेपमात्रानुमतप्रवेशाम् – कुमारसम्भवम् ३/६०
- भूभङ्गा क्षुभितविहगश्रेणिरशना – विक्रमाङ्कदेवचरितम् ४/२८
- सभूविलासमथ सोऽयमितीरयित्वा – मातङ्गलीला १/२४

नाम

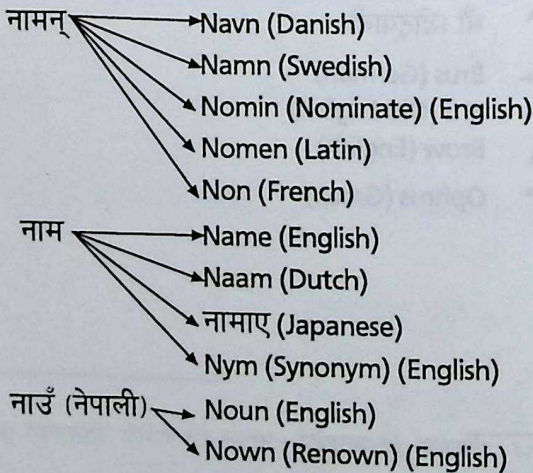

संस्कृतमा 'नाम' शब्द अतिप्रसिद्ध र संसारभरि फैलिएको शब्द हो । यो शब्द विग्रहद्वयबाट निर्माण गर्न सकिन्छ ।

(अ) म्नायते अभ्यस्यते अर्थः अनेन = नाम

(आ) नम्यते अभिधीयते अर्थः अनेन = नाम

यो नाम शब्द नपुंसकलिङ्गमा रहेको छ र यो नकारान्त रहेको छ ।

यसरी नेपाली, हिन्दी लगायत पूर्वीय जगत्का सबैजसो भाषाहरूमा प्रयुक्त नाम शब्दको प्रयोग पश्चिमी जगत्का पनि थुप्रै भाषाहरूमा गरिएको छ। अझ संस्कृतमा प्रयुक्त 'नामन्' शब्दकै पनि प्रत्यक्ष प्रभाव नकारान्त उच्चारणसहित अन्य भाषाहरूमा देखिनुले संस्कृतको व्यापकतालाई पुट दिएको छ।

संस्कृतमा 'नाम' शब्द बुझाउनका लागि ६ वटा शब्दहरू बढी प्रचलनमा रहेका छन्।

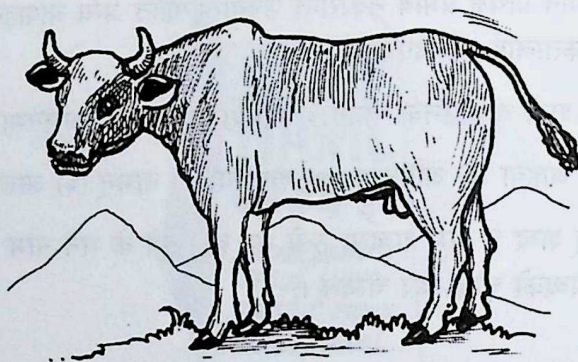
(१) आहवय (२) आहवा (३) अभिधान (४) नामधेय (५) नामन् (६) आख्या।

संस्कृतमा नामन् शब्द र नाम शब्दमा ठूलो भेद छ। त्यो के भने नाम शब्द अव्यय हो भने नामन् शब्दको चाहिँ रूप चल्दछ।

नाम

- किं नु नामैतदस्याः - मुद्राराक्षसम् १,
- चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम् - रघुवंशः ३, २१
- चन्द्रापीड इति नाम चक्रे - कादम्बरी ७४
- मातरं नामतः पृच्छेयम् - अभिज्ञानशाकुन्तलम् - ७
- सन्तप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न ज्ञायते - भर्तृहरिशतकम् २/६७
- तन्नाम येनाभिदधाति सत्त्वं या सत्त्वप्रधानानि नामानि - निरुक्तम्
- अये पदशब्द इव मा नाम रक्षिणः - मृच्छकटिकम्- ३
- तवैव नामास्त्रगतिः - कुमारसम्भवम् ३, १९
- त्वया नाम मुनिर्विमान्यः - अभिज्ञानशाकुन्तलम् ५, १९
- को नाम राज्ञां प्रियः - पञ्चतन्त्रम् १, १४६
- पुण्यानि नामग्रहणान्यपि महामुनीनाम् । - मनुस्मृतिः ८/२७
- इहेह जाता समवावशीतामरेपसा तन्वा३ नामभिः स्वैः - ऋग्वेदः १/१८१/४
- अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् । इत्या चन्द्रमसो गृहे - ऋग्वेदः १/८४/१५

बलीवर्द/उक्षन्

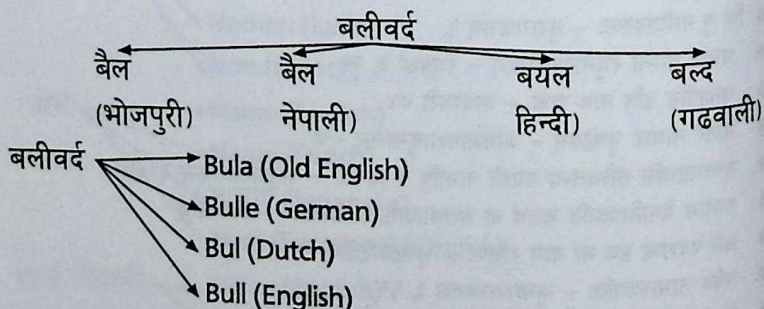

संस्कृतमा गोरूलाई बुझाउने थुप्रै नामहरू छन् (१) उक्षन् (२) भद्र (३) बलीवर्द (वरीवर्द) (४) ऋषभ (५) वृषभ (६) वृष (७) अनडुह (८) सौरभेय (९) गौ ।

यी मध्ये केवल २ वटा शब्दको बारेमा यहाँ अध्ययन गरिन्छ (१) बलीवर्द (२) उक्षन् ।

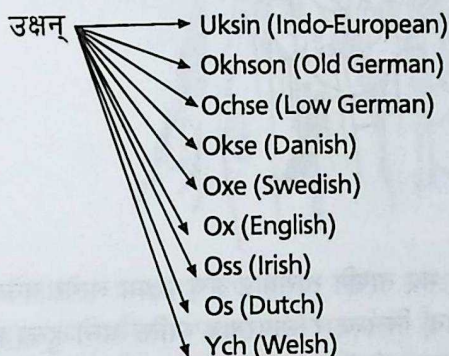
(क) बलीवर्द

बलीवर्दलाई बलिवर्द वा वरीवर्द पनि लेख्ने चलन छ । वृ धातुबाट क्विप प्रत्यय लगाई सर्वापहारी लोप गर्ने र 'वर' बनेपछि ई चवश्च ईवरौ तौ ददाति ईवर्दः, बली चासौ ईवर्दश्च भन्ने विग्रहमा कर्मधारय समास गरेपछि बलीवर्द शब्द बन्दछ ।

यसैगरी 'अनुडुह' शब्दबाट एकाक्षरी वन्दै नेवारी भाषामा 'डो' शब्द बनेको देखिन्छ भने गौबाट नेपाली भाषामा 'गोरू' शब्द बनेको देखिन्छ । 'वृष' र वृषभ आदि शब्दहरू त नेपाली र हिन्दी दुवै साहित्यमा प्रसिद्ध छँदैछन् । 'बलीवर्द' को पूर्वीय एवं पाश्चात्य गरी दुवै दार्शनिक धरातलमा प्रयोग र प्रभाव रहेको देखिएको छ ।

तर उक्षन् शब्दको प्रभाव चाहिँ पाश्चात्य जगत्मा अधिक रहेको देखिन्छ ।

उक्ष् धातुबाट कनिन् प्रत्यय लागेर बनेको उक्षन् शब्दमा रहेको नकारान्त पाठको क्रमसँगै संस्कृतमै पनि पछि सो नकार हटेर "महोक्षः" "वृद्धोक्षः" आदि शब्दहरूको निर्माण भए जस्तै पाश्चात्य जगत्मा पनि okse, oxe, ox जस्ता नकाररहित 'उक्ष' शब्दको अभ्यास भएको देखिन्छ ।

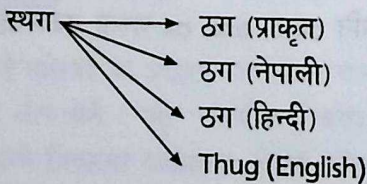
उक्षन्

- विदलितमहाकूलामुक्ष्णां विषाणघट्टनैः । - माघः ।
- उक्षा मिमाति प्रतियन्ति धेनवः । - ऋग्वेदः ९/६९/४
- न वराहं न चोक्षाणं न मृगान् विविधांस्तथा - भागवतम् ९/३९
- वयं हि वां हवामहे उक्षन्वन्तो व्यश्ववत् । - ऋग्वेदः ६/९ ।
- उक्षेव यूथापरियन्त्रावीत् । - ऋग्वेदः ९/७१/९

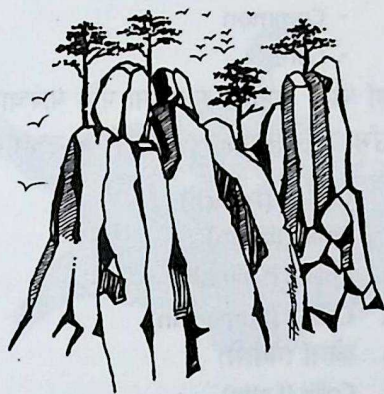
स्थग

स्थग् धातुको अर्थ ढाक्नु, छोप्नु भए तापनि त्यसैबाट अच् प्रत्यय लागेर बनेको 'स्थग' शब्दको अर्थ जालसाज, बेइमान, निर्लज्ज र लापरवाह व्यक्ति भन्ने हुन्छ । धोकामा पारेर वा छल गरी अरूको धनमाल लिने, नानाथरी बहाना भिकी कामकाज नगर्ने, काममा छलछद्म गर्ने व्यक्तिलाई पनि स्थग भनिन्छ ।

शैलः

शैल शब्द 'शिला' शब्दबाट अण् प्रत्यय लागेर बनेको शब्द हो । हुनसक्छ ठूलठूला दुङ्गा, चट्टान आदि मिलेर पहाड बन्ने भएकाले नै यसलाई शैल भनिएको होस् । चाणक्यनीतिकारले शैल शब्दको सुन्दर प्रयोग गर्नुभएको छ ।

शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।

त्यसैगरी कालिदासले हिमालय पर्वतका बाच्छको रूपमा 'शैल' शब्दको वर्णन गर्नुभएको छ ।

यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोगधरि दोहदक्षे ।

भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च पृथूपदिष्टां दुदुर्धरित्रीम् ।

-कुमारसम्भवम्, प्रथमसर्गः - २

संस्कृतको 'स' अक्षरको उच्चारण पनि विचित्रको छ ।

किनकि 'स' अक्षर कहिलेकाहिं 'स' कै रूपमा उच्चारण गरिन्छ भने कहिले त्यही 'ह' बन्दछ । संस्कृत सप्ताहलाई नेपाली र हिन्दीमा हप्ता वा हफ्ता भनिन्छ ।

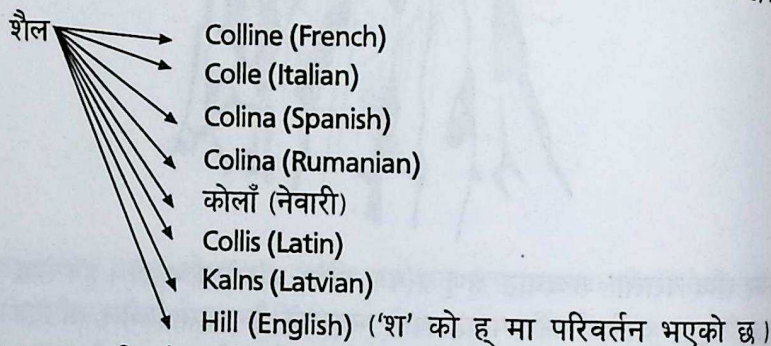
सम	Same ('स' उच्चारणमा परिवर्तन छैन)
	Homo ('स' को 'ह' मा परिवर्तन भएको छ)
षष्	Six ('स' उच्चारणमा परिवर्तन छैन)
	Hexa ('स' को 'ह' मा परिवर्तन भएको छ)

यसैगरी स्, श्, ष् को स्थानमा अंग्रेजीमा 'ट' अक्षर लेख्ने र त्यसको 'क' उच्चारण गर्ने परम्परा पनि देखिएको छ ।

सामान्य - Common

सार - Core

प्रकृत प्रसङ्गमा जाऔं । यहाँ 'शैल' शब्दको सन्दर्भमा पनि पाश्चात्य भाषाहरूमा तथा नेवारीमा पनि श का ठाउँमा 'ट' लेखिएको र त्यसको 'क' उच्चारण भएको देखिन्छ ।

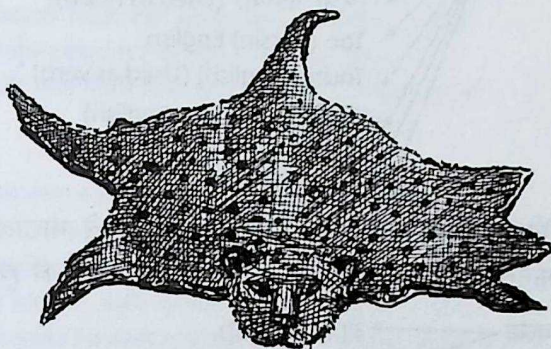
श् को 'C' मा स्वरपरिवर्तन भई यूरोपका अन्य भाषाहरूमा 'शैल' को प्रभाव 'col' भएजस्तै अंग्रेजी साहित्यमा column शब्द बनेको छ । स्तम्भ, स्कम्भ र वंश अर्थमा column शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ । "स्तम्भ" पनि पहाड जस्तै ठाडो पारेर राखिने भएकाले यसलाई column भनिएको हो । यस्तै नेवारी भाषामा कोटालको माथिल्लापट्टि तेर्सो पारेर राखिने काठलाई कोलाँ भनिन्छ । नेपाली भाषामा यस्तो काठलाई डंडाली भनिन्छ । तर नेवारी भाषामा स्तम्भ-स्कम्भार्थक कोलाँ शब्द देखिनु पनि 'शैल' शब्दको विस्तृत प्रभावकै एक अभिन्न रूप हो भन्न सकिन्छ ।

पहाड भन्नासाथ 'चढ्नु' भन्ने स्वतः अर्थबोध हुन्छ । किनकि पहाड उक्लनलाई माथि माथि चढ्दै जानुपर्दछ । यसैगरी उपरिगमन अर्थात् माथि माथि चढ्दै जानुलाई अंग्रेजी साहित्यमा (Astronomy मा) culmination भनिन्छ । अझ Geology मा त culmination भनेको प्रोन्नत प्रदेश हो, जसलाई अर्को शब्दमा 'शैल' भनेर बुझ्दा पनि हुन्छ । यी दुवै शब्दको उच्चारणमा आएका 'cul' शैल शब्दकै रूप हुन् भन्दा फरक पर्दैन ।

शैल

- शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे । - चाणक्यनीतिदर्पणम् - ५५
- शैलौ मलयदुर्गौ- रघुवंश : ४/५१
- अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतरूचः शैलतनये । - काव्यप्रकाशः १०

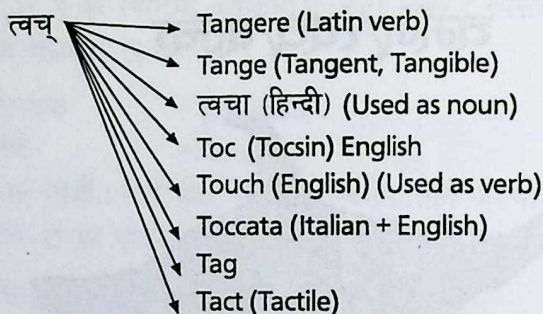
चर्मन्/त्वच/वल्क

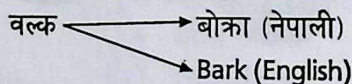
संस्कृतमा छलालाई चर्म वा त्वच भनिन्छ । गतिभक्षणार्थक चर् धातुबाट मनिन् प्रत्यय लागेर चर्म शब्द बन्दछ भने त्वच्शब्दबाटै विप् प्रत्यय भई सर्वापहारी लोप भएपछि त्वच् शब्द बन्दछ । रूखका बोक्रालाई चाहिँ संस्कृतमा वल्क वा वल्कम् (उभयलिङ्गी) भनिन्छ । वल् धातुबाट क प्रत्यय भएर बन्ने 'वल्क' शब्दमा ककारको इत्संज्ञा भएको छैन ।

- चर्मन् → Cori-in (Bio-chemistry)
 चर्म → Derma (English)
 → Corium (Latin), (English)
 → Corio (Corioflavine) (Colour Index)
 → Used for dying leather
 → Cork (English)
 → चाम (नेपाली + भोजपुरी)
 → चमडा (हिन्दी)
 → चमडी (गढवाली + मारवाडी)

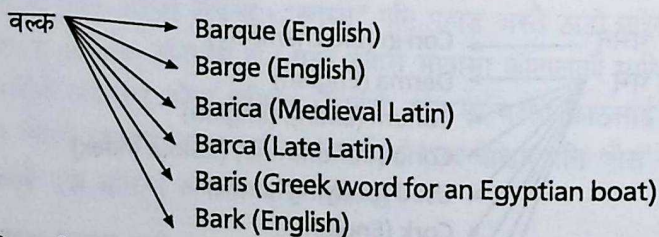
यसरी चर्म शब्दको आफ्नै प्रभावक्षेत्र रहेको छ भने 'त्वच्' शब्दको प्रभावको आफ्नै तरीका छ । 'त्वचा' शब्द नामवाची हो । हिन्दी र नेपालीमा 'त्वचा' को नामकै रूपमा प्रयोग भएको छ भने अंग्रेजी साहित्यमा चाहिँ यसको verbal use अर्थात् छालाको क्रियाको रूपमा प्रयोग भएको छ ।

रूखको बोक्रालाई भने संस्कृतमा वल्क भनिन्छ । कत्ले माछालाई पनि संस्कृतमा वल्कवन् भनिन्छ किनकि यसको बाहिर बोक्राजस्तै भाग रहेको हुन्छ ।

रूखका बोक्रा पानीमा तैरिन्छन् अथवा भनौं डुब्दैन् । प्राचीनकालमा मान्छेले पानीमा नडुबीकन नदी पार गर्नका लागि यस्तै बोक्राको प्रयोग गर्दा होलान् र पछि तात्कालिक प्रविधिमा विकास हुँदै 'डुङ्गा' को विकास भएको हुनसक्छ । तर डुङ्गाको रूपमा प्रविधिको विकास भए पनि यसलाई रूखकै बोक्राको रूपमा भाषिक व्यवहार गरियो ।

माथि प्रयोग गरिएका Barge लगायतका शब्दहरूको अर्थ डुङ्गा वा जलतरणि हुन्छ ।

त्वच्

- त्वक्त्रं चाचकचे वरम् - भट्टिकाव्यम् १४/९४
- त्वक्साररन्ध्रपरिपूरणलब्धगीतिः - शिशुपालवधम् ४/६१
- उत त्वचं ददतो वाजसातौ पिप्रीहि मध्वः सुषुतस्य चारोः । - ऋग्वेदः ५/३३/७
- स ईं मृगो अप्यो वनर्गुरूपत्वच्युपमस्यां नि धायि - ऋग्वेदः १/१४६/५
- चित्राण्यङ्गैर्नक्षत्राणि रूपेण पृथिवीं त्वचा जुम्बकाय स्वाहा । - यजुर्वेदः २५/९

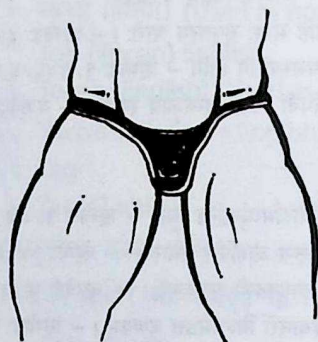
चर्म

- उतारूपस्य वि ष्यन्ति धाराश्चर्मवोदभिर्व्युन्दन्ति भूम - ऋग्वेदः १/८५/५
- ससस्य चर्मन्नाधि चारु पृश्नेरग्रे रूप आरुपितं जवारु । - ऋग्वेदः ४/५/७
- दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य चर्मवावधुस्तमो अप्स्वन्तः । - ऋग्वेदः ४/१३/४
- वि चर्मणीव धिषणे अवर्त्तयद्वैश्वानरो विश्वमधत् वृष्ण्यम् । - ऋग्वेदः ६/८/३
- एकं वि चक्र चमसं चतुर्वयं निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिः - ऋग्वेदः ४/३६/४
- याभि शचीभिश्चमसां अपिंशत यया धिया गामरिणीत चर्मणः - ऋग्वेदः ३/६०/२
- निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिर्या जरन्ता युवशा ता कृणोतन - ऋग्वेदः १/१६१/७
- चर्म चरतेर्वोच्चृतं भवतीति वा - निरुक्तम् २/५
- जिह्वा चर्म - तैत्तिरीयसंहिता ६/२/११/४

वल्क

- स वल्कवागिसि तवाधुना हरन् करोति मन्युं न कथं धनंजयः ।- किरातार्जुनीयम् १/३५

जङ्घा/सक्थि/उरू

घुँडादेखि माथिको खुट्टाको अवयव वा तिघालाई संस्कृतमा जङ्घा, सक्थि वा उरू भनिन्छ भने नेपालीमा यसलाई जाँघ भनिन्छ ।

जङ्घा → जंघा (हिन्दी)
→ जाँघ (नेपाली)

तर 'सक्थि' शब्दको चाहिँ अगाडिपट्टिको 'सक्' लोप भएर अंग्रेजी साहित्यमा चलन चल्तीमा आएको छ ।

सक्थि

- Thigh (English)

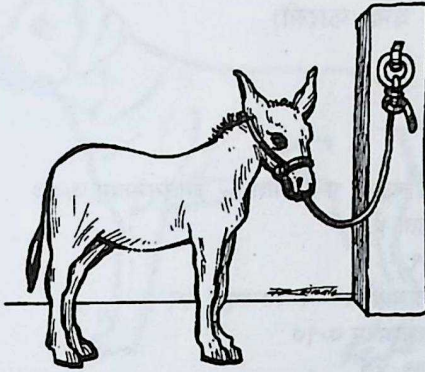
त्यसैगरी उरू शब्दको अर्थ पनि जाँघ वा तिघा नै हो । विशेष गरी zoology मा कम्मरमा जाँघ हुने प्रजातिहरू र शरीरको पछाडिपट्टि जाँघ हुने प्रजातिहरूलाई उरू शब्दको प्रयोग गरिएको छ । Greek भाषामा जाँघलाई eury भनिन्छ जो संस्कृतको उरू शब्दसँग नजीक छ र यसैका आधारमा zoology मा शब्दनिर्माण भएका हुन् ।

उरू → Eurynotus (उरूपृष्ठ - प्रजाति)
→ Euryphylla (Botany) (उरूपर्णप्रजाति)
→ Eurypygidae (उरुकटि - वंश)
→ Eurycoma (उरुरोमप्रजाति)

सक्थि

- जघने चोद एषां वि सक्थानि नरो यमुः । पुत्रकथे न जनयः - ऋग्वेदः ५/६१/३
- सक्थि सचतेरासक्तोऽस्मिन् कायः - निरुक्तम् ९/२०
- उरूः
- चित्रसेनाऽइषुबलाऽअमृधाऽसतोवीराऽउरवो ब्रातसाहाः । - यजुर्वेदः २९/४६

बन्ध

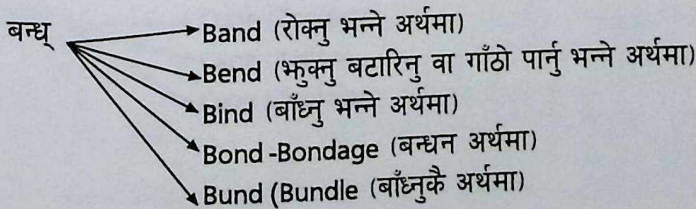

‘बन्धः’ शब्द बन्ध् धातुबाट निष्पन्न भएको हो । क्र्यादिगणपठित परस्मैपदी बन्ध् धातुबाट क्तप्रत्यय जोड्दा बद्ध शब्द बन्दछ, भने कर्मवाच्यमा ‘बध्यते’ शब्द बन्दछ । यसको अर्थ बाँध्नु, कस्नु, थिच्नु, पकडनु हुन्छ । अझ बद्धकोष्ठ, बद्धकोप जस्ता शब्दहरूको प्रयोगले बन्ध् धातुको अर्थ चारैतिरबाट थुनिनु वा रोकिनुलाई बुझिन्छ । बन्दागोभीलाई बन्दा भनिएको कारण पनि यो चारैतिरबाट कसिएर बाँधिएको भएर हो । बन्दीहरू पनि चारैतिरबाट घेरिएर रहेका हुन्छन् । त्यसैले उनीहरूलाई बन्दी भनिएको हो ।

दार्शनिक पक्षमा त यो संसार नै एउटा बन्धन हो । त्यसैले हामीले यसबाट मुक्तिका लागि मोक्षमार्गतर्फ लाग्नुपरेको छ । यसैले यसलाई भवबन्धन भनिएको हो ।

बन्ध्को अर्थ रोक्नु, छेक्नु र थुन्नु पनि हुन्छ । बाँध्ने पानीलाई थुन्छ, रोक्छ र छेक्छ । त्यसैले यसलाई बाँध् भनिएको हो । गाँठो पार्नु, जेलिनु वा कसिलो गरी बटारिनु पनि बाँध्नु नै हो ।

बाँध्नुका यिनै अर्थलाई लिएर अंग्रेजीमा चाहिँ सबै vowel को प्रयोग गरी शब्दनिर्माण भएको छ ।

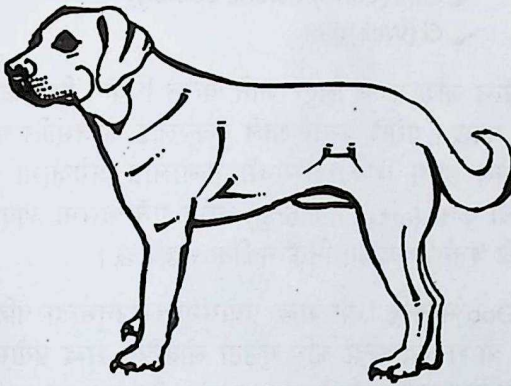

- Bound (Boundry) (घेर्नु, थुन्नु भन्ने अर्थमा)
- बाँध (नु) (नेपाली)
- बाँध् (ना) (हिन्दी)
- बन्द (फारसी)

बन्धः

- बद्धं न संभावित एव तावत्करेण रूद्धोऽपि च केशपाशः ।- कुमारसम्भवम् ७/५७
- कर्मभिर्न स बध्यते - भगवद्गीता ४/१४
- बलिर्वबन्धे - भट्टिकाव्यम् २/३९
- न हि चूडामणिः पादे प्रभवामीति बध्यते । - पञ्चतन्त्रम् १/७२
- बबन्ध चक्षूषि यवप्ररोहः- कुमारसम्भवम् ७/१७
- या बध्नाति मे चक्षुः- रघुवंशः १३/४७
- दृष्टिं लक्ष्येषु बन्धन्- मुद्राराक्षसम् १,२
- बद्धोर्मिनाकवनितापरिभुक्तमुक्तम्- किरातार्जुनीयम् ८, ५७
- तुष्टैर्बद्धं तदलघु रघुस्वामिनः सच्चरित्रम्- विक्रमाङ्कदेवचरितम् १८, १०७
- आबद्धरेखमभितो नवमञ्जरीभिः- गीतगोविन्दम् ११
- नमः सु ते निर्द्धते तिग्मतेजोऽयस्मयं विचृता बन्धमेतम् ।- यजुर्वेदः १२/६३
- यस्यास्ते घोरऽआसन् जुहोम्येषां बन्धानामवसर्जनाय ।- यजुर्वेदः १२/६४

श्वन्

काकचेष्टा वकध्यानं श्वाननिद्रा तथैव च ।

अल्पाहारी गृहत्यागी विद्यार्थिपञ्चलक्षणम् ॥

- नीतिश्लोक

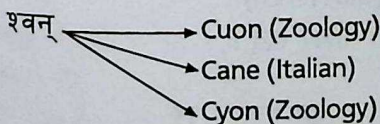
यस नीतिश्लोकमा विद्यार्थीका पञ्चलक्षणमध्ये निद्रा कुकुरको जस्तो हुनुपर्छ भन्ने सन्देश दिइएको छ । अझ भर्तृहरिले त कुकुरलाई राजा नै बनाइदिए पनि के उसले जुत्ता चाट्न छोड्छ र ? भन्ने अर्थमा 'श्वन्' शब्दको प्रयोग गरी सुन्दर व्यङ्ग्य गर्नुभएको छ ।

श्वान यदि क्रियते राजा स किं नाशनात्युपानहम्

भर्तृहरिशतकम् २/३१

शिव धातुबाट कानन् प्रत्यय लागेर बनेको श्वन् शब्दको 'श्वान श्वानौ श्वानः' यसरी रूप चल्दछ । 'श्व' शब्दसँगै समस्त भएर श्वपदम्, श्वपाकः, श्ववृत्तिः, श्वगणः, श्वफल्कः जस्ता थुप्रै शब्दहरूको निर्माण भएको छ ।

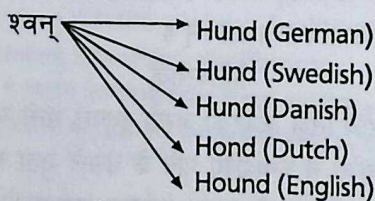
संस्कृतमा बृहत् रूपमा प्रयुक्त 'श्वन्' शब्दको अंग्रेजी साहित्यमा पनि प्रत्यक्ष प्रभाव देखिएको छ । यहाँ 'श्' अक्षरको सट्टा 't' लेखिएको छ ।

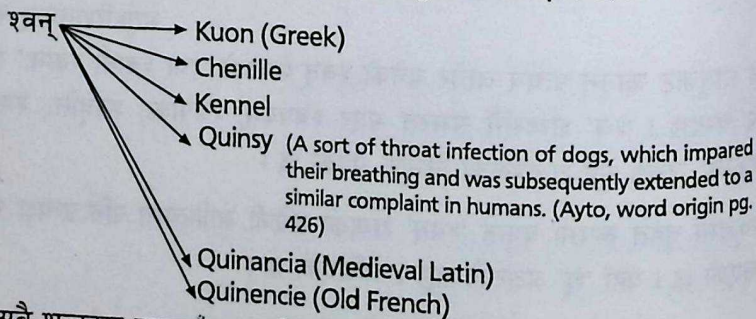
- Sobaka (Russian)
- Cyno (Cynodont, Cynoidea)
- Cani (Canis) Canine Zoology
- Ci (Welsh)

पहिले-पहिले शिकार खेल जाँदा कुकुर लिएर जाने चलन थियो । किनकि शिकार गर्न कुकुर धेरै चलाख हुने गर्दछ । यसैले यस्ता खाले कुकुरलाई आजभोलि पनि 'शिकारी कुकुर' भनिन्छ । त्यसैले होला शिकारसम्बन्धी कलालाई अंग्रेजीमा cynegetics भनिन्छ । शिकारसम्बन्धी कला (art of hunting) वर्णन गर्ने क्रममा आएको 'cyne' यो spelling पनि संस्कृतको 'श्वन्' शब्दसँग निकै नजीक रहेको छ ।

कुकुरलाई आजभोलि Dog भनिन्छ । यो शब्द प्रयोगमा आउनुभन्दा पहिले खासगरी शिकारी कुकुरलाई १६ औं शताब्दीभन्दा अघि एउटा लोकप्रिय शब्द प्रयोग गरिन्थ्यो - hound (आजभोलि पनि यो शब्दको उत्तिकै प्रचलन छ) । शैलबाट 'श्' 'ह' मा परिवर्तन भएर Hill भएजस्तै यहाँ पनि 'श्वन्' शब्दमा रहेको 'श्' परिवर्तन भएको छ ।

यस्तै 'श्वन्' शब्दको 'श्' लाई 't' लेखिए पनि त्यसको 'k' उच्चारण पनि स्पष्ट देखिन थाल्यो । यसले पनि पाश्चात्य जगतमा थुप्रै spelling हरू बनाएको छ ।

माथिका सबै शब्दहरू कुकुरसँग सम्बन्धित रहेका छन् ।

श्वन्

- सेवां लाघवकारिणीं कृतधियः स्थाने श्ववृत्तिं विदुः । - मुद्राराक्षसम् ३/१४
- नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नमो नमो भवाय च रूद्राय च - यजुर्वेदः १६/२८
- परो मत्तः परः श्वा । - यजुर्वेदः २२/५
- अनृतं स्त्री शूद्रः श्वा कृष्णः शकुनिस्तानि न प्रेक्षेत । - शतपथब्राह्मणम् १४/१/१/३१

अम्बा/जननी/मातृ

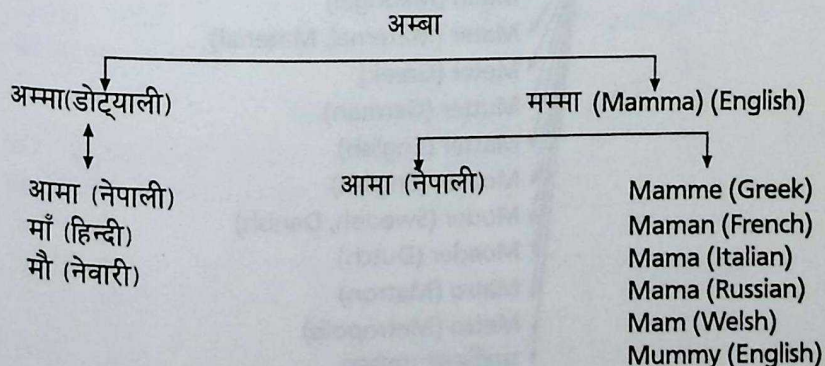

अम्बाम्बेति यथा बालः शिक्षमाणः प्रभाषते ।

अव्यक्ते तद्विदां तेन व्यक्ते भवति निश्चयः ॥

- भर्तृहरि, वाक्यपदीयम्

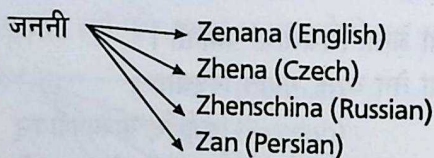
यस श्लोकमा 'भर्खैरै जन्मेको बालकलाई 'अम्बा अम्बा' भनेर सिकाए पनि स्वाभाविक तोते बोली र भाषिक प्रावीण्यका अभावमा त्यो बालक अरू थोक नै बोल्न पुग्दछ तर भाषावेत्ताले चाहिँ बालकले जे जस्तो बोलेको भए तापनि 'यसले अम्बा नै भन्न खोजेको हो भनी व्यवहार गर्दछ' भनिएको छ । अर्थात् परिनिष्ठित र संस्कृत भाषाबाट अर्थबोध र व्यवहारविज्ञान सञ्चालित हुन्छ भन्ने प्रस्तुत श्लोकको आशय हो । संस्कृतमा आफ्नी आमालाई अम्बा भनिन्छ भने जगत्कै आमा भएकी हुनाले भगवती दुर्गालाई चाहिँ जगदम्बा भनिन्छ ।

यसैले पनि हुनसक्छ कि दूध पिउने जातिलाई पनि mammal भनिन्छ । तर आमा, माँ, mamma, mummy जे भने पनि त्यस्ती आमालाई बुझिन्छ, जसबाट आफूले दूध पिइएको होस् । कोही आमा जन्म दिने हुन्छिन्, यस्ती आमालाई 'जननी' भनिन्छ । दूध चुसाउने 'आमा' वा mummy हुन्छिन् भने साह्रै माननीय र श्रद्धा गर्नेपर्ने चाहिँ माता हुन्छिन् । हामी यी तीनवटै आमाका बारेमा यहाँ चर्चा गरिरहेका छौं ।

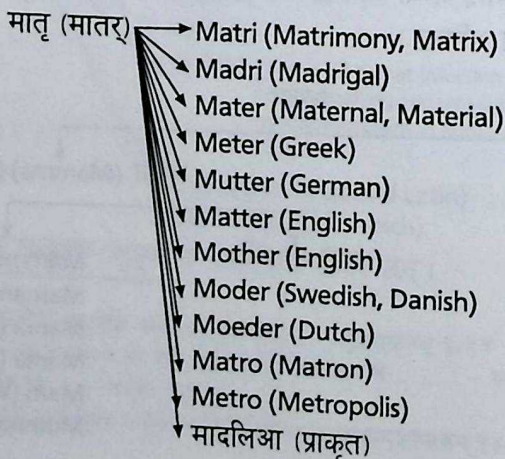
(ख) जननी/जनित्री :

प्रादुर्भावार्थक जन् धातुबाट जननी शब्द निष्पन्न हुन्छ । तर जन्म दिएर मात्र हुँदैन कि करुणा र दया पनि जननीमा जागृत हुनुपर्दछ । किनकि जननी शब्दको अर्थ दया र करुणा पनि रहेको छ ।

(ग) मातृ (मातर) :

ऋग्वेदमा मातृशब्द केवल 'आमा' को अर्थमा मात्र नभएर अन्तरिक्ष, नदी, जल, पृथ्वी, इत्यादि अर्थमा पनि प्रयुक्त भएको छ । वैयाकरणहरूले 'मान्+तृच्' बाट आदरणीया भन्ने अर्थमा 'मातृ' शब्दनिर्माण गरेका छन् । तर निरुक्तिकार यास्कले भने निर्माणकर्त्रीलाई पनि माता भनेका छन् ।

अम्बा

(क) अम्ब्यते स्नेहेनोपगम्यत इति अम्बा । - समासविग्रह

- कृताञ्जलिस्तत्र यदम्ब ! सत्यात्- रघुवंशः १४/१६
- अम्बे ! अम्बिके ! अम्बालिके ! न मानयति कश्चन ।- यजुर्वेदः २३/१८
- किमम्बाभिः प्रेषितः, अम्बानां कार्यं निवर्तय । - अभिज्ञानशाकुन्तलम् २
- प्रागपागुदगधराक्सर्वतस्वा दिशाऽआधावन्तु । अम्ब निष्पर समरीर्विदाम् ।- यजुर्वेदः ६/३६
- अम्बितमे नदीतमे देवितमे सरस्वति

अप्रशास्ता इव स्मसि प्रशस्तिमम्ब नस्कृधि । - ऋग्वेदः २/४१/१६

जननी/जनित्री

- यो वृत्राय सिनमत्राभरिष्यत्प्र तं जनित्री विहुषे उवाच- ऋग्वेदः २/३०/२
- उरूक्रमः ककुहो यस्य पूर्वोर्न मर्द्धन्ति युक्तयो जनित्रीः ।- ऋग्वेदः ३/५४/१४
- जनित्रं व्याख्यातम् । ततः स्त्रियां डीप् । जनित्री जनयित्र्यौ ।- निरुक्तम् ८/१४
- यूयं हि ष्ठा भिषजो मातृतमा विश्वस्य स्थातुर्जगतोः जनित्रीः । - ऋग्वेदः ६/५०/७

मातर्

- मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वो रूद्र रीरिषः ।- ऋग्वेदः १/११४/७
- मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वो रूद्र रीरिषः । - यजुर्वेदः १६/१५
- यस्यै ते यज्ञियो गर्भो यस्यै योनिर्हिरण्ययीम् । अङ्गान्युहता यस्य तं मात्रा समजीगम् स्वाहा । - यजुर्वेदः ८/२९
- मा तन्तुश्छेदि वयतो धियं मे मा मात्रा शार्यपस पुर ऋतोः । - ऋग्वेदः २/२८/५
- शेषे मातुर्यथोपतस्थेऽन्तरस्या शिवतमः ।- यजुर्वेदः १२/३९
- न यस्य सातुर्जनितीरवारि न मातरापितरा नु चिदिष्टौ- ऋग्वेदः ४/६/७

मातृ

- मातर्लक्ष्मी भजस्व कञ्चिदपरम्- भर्तृहरिशतकम् ३, ६४
- मातृवत्परदारेषु यः पश्यति स पश्यति,
सहस्रं तु पितृन् माता गौरवेणातिरिच्यते - सुभाषितरत्नभाण्डागारम् ।

स्त्री/वामा/गना

१. स्त्री

अपेक्षाकृत बढी मात्रामा लज्जालु हुने भएकाले नारीलाई 'स्त्री' भनिएको हो भन्ने निरुक्तिकार यास्कको मत रहेको छ ।

स्त्रियः स्त्यायतेः अपत्रपकर्मणः ।

निरुक्त (३/२१/२)

लज्जार्थस्य लज्जन्तेऽपि ताः ।

तर आचार्य पाणिनिले भने 'स्त्यै शब्दसंघातयोः' लेखेर अलि बढी कुरा गर्ने बानी भएकाले नारीलाई 'स्त्री' भनिएको विचार प्रकट गर्नुभएको छ । तर मुनि पतञ्जलिले भने गर्भाधान गरिने भएकाले नारीलाई स्त्री भनिएको आशय प्रकट गर्नुभएको छ ।

स्त्यायति अस्यां गर्भ इति स्त्री ।

स्त्री → Oestri (Oestrin)
 → Oestro (Oestrogen)
 → Oestru (Oestrus) {Zoology, Physiology}
 → Estri (American pronunciation)

Oxford dictionary मा पनि oestrogen शब्दको अर्थ गर्दा संस्कृतमा वर्णित 'स्त्री' शब्दकै जस्तो वर्णन गरिएको छ । ** Any of a group of hormones produced by the ovaries, which develop the characteristic sexual features of the female body and prepare the body to reproduce. यो शब्द अंग्रेजीमा साहित्यमा सन् १९२० पछिबाट प्रयोगमा आएको देखिन्छ । अङ्ग्रेजी साहित्यले अन्य विग्रहभन्दा पनि मुनि पतञ्जलिको विग्रहलाई मान्यता दिएको देखिन्छ ।

२. वामा

संस्कृत भाषामा 'वामा' नारी शक्तिकी प्रतीक 'दुर्गा' को अर्को नाम हो । यस्तै शङ्करकी गौरी, विष्णुकी लक्ष्मी र ब्रह्माकी सरस्वती पनि 'वामा' पदवाच्य रहेका छन् ।

वामं विरुद्धरूपं तु विपरीतं तु गीतये ।

वामेन सुखदा देवी वामा तेन मता बुधैः । (देवीपुराण, अध्याय ४६)

या पुनः पूज्यमाना तु देवादीनां तु पूर्वतः ।

यज्ञभागां स्वयं धत्ते सा वामा तु प्रकीर्तिता (देवीपुराण)

प्रशंसनीय वाणी बोल्ने भएकोले पनि नारीलाई वामा भनिएको हो । (क) नारीलाई 'वामा' भन्नुको कारण नारी सौन्दर्यकी प्रतिमूर्ति भएकी र उनले जताततै सौन्दर्य छर्ने भएकाले हो ।

- वामति सौन्दर्यम् इति वामा ।

(ख) कुनै पनि यज्ञ, अनुष्ठान, जप, तप, होमदि गर्दा नारी र पुरुष जोरै भएर गर्नुपर्ने शास्त्रोक्त विधान छ । राजा रामचन्द्रले अश्वमेध यज्ञ गर्दा सीतालाई देशनिकाला गरिएकाले सीताको अभावमा सीताकै प्रतिमा बनाएर बायाँतिर राखी यज्ञ पूरा गरेका थिए । 'अर्धनारीश्वर' मा पनि नारी वामभागमा सुशोभित हुन्छन् । यसैले वामभागमा बस्ने भएकाले नारीलाई वामा भनिएको हो ।

सारांशमा वामाङ्गी यस्ती नारी हुन् जो पतिको दिनचर्या र विशेष गरी धार्मिक अनुष्ठानमा पनि सहयोग पुऱ्याउँछिन् ।

वामा (वामाङ्गी) Woman (English)

यहाँ 'वामा' - को अधिल्लो 'आ' '०' मा परिवर्तन भएको छ । यो भाषा परिवर्तनको सामान्य नियम हो । जस्तै

दान	- Donate
वाक्	- Vocal
दमन	- Dominate
द्वार	- Door
नास	- Nose इत्यादि

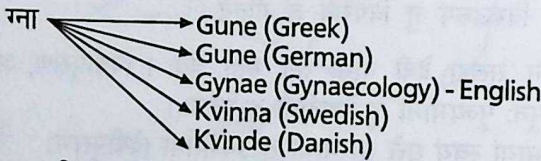
३. ग्ना

ऋग्वेदमा यो शब्दको प्रयोग भएकोले यसैको व्याख्या स्वरूप निरुक्तकारले आफ्नो यस्तो परिभाषा दिनुभएको छ । ग्ना - गच्छन्ति एनाः (निरुक्त ३/२१/२)

यसको अर्थ पुरुषहरू संसर्गको कामनाले जुन नारीसँग जान्छन् त्यस्ती नारीलाई 'ग्ना' भनिएको छ ।

त्यसैले होला महिलाको संसर्गसँग सम्बन्धित सबै प्रसङ्गलाई अंग्रेजी र पाश्चात्य साहित्यले पनि 'ग्ना' शब्दकै व्यवहार गरेका छन् ।

स्वीडिस र ड्यानिससम्म आइपुग्दा 'G' अर्थात् 'ग्' ध्वनि 'क' ध्वनिमा परिवर्तन भएको छ । यो पनि भाषापरिवर्तनको सामान्य नियम भित्रै पर्दछ । कहिलेकाहिँ 'ग्' 'क' मा परिवर्तन हुन्छ भने कहिले 'क्' 'ग्' मा । जस्तै :

गौ	- Cow
ज्ञा	- Gno - Know
गम्	- Come (Monier Williams)
	Sanskrit - English Dictionary) इत्यादि

स्त्री

(क) स्त्यायेते शुक्रशोणिते यस्याम् - स्त्री ।

● स्त्रीणां भर्ता धर्मदाराश्च पुंसाम्- मातङ्गलीला ६/१८

● स्त्रीपुंसयोस्तथान्योऽन्यं भगे लिङ्गे च चुम्बनम्

रमणन्तु तथा गाढं शङ्खिनी रतिमादिशेत् - कामशास्त्रम्

● स्त्रीजितस्पर्शमात्रेण सर्वं पुण्यं प्रणश्यति ।

न भूमौ पातकी पापात् पापिनां स्त्रीजितात् परः ॥- ब्रह्मवैवर्तपुराणम् - ४ अध्यायः ।

● उत त्वा स्त्री शशीयसी पुंसो भवति वस्यसी । अदेवत्रादराधसः - ऋग्वेदः ५/६१/६

● स्त्री सावित्री- जैमिनीयोपनिषद् ब्राह्मण ४/२७/१७

● नर्माय रेभ हसाय कारिमानन्दाय स्त्रीषखं प्रमदे कुमारीपुत्रं- यजुर्वेदः ३०/६

वामा

● इमां च वाचं प्रतिहरथा नरो विश्वेद वामा वो अश्नवत् । - ऋग्वेदः १/४०/६

ग्ना

- ग्नास्त्वा कृन्तनूपसोऽतवन्त वयित्र्यो वयन्- ताण्ड्यब्राह्मणम् १/८/९
- आ ग्ना अग्न इहावसे होत्राम्- ऋग्वेदः १/२२/१०
- अभियज्ञं गृणीहि नो ग्नावो नेष्टः ।- ऋग्वेदः १/१५/३
- तव ग्नावो मित्रमहः सजात्यम्- ऋग्वेदः २/१/५
- नराशंसो ग्नास्पतिर्नो अघ्याः ।- ऋग्वेदः २/३८/१०
- ग्नास्पतिर्देवपत्नीनां पतिश्छन्दसां पतिर्वा- भागवतम्
- ग्नास्पतिरित्यत्र वा सुट् । सान्तं वा शब्दान्तरम्
अत एव निघण्टौ 'ग्नाः' इति विसर्गान्तं पठितम् ।
- अग्रपाभिर्ऋतुपाभिः सजोषा ग्नास्पतीभी रत्नधाभिः सजोषाः - ऋग्वेदः ४/३४/७

दुहितृ (दुहितर)

हिन्दू संस्कारमा छोरीलाई पूजिन्छ। विशेष गरी कन्यालाई र विवाहित छोरीलाई पनि दक्षिणा दिने र खुट्टा ढोग्ने चलन देखिन्छ। भारतमा चाहिँ छोरीको खुट्टा नढोग्ने पनि छोरीलाई विशेष पर्व, औंसी, पूर्णिमाका दिन वा व्रतको उद्यापनका अवसरमा टीको लगाएर पैसा दिने चलन छ। 'दाइजो' पनि यसैको बृहत् रूप हो।

यसरी हेर्दा छोरीले बुबाआमासँग द्रव्य दुहुन्छन्। त्यसैले उनलाई दुहितृ (दुहितर) भनिएको हो।

सा हि नित्यमेव पितुः सकाशाद् द्रव्यं दोग्धि,
प्रार्थनापरत्वात् - यास्कः।

यसैगरी छोरी चाहिँ अर्कोलाई दिने जात भएकाले अलि टाढा बस्दा नै हित पुग्ने भएकाले पनि दुहिता भनिएको हुनसक्ने निरुत्तरकारले औल्याउनुभएको छ।

(क) सा हि यत्रैव दीयते तत्रैव दुहिता भवति।

(ख) दूरे हिता दुहिता।

(ग) दूरे सति सा पितुः हिता पथ्यं भवति इति दुहिता इति उच्यते।

यास्क ३/४/४

ऐतरेय ब्राह्मणमा छोरा र छोरीमा अलिकति भेद वर्णन गरेर छोरालाई काखा र छोरीलाई पाखा लगाइएको छ।

कृपणं हि दुहिता, ज्योतिर्हि पुत्रः ।

तर मुनि पतञ्जलिले भने छोरा र छोरीमा समानता देख्नुभएको छ ।

यदि पुनाति प्रीणातीति वा पुत्रो दुहितर्यप्येतद्

भवति । (अष्टाध्यायी १/२/६२ माथि महाभाष्य) ।

तर पाश्चात्य जगत्मा छोरीले औसी, पूर्णिमा, एकादशी आदि तिथिपर्वमा बुवाआमाको द्रव्य (रूपैयाँ, पैसा, दक्षिणा) नदोहे पनि उनीहरूलाई दुहितृ (दुहितर) नै भनिन्छ ।

दुहितृ (दुहितर) → Dohter (Anglo - Saxon)
 → Dohter (Prehistoric German)
 → Daughter (English)
 → Tochter (German)
 → Thugather (Greek)
 → Dudheter (Abesta)
 → Datter (Danish)
 → Dotter (Swedish)
 → Tochter (Dutch)

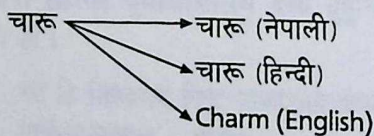
दुहितर

- मातृदुहितरः शेषमृणान्ताभ्यः ऋते ऽन्वयः । - याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।
- मात्रा स्वप्ता दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत्- मनुस्मृतिः।
- सृजदस्ता धृषता दिद्युमस्मै स्वायां देवो दुहितरि त्विषि धात्- ऋग्वेद : १/७१/५
- युवो रथं दुहिता सूर्यस्य सह श्रिया नासत्यावृणीत- ऋग्वेदः १/११७/१३
- स्वरं न पेशो विदथेष्वञ्जजञ्चित्रं दिवो दुहिता भानुमभ्रेत् - ऋग्वेदः १/९२/५
- दिवशिचद् घा दुहितरं महान् महीयमानाम् । उषासमिन्द्र सं पिणक् । - ऋग्वेदः ४/३०/९
- रयिं दिवो दुहितरो विभातीः प्रजावन्तं यच्छतास्मासु देवीः । - ऋग्वेदः ४/५१/१०
- प्रति प्या सूनरी जनीं व्युच्छन्ती परि स्वसुः ।
 दिवो अदीर्शि दुहिता । - ऋग्वेदः ४/५२/१
- शासद्वन्दिदुहितुर्नप्तयं गाद्विद्रां ऋतस्य दीधितिं सपर्यन्- ऋग्वेदः ३/३१/१

चारु

सुन्दर, कान्त, रमणीय र मनोहरलाई चारु भनिन्छ। यो स्त्रीलिङ्गी विशेषणबोधक शब्द हो। सुखद, रूचिकर, प्रिय र अभीष्टलाई चारु शब्दको प्रयोग गरिन्छ। मधुर मुस्कान भएको हँसमुख स्त्रीलाई चारुहासिनी भनिन्छ। त्यस्तै सुगठित र सुन्दर अङ्ग भएकी स्त्रीलाई चारुवङ्गी भनिन्छ। एक महिनासम्म उपवास बस्ने नारीलाई पनि चारु भनिन्छ।

चारु

- प्रिये चारुशीले मुञ्च मयि मानमनिदानम्- गीतगोविन्दम् १०
- सर्वं प्रिये चारुतरं वसन्ते- ऋतुसंहारः ६/२
- चकासतं चारुचमूरुचर्मणा- शिशुपालवधम् १/८
- तथा समक्षं दहता मनोभवं पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता - कुमारसम्भवम् ५/१
- स जिह्वया चतुरनीक ऋञ्जते चारु वसानो वरूणो यतन्नरिम्- ऋग्वेदः ५/४९/५
- इन्द्र सोमं सोमपते पिवेम माध्यन्दिनं सवनं चारु यत्ते- ऋग्वेदः ३/३२/१
- तदु प्रयक्षतममस्य कर्म दस्मस्य चारुतममस्ति दंसः - ऋग्वेदः १/६२/६

मूषः

स्तेय (चोर्नु) अर्थक मूष् (भ्वादि परस्मैपदी) धातुबाट संस्कृतमा 'क' प्रत्यय लगाएर 'मूष' शब्द निष्पन्न गरिएको छ ।

मुसालाई 'मूष' भन्नुको कारण घरमा भकारीमा राखेको धान, गहुँ कोदो, मकै इत्यादि लुसुक्क चोरेर खाने भएकाले हो । श्रीगणेशजीले आफ्नो वाहन मुसालाई बनाउनुभएकाले पनि मुसाको प्रसिद्धि बढेको हो ।

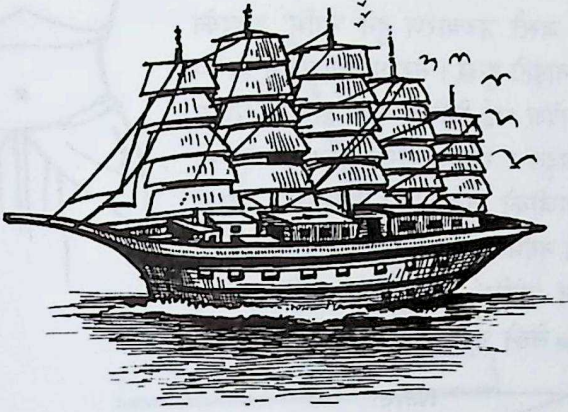
हिन्दी भाषामा मुसालाई 'चूहा' भनिनुको कारण पनि उसको यही चोराहा प्रवृत्तिकै कारण भएको हुनसक्छ ।

मूष

- सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः ।
मूषो न शिशना व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं
ते शतक्रतो वित्तं ने अस्य रोदसी । - ऋग्वेदः १/१०५/८
- मूष स्तेये (क्र्या.) धातोरिगुपधलक्षणः कः । वर्णव्यत्ययेनोकारस्य दीर्घः । मूषाऽयेतस्मादेव । - निरुक्तम् ४/६

नौ (नाव्)/नाभि

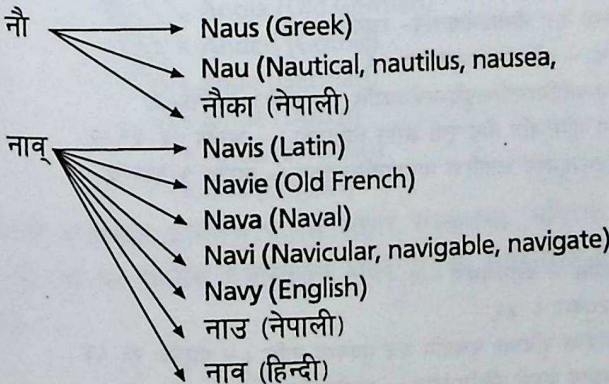

(क) नौ (नाव्)

‘नुद्यते अनया’ यस विग्रहमा नुद् धातुबाट डौ प्रत्यय लगाई “डित्वादभस्यापि टेलोपः” यस नियमद्वारा टिलोप गरेर ‘नौ’ शब्दको निर्माण हुन्छ । यसको अर्थ नौका हो । तर ‘नौका’ भन्नाले सानो डुङ्गालाई बुझाउँछ भने ‘नौ’ शब्दले चाहिँ ठूलो जहाजलाई बुझाउँछ । संस्कृत साहित्यमा यो शरीरलाई पनि भवजलधि पार गर्ने एउटा नौका नै मानिएको छ ।

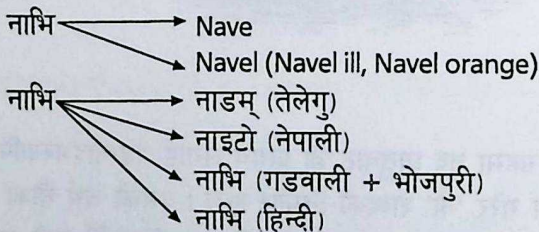
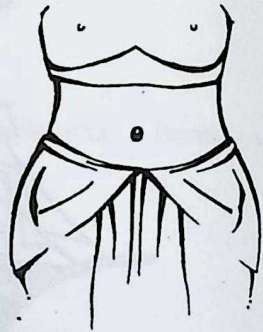
महता पुण्यपण्येन क्रीतेयं कायनौस्त्वया ।

शा - ३ ।

(ख) नाभि

भण्डै 'नावि' जस्तै उच्चारण हुने 'नाभि' शब्दको अर्थ नेपालीमा नाइटो हुन्छ । नह् धातुबाट इन् प्रत्यय लागेर भश्चान्तादेश भई निर्मित नाभि शब्दको प्रयोग दशरूपकम्, मेघदूत र रघुवंश लगायतका ग्रन्थहरूमा पाइन्छ । ब्रह्माजीको जन्म पनि नाभिबाटै भएको हुनाले ब्रह्मालाई नाभिज भनिन्छ । 'नावि' लेख्दा Navi, Navy लेखे पनि 'नाभि' शब्द लेख्दा चाहिँ अंग्रेजी साहित्यमा Nave लेखे चलन छ ।

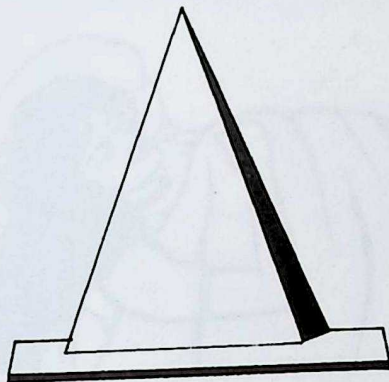
नौ

- पोत महता पुण्यपण्येन क्रीतेयं कायनौस्त्वया- शार्ङ्गधरसंहिता - ३
- वंगानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान्- रघुवंशः ४/३६
- नौव्यसने विपन्नः - अभिज्ञानशाकुन्तलम् - ६
- तमूहयुनौभिरात्मन्वतीभिरन्तरिक्षपुद्भिर्भरपोदकाभिः । - ऋग्वेदः १/११६/३
- अमादेषां भियसा भूमिरेजति नौर्न पूर्णां क्षरति व्यथिर्यती । - ऋग्वेदः ५/५९/२
- यदङ्गिवना ऊहयुर्भुज्युमस्तं शतारित्रां नावमातस्थिवांसम् ।- ऋग्वेदः १/११६/५

नाभिः

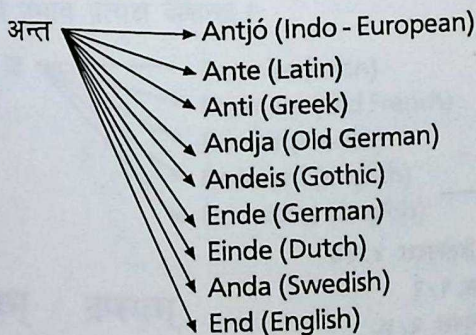
- गङ्गावर्तसनाभिर्नाभिः - दशरूपकम् - २
- निन्ननाभिः - रघुवंशः ६/५२
- पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः । - यजुर्वेदः २३/६१
- नाभिर्मै चित्तं विज्ञानं पायुर्मेऽपचितिर्भसत् ।- यजुर्वेदः २०/९
- मध्यं वै नाभिर्मध्यमभयम्- शतपथब्राह्मणम् १/१/२/२३

अन्त

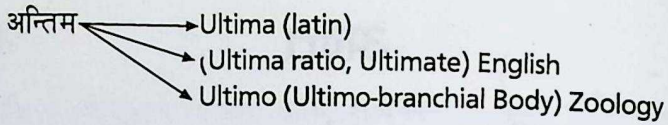

‘अन्त’ को अर्थ अन्तिम हो । हुनत निकट, सुन्दर, निकृष्टतम र सबभन्दा सानो आदि पनि अन्त शब्दका अर्थहरू गरिन्छन् तर अन्त शब्दले चरम सीमा वा पराकाष्ठालाई बुझाउँदछ ।

अन्त शब्द अम् धातुबाट तन् प्रत्यय लागेर बनेको छ । यद्यपि शब्दार्णवको उदाहरण दिएर मल्लिनाथले यसको अर्थ ‘रम्य’ भन्ने गर्नुभएको छ तर सामान्यतः अन्त शब्दको अर्थ ‘अन्तिम विन्दु’ भन्ने नै हुन्छ । संस्कृत साहित्यमा यसको बहुधा प्रयोग भेटिन्छ ।

यसैगरी अन्त शब्दबाट इमनिच् प्रत्यय लागेर संस्कृतमा ‘अन्तिम’ शब्द बन्दछ । ‘अन्तिम’ को ‘न्’ का ठाउँमा ‘।’ परिवर्तन भएर अंग्रेजी साहित्यमा शब्दहरू निर्माण भएका छन् -

अन्त

- स सागरान्तां पृथिवीं प्रशास्ति- हितोपदेशः ४/५०
- दिगन्ते श्रूयन्ते - भामिनीविलासः १/२
- गङ्गा प्रपातान्तविरूढशष्पम् - रघुवंशः २/३६
- उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः - भगवद्गीता २/१६
- अद्य कान्तः कृतान्तो वा दुःखस्यान्तं करिष्यति - उद्भटः ।
- पुंसो यमान्तं व्रजतः - पञ्चतन्त्रम् २/११५
- न अस्य देवा देवता न मर्ता आपश्चन शवसो अन्तमापुः । - ऋग्वेदः १/१००/१५
- को को वर्षिष्ठ आ नरो दिवश्च रमश्च धृतयः । यत्सीमन्तं नधूनुथ । - ऋग्वेदः १/३७/६
- ...हेतुं धनुष्कारं कर्मणे ज्याकारं दिष्टाय रज्जुसर्जं मृत्यवे मृगयुमन्तकाय श्वनिनम् । - यजुर्वेदः ३०/७

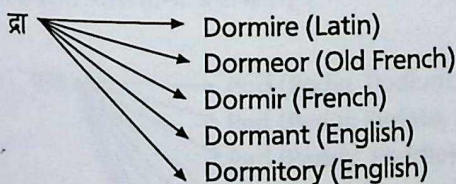
निद्रा/द्रप्सम्, द्रप्स्यम्

१. निद्रा

अदादि -गणपठित द्रा धातुबाट 'द्राति' रूप बन्दछ भने दिवादिगण - पठित द्रा धातुबाट 'द्रायति' यस्तो रूप बन्दछ । 'द्रा' धातुको मुख्य अर्थ सुत्नु हो । 'नि' उपसर्गसँग लागेर प्रयुक्त हुँदा यो 'निद्रा' बन्दछ र यसको अर्थ निदाउनु भन्ने हुन्छ ।

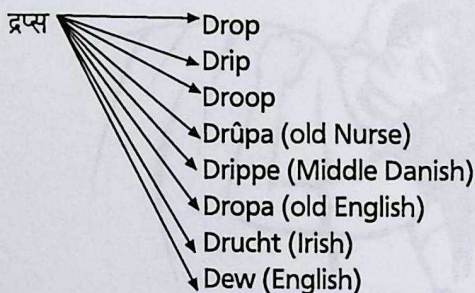
पाश्चात्य साहित्यमा चाहिँ 'निद्रा' शब्दको प्रभाव त्यति देखिँदैन तर 'सुत्नु' अर्थवाचक द्रा धातुको प्रभाव प्रत्यक्ष देखिन्छ ।

२. द्रप्सम् / द्रप्स्यम्

'दृष्यन्ति अनेन' यस लौकिक विग्रह र 'दृप् +स' यो अलौकिक विग्रहमा रेफादेश भई 'द्रप्स' शब्द बन्दछ । संस्कृतमा जमेको दहीलाई घोलेर 'लस्सी' बनाउँदा अथवा पातलो दहीलाई 'द्रप्स' भनिन्छ । संस्कृतमा 'द्रप्सम्' नाम पद हो ।

अंग्रेजीमा पनि drop का तीनवटा रूपहरू छन् । नामपदमा यसलाई प्रयोग गर्दा globule of liquid भन्ने हुन्छ भने क्रियाको रूपमा प्रयोग गर्दा चाहिँ fall in drops भन्ने हुन्छ । पानीको सानो एकाइ थोपा हो । सानो एकाइलाई गोपथब्राह्मणमा द्रप्स भनिएको छ ।

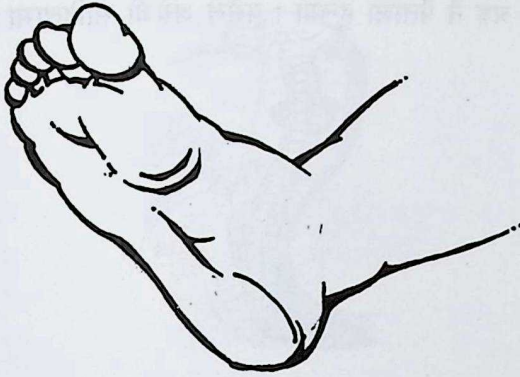
ब्रा

- अथावलम्ब्य क्षणमेकपादिकां तदानिदद्रावुपपल्वलं खगः । - नैषधीयचरितम् १/२१
- नायं ते समयो रहस्यमधुना निद्राति नाथः- भट्टिकाव्यम् १०, २४

वृष्

- स किल नात्मना दृष्यति ।- उत्तररामचरितम्
- दृष्यद्दानवदूयमानदिविषदुर्दारदुःखापदाम् - गीतगोविन्दम् - ९
- तमश्रेण वृष्ट्या गूह्यो दिवि पर्जन्य द्रप्सा मधुमन्त ईरते । - ऋग्वेदः ५/६३/४
- प्र वो भ्रियन्त इन्दवो मत्सरा मादयिष्णवः । द्रप्सा मध्वश्चमूषदः । - ऋग्वेदः १/१४/४
- स्तोको वै द्रप्सः - गोपथब्राह्मणम् (उत्तरभागः) २/२/१२

पाद

पाद, पद्, अङ्घ्रि र चरण पाउलाई बुझाउने संस्कृतका नामपदहरू हुन् । गत्यर्थका पद् धातुबाट 'घञ्' प्रत्यय लागेर 'पाद' शब्दको निर्माण भएको छ ।

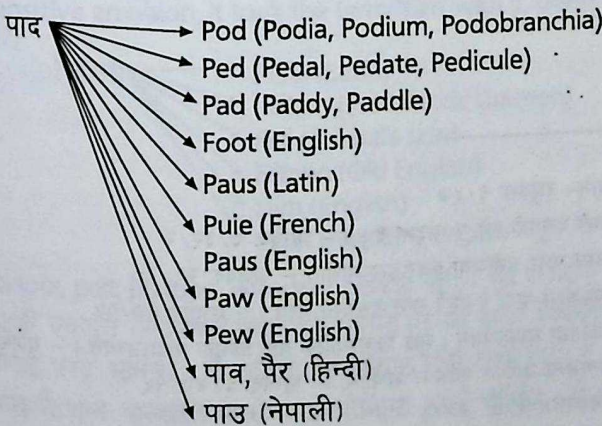
'पाद' शब्दले जनावर र मनुष्य दुवैको खुट्टा बुझिन्छन् । अतिशय सम्मान बुझाउनुपर्दा बहुवचनान्त 'पाद' शब्दको प्रयोग गरिन्छ ।

(क) मृष्यन्तु लवस्य बालिशतां तातपादाः ।

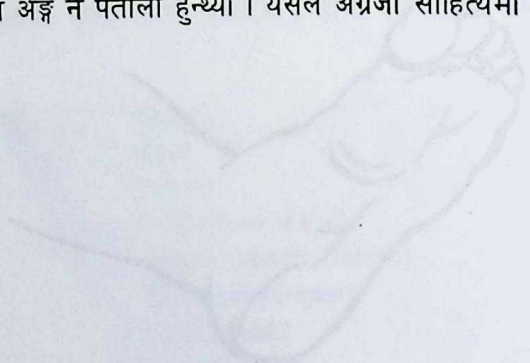
- उत्तररामचरितम् ६/१/२९

(ख) देवपादानां नास्माभिः प्रयोजनम् ।

पञ्चतन्त्रम्, १

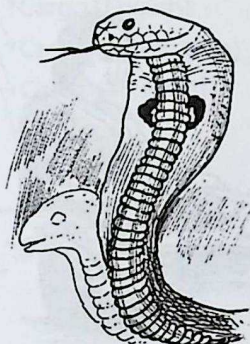
आजभोलि पनि गाउँघरमा नयाँ धान भित्र्याउँदा पैतालाले धानको बोट रगडेर धान भार्ने कहींकहीं चलन छ भने पहिलेपहिले त भन् उपकरण र औजारहरूको अभावमा धान भार्ने मुख्य अङ्ग नै पैताला हुन्थ्यो । यसैले अंग्रेजी साहित्यमा धानलाई Paddy भनिन्छ ।

पाद

- तयोर्जगृहतुः पादान्- रघुवंशः १/५७
- इन्द्रे कामं जरितारो वसूयवो रथे न पादमा दधुः । - ऋग्वेदः ७/३२/२
- हिरण्यशृङ्गोऽयोऽस्य पादा मनोजवाऽवरऽइन्द्रऽआसीत् । - यजुर्वेदः २९/२०
- चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासोऽस्य । - यजुर्वेदः १७/९१
- यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् । मुखं किमस्यात्किं बाहू किमूरू पादाऽउच्येते । - यजुर्वेदः ३१/१०
- पादाविव प्रहरन्नन्यमन्यं कृणोति पूर्वमपरं शचीभिः । - ऋग्वेदः ६/४७/१५
- पादः पद्यते - निरुक्तम् २/८
- श्रियेते पादा दुव आ मिमिक्षुर्धृष्णुर्वज्री शवसा दक्षिणावान् । - ऋग्वेदः ६/२९/३

फिल्ली

फिल्लीको अर्थ छलामाथि रहेको पातलो तह हो । अझ छलामाथि मात्र नभएर कुनै पनि पातलो पत्रलाई पनि फिल्ली भनिन्छ (बृहत् नेपाली शब्दकोश - पृ.सं. ५२२)।

अंग्रेजी साहित्यले पनि १६ औं शताब्दीभन्दा पछाडि चाहिँ कुनै पनि पातलो पत्रलाई 'फिल्ली' कै रूपबाट स्वीकारेको छ । त्यसअघि लिङ्गको बाहिरपट्टि रहने पातलो छालादेखि लिएर मरेका प्राणीको छालाको पातलो बाहिरी तहलाई लिइन्थ्यो ।

पछि १९ औं शताब्दीमा जब Photography को राम्रो विकास भयो त्यसपछि photographic plates मा बाहिरपट्टि पातलो gel छर्कन थालियो र यही thin layer of gel कै कारण फोटोग्राफरहरूले फिल्लीसँगै समानता राख्ने 'film' शब्द प्रयोग गर्नथाले । As photographic technique moved on to cellulose coated with photosensitive emulsion, it took the term "film" with it. (Ayto, Word Origins, Page. 227)

यसैबाट pelota, pelt, platoon, pellagra / pellicle जस्ता थुप्रै शब्दहरू निर्माण हुन पुगे । दिसा बस्दाखेरि एकथरी रोगीहरूको गुदद्वारबाट पातलो फिल्ली बाहिर निस्कन थाल्यो । नेपालीमा यस्तो रोगलाई 'हर्सा' भनिन्छ । सो पातलो फिल्लीबाट पछि रगत निस्कन थाल्छ र पछिपछि त छूँछो रगत नै बग्नु थाल्दछ । यो रोगलाई अंग्रेजीमा piles भनिन्छ । यो शब्दको उत्पत्ति र विकास पनि त्यही पातलो 'फिल्ली'सँग रहेको छ ।

कार्य

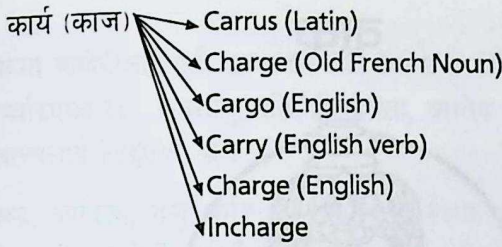
गनुपर्ने कामलाई कार्य भनिन्छ । पेशा व्यवसाय, कृत्य वा कर्तव्य नै कार्य शब्दका अर्थ हुन् । संस्कृतको 'डुकृज्' धातुबाट 'ण्य' प्रत्यय लागेर 'कार्य' शब्द बन्दछ । 'कार्य' को 'य्' को 'ज्' मा परिवर्तन भएर रेफलोप भएपछि नेपाली भाषामा अर्को शब्द बन्दछ - काज ।

कार्य - काज

काज शब्दको अर्थ निर्धारित अवधिका लागि कुनै पनि सरकारी वा गैरसरकारी सेवामा रहेको बहालवाला कर्मचारी, शिक्षक आदिले अर्को संस्था वा कार्यालयमा गई गरेको सावधिक सेवाकार्य हुन्छ । अझ माध्यमिक कालीन नेपालमा त कामको ठूलो भार थेगनको लागि मन्त्रीसरहको पद अथवा निजामतीतर्फको उच्च दर्जाको अधिकारीले धेरै भारवहन गर्नुपर्ने भएकाले 'काजी' भनिन्थ्यो । हिन्दू धर्मशास्त्रमा क्षेत्रीले राज्य गर्ने र राज्यको कार्यभार क्षेत्रीहरूले वहन गर्नुपर्ने भएकाले आजभोलि पनि सम्मानसूचक ढङ्गले क्षेत्रीहरूलाई बोलाउँदा 'काजी' भन्ने चलन छ ।

हिन्दू संस्कार अनुसार मृतकका नाउँमा तेह्रदिनभित्र अञ्जलिदान, पिण्डदान आदि अन्त्येष्टि क्रिया गरिन्छ । छोरो भएर जन्मेपछि उसलाई पितृऋण लाग्दछ र उसले त्यो ऋण चुकाउन पनि यी सबै काजकिरिया गर्ने भएकाले यस्तो ठाउँमा पनि 'काज' शब्दको प्रयोग गरिएको छ ।

अंग्रेजीमा भने यस्तो भारयुक्त कामलाई काज मात्रै नभनेर charge भनिन्छ । जहाँ रेफको पनि विद्यमानता छ ।

कार्य

- तस्मात् शास्त्र-प्रमाणन्ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।- गीता ।
- नास्य कार्योऽग्नि संस्कारो न च कार्योदकक्रिया- मुनुस्मृतिः ।
- व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया- भर्तृहरिः (वाक्यपदीयम्)
- उपसर्पति कार्यार्थी कृतार्थी नोपसर्पति- हितोपदेशः ।
- कार्यमनुभवन् हि कार्यं निमित्तया नाश्रीयते । - व्याकरणमहाभाष्यम् ।
- यस्मात् कार्यसमारम्भश्चिरात्तेन विनिश्चितः- कात्यायनस्मृतिः।
- भिषक् कर्त्ताऽथ करणं रसा, दोषास्तु कारणम् । कार्यभारोग्यमेवैकम् - सुश्रुतसंहिता ।
- कार्या सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी- अभिज्ञानशाकुन्तलम् ६/१६
- कार्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम्- कुमारसम्भवम् ३/१४
- किं कार्यं भवतो हृतेन दयितास्नेहस्वहस्तेन मे- विक्रमाङ्गदेवचरितम् २/२०
- तृणेन कार्यं भवतीश्वराणाम्- पञ्चतन्त्रम् १/७१
- वहिर्निष्कम्य ज्ञायतां क. क. कार्यार्थीति- मृच्छकटिकम् ९,
- कार्योपक्षेपमादौ तनुमपि रचयन्- मुद्राराक्षसम् ४/३

वाक्

ऋग्वेदको (१०/१२५/१ देखि १०/१२५/८) सम्म रहेका आठ मन्त्रहरूमा वाग्देवीको वर्णन गरिएको छ । यी मन्त्रहरूका ऋषि 'वागाभ्यूषी' हुन् । यी मन्त्रहरूमा वाग्देवीले उत्तम पुरुषको रूपमा आत्मविवेचन गर्दै आफ्नो स्वरूप प्रकट गरेकी छिन् ।

यी आठ मन्त्रहरूमा वाक्त्वका सम्बन्धमा वैदिक ऋषिहरूको वक्तव्य ज्यादै गम्भीर, विचारपूर्ण र भाषाविज्ञानको दृष्टिले सत्य र अत्यधिक दूरदर्शितापूर्ण रहेको छ । (सइस, Science of Language, Part -1, Page - 1)

वाक्त्वका महत्त्वका सम्बन्धमा ब्राह्मण ग्रन्थहरूमा पनि विशद चर्चा गरिएको पाइन्छ । वाग् ब्रह्म - (गोपथब्राह्मणम् १/२/१०)

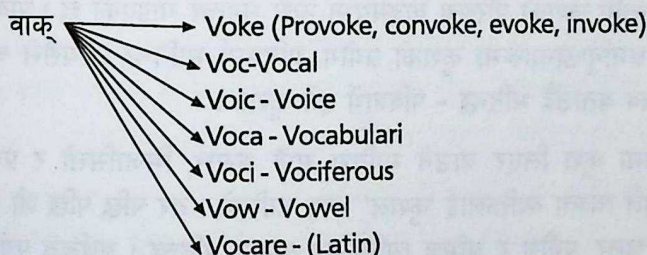
- वाग् वै ब्रह्म - (ऐतरेयब्राह्मणम् ६/३, शतपथब्राह्मणम् २/१/४/१०)
- वाग् वै विराट् - शतपथब्राह्मणम् ३/५/१/३४)
- वाग् वै समुद्रो न वै वाक् क्षीयते न समुद्रः (ऐतरेयब्राह्मणम् ५/१६)
- वाग् वै धिषणा (शतपथब्राह्मणम् ६/५/४/५)
- वाग् वै मतिः (शतपथब्राह्मणम् ८/१/२/७)
- वागेव सरस्वती (ऐतरेयब्राह्मणम् २/२४)
- वाग् वै धेनुः (कामधेनुः) (गोपथब्राह्मणम् १/२/२९)
- वाग् वै राष्ट्री (ऐतरेयब्राह्मणम् १/१९)
- वाग् वै विश्वकर्मा ऋषिः / वाचा हीदं सर्वं कृतम् (शतपथब्राह्मणम् ९/१/२/९)
- वागिति सर्वे देवाः (जैमिनी उप. ब्राह्मणम् १/९/२)
- वाक् च वै मनश्च देवानां मिथुनम् (ऐतरेयब्राह्मणम् ५/२३)
- वागेवाग्निः (शतपथब्राह्मणम् ३/२/२/१३)
- वागु सर्वं भेषजम् (शतपथब्राह्मणम् ७/२/४/२८)

यौ ग्रन्थहरूमा वाग्देवीलाई कतै ब्रह्मस्वरूपाको रूपमा त कतै विद्या, बुद्धि र सरस्वतीको रूपमा अर्थात्इएको छ । कामधेनु, प्रतिनिधि-देवता, आग्नेय तत्त्व र ओषधिका रूपमा पनि वाक्तत्त्वलाई लिइएको छ ।

वाग्देवी रूद्र, आदित्य, वसु आदि सबै देवहरूकी रक्षक र पालक हुनुहुन्छ । सौम्य गुणहरूकी दात्री, वाग्देवीलाई नै विविध रूप दिएर विद्वान्हरूले विश्वका समस्त भाषाहरूलाई जन्म दिएका छन् । वाग्देवीको कृपा र अनुग्रहबाट व्यक्ति ब्रह्मर्षि, महर्षि, ज्ञानी, विज्ञानी र मेधावी बन्दछ । वाग्देवीले निरादर गर्नेलाई समाप्त गरी लोकहितका लागि संघर्ष गर्दै संसारभरि व्यापकता धारण गरेकी हुन्छन् ।

सृष्टि - निर्माण वाग्देवीकै काम हो ।

सर्वत्र व्याप्त रहेर पनि पनि वाग्देवी यथार्थमा निर्लेप, निरञ्जन र निष्काम हुनुहुन्छ ।

-
- वाचं ते शुन्धामि प्राणं ते शुन्धामि चक्षुस्ते शुन्धामि श्रोत्रं ते शुन्धामि- यजुर्वेद: ६/१४
 - वाक् वाङ्मात - निघण्टु : १/११
 - इमां वाचमभि विश्वे गृणन्ताऽआसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वं स्वाहा वाद ।- यजुर्वेद: २/१८
 - मैत्रः शरसि सन्ताप्यमाने वायव्यो ह्रियमाण आग्नेयो हूयमानो वाग्धुतः ।- यजुर्वेद: ३१/५
 - त्रिं शब्दाम विराजति वाक् पतङ्गाय धीयते । प्रतिवस्तोरह द्युभिः ।- यजुर्वेद: ३/८ वाक्
 - वागुक्त्यम्- षड्विंशब्राह्मणम् १/५

कुशासन

पवित्रताका लागि कुशको पौरस्त्य वाङ्मयमा ठूलो महत्त्व गाइएको छ । पवित्र भएकै कारण थुप्रै धर्मानुष्ठानहरूमा कुशको प्रयोग अनिवार्य मानिन्छ । त्यसैले श्राद्ध गर्दा कुशको महत्त्व बताउँदै भनिन्छ - पवित्रार्थे इमे कुशाः ।

पुरातनकालमा कुश लिएर आउने मानिस साह्रै असल, मिजासिलो र प्रवीण हुने गर्दथे । त्यसैले त्यस्ता व्यक्तिलाई 'कुशल' भन्न थालियो । तर पछि पछि जो सुकै पनि योग्य, दक्ष, चतुर, प्रवीण र अभिज्ञ व्यक्तिलाई कुशल भनिन्छ । अर्थरूढ प्रयोगको यो ज्वलन्त उदाहरण हो । कुशको अग्रभाग साह्रै तीक्ष्ण हुने भएकाले कुनै तेजबुद्धि अथवा तीव्रबुद्धिको व्यक्ति फेला पऱ्यो भने उसलाई 'कुशाग्रबुद्धि' भनिन्छ ।

'दर्भ' भनेर पनि चिनिने कुशलाई कुनै पनि धार्मिक अनुष्ठान गर्दा पोटली बनाएर लगाइन्छ भने पवित्र कार्य गर्दा कुशको आसनमा बसेर गर्ने चलन छ । कुनै व्रत गर्दा 'प्राङ्मुखे स्थित्वा कुशासने उपविश्य' भनेर लेखिएको हुन्छ । यसकारण कुशासन भनेको कुशको बस्ने चकटी हो ।

पाश्चात्य साहित्यमा कुशासनमा बसेर धार्मिक अनुष्ठान गर्ने पारम्परिक विधि नभएकाले त्यहाँ चाहिँ जुनसुकै चकटी वा सुकुल वा ओछ्याउनेलाई कुशासन भन्न थालियो ।

कुशासन

- Coissin (Old French)
- Quisshon (Middle English)
- Cushin (Middle English)
- Cushion (English)

यो कुशासनका लगभग ७० वटा spelling चलिस्केपछि अन्तमा १७ औं शताब्दीमा आएपछि जब cushion लेख्न थालियो त्यसपछि, spelling मा परिवर्तन नआएको हो ।

The complexity of forms spawned by these was quite staggering - the OED records nearly seventy spellings of the word - but by the 17th century things had settled down, with 'cushion' emerging the winner.

John Ayto, Word origins, Page 152

कुशासनम्

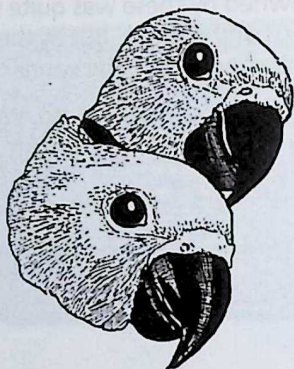
(क) कुशैर्निर्मितमासनम् = कुशासनम्

(ख) पितृणामासनं दद्याद् वामपाश्वर्षे कुशान् सुधीः ।

दक्षिणे चैव देवानां सर्वत्र श्राद्धकर्मसु ।

- कोः पुथिव्याः शासने च । अब्राहमणोऽपि कुशासनसहितः । - श्राद्धतर्पणम्

द्वि

दुईलाई बुझाउने संस्कृत शब्द 'द्वि' हो । 'द् + व् + इ' यी अक्षरत्रयको संयोगबाट 'द्वि' शब्द बनेको छ । यो संख्यावाची विशेषण हो । संस्कृतमा दशन्, विंशति र त्रिशत् शब्दका अगाडि 'द्वि' को नित्य 'द्वा' रूप बन्दछ, भने चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्टि, सप्तति र नवति शब्दका अगाडि भने विकल्पले 'द्वा' रूप बन्दछ ।

नेपाली र हिन्दीमा चाहिँ 'द्वि' को 'व्' लोप भएर 'दुई' र 'दो' शब्द चलनचल्तीमा आएका छन् । तर अङ्कगणना गर्दा पछाडिबाट अगाडितिर अङ्क गन्ने परम्परा अनुसार 'द्वा' को 'द्' हटेर 'बा' मात्रै पनि बाँकी रहेको देखिन्छ । जस्तै

बाइस = बा + बीस = २२

बासठ्ठी = बा + साठी = ६२

बयालीस = बा + चालीस = ४२

बत्तीस = बा + तीस = ३२

बयानब्बे = बा + नब्बे = ९२

यसरी कतै 'व्' लोप भएर दो, दुई इत्यादि रूप बन्ने तर कतै 'द्' लोप भएर 'बा' इत्यादि रूप 'द्वि' शब्दको सट्टामा हिन्दी नेपालीमा प्रचलनमा देखिएका छन् ।

संस्कृतबाट हिन्दी र नेपाली साहित्यमा देखिएको परिवर्तनको यो नियम पाश्चात्य साहित्यमा पनि स्पष्ट देखिएको छ । त्यहाँ पनि कहीं 'द्' मात्रै र कहीं 'व्' मात्रै उच्चारणमा देखिएका छन् ।

द्वि (द्वा)

Dua (Dual)

Due (Duel, Duet)

Di (Dialcohol, (Chem) Diandria (Botany)

Dou (Double)

Dya (Dyad) (Chemistry)

Bi (Bicycle, Binocular, Binomial) (Math)

(Biaxial, Bi-borate (Chem), Bi-chromate cell

(Electricity) Bi-cellular (Biology)

Duo (Duopoly, Duodecimal)

Twi (Twin, Two, Twice, Twelve)

Twa (Twain)

Du (Duplex, Duplet)

Che (Cherron Chemistry)

Hyo (Hyoid)

Do (Dodeca)

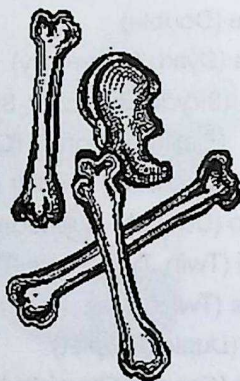
Dvi (Dvitellurium, Dvimanganese)

Due (Dueterogarmy, Dueteric acid)

द्वि

- द्वेकयोर्द्विवचनैकचने- पाणिनीयसूत्रम् ।
- द्वासप्ततिर्महत्त्यस्ते पादास्ते द्वादश क्रमात् ।- ज्यो.त.
- सद्यः परस्परतुलामधिरोहता द्वे - रघुवंशः ५/६८
- विशां गोपा अस्य चरन्ति जन्तवो द्विपच्च यदुत चतुष्पदकुम्भिः ।- ऋग्वेदः १/९४/५
- पाहि नो अग्न एकया पाह्युत द्वितीयया । - यजुर्वेदः २७/४३
- द्वितीय मृक्तवाहसे स्वस्य दक्षस्य मंहना । इन्दुं स धत्त आनुषक्तोता चित्ते अमर्त्य । - ऋग्वेदः ५/१८/२
- अयं स होता यो द्विजन्मा विश्वां दधे वार्याणि श्रवस्या । मर्तो यो अस्मै सुतुको ददाश ।- ऋग्वेदः १/१४९/५
- वर्चो द्वाविंशः सम्भरण त्रयोविंशो योनिश्चतुर्विंशः ।- यजुर्वेदः १४/२३
- द्वयष्टनः संख्यायाम्- अष्टाध्यायी ६/३/४७

हड्डम्/ अस्थिन्

संस्कृतमा हाडलाई बुझाउन हड्डम् र अस्थि शब्दको प्रयोग गरिन्छ । यो पृषोदरादि गणपठित धातुबाट बन्दछ - हट् + ड । हड्डीबाट नै जन्मिने भएकाले मज्ज (मासी) लाई पनि 'हड्डजम्' भनिन्छ । साह्रो हुने भएकाले हाड भनिएको हो ।

हड्ड → हाड (नेपाली)
 → हड्डी (हिन्दी)
 → हड्डि (डोट्याली)

यसैगरी 'अस्यते इति अस्थि' यस विग्रहमा अस् + क्थिन् यो अलौकिक विग्रहमा 'अस्थिन्' शब्द बन्दछ । कुनै समस्त पदमा अन्त्यको वर्ण बदलिएर 'अस्थ' मात्रै पनि अवशिष्ट रहन्छ । जस्तै - अनस्थः, पुरुषास्थः ।

नेपाली साहित्यमा भने साधारण हाडलाई 'हाड' भनिन्छ भने धार्मिक कृत्यमा प्रयुक्त हुने हाडलाई 'अस्तु' भनिन्छ । यो 'अस्तु' शब्द संस्कृतको 'अस्थि' शब्दबाट नै निर्मित भएको हो । दाह-संस्कार गरिसकेपछि नदीमा सेलाउन भिकिने लासको हाडलाई 'अस्तु' भनिन्छ । साथै मृत व्यक्तिको खप्परका अगाडिको हाडको टुक्रोलाई पनि 'अस्तु' भनिन्छ ।

पाश्चात्य साहित्यमा चाहिँ 'हड्ड' शब्दको प्रभावभन्दा पनि 'अस्थि' शब्दको प्रभाव देखिएको छ ।

अस्थिन्

→ Osteum (Suffixial use)
→ Osteon (Greek)

अस्थि

→ Osteo (Osteology, Osteoblast, Osteoid)
→ Osseo (Osseous)
→ Ossi (Ossicle (Anatomy)),
→ Osiferious, Ossify (physiology)
→ Oste (Osteal, Ostein)
→ Oistre (Old French)
→ Oyster (English)

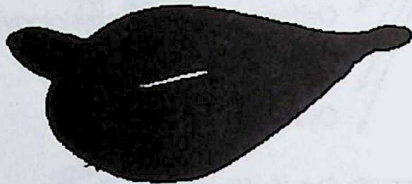
अस्थ

← → Ost (Suffixial use)

अस्थिन्

- न कार्पासास्थि न तुषान्- मनुस्मृतिः ४/७८
- स्नावभ्यः स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहाऽस्थभ्यः स्वाहाऽस्थभ्यः स्वाहा । - यजुर्वेदः ३९/१०
- षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि पुरुषस्यास्थीनि - शतपथब्राह्मणम् १०/५/४/१२
- सप्त च ह वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहानि च रात्रस्याहानि च रात्रयश्चेत्येतावत् एव पुरुषस्यास्थीनि च यज्जानश्चेत्यत्र तत्सत्यम् । - गोपथब्राह्मणम् पूर्वभागः ५/५
- को ददर्श प्रथमं जायमानमस्थ्यन्वन्तं यदनस्था विभर्ति । - ऋग्वेदः १/१६४/४

आस्यम्

वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।

अमरकोशः, द्वितीयकाण्डम्, मनुष्यवर्गः ८१ ।

संस्कृतमा मुखलाई बुझाउने ७ वटा नामहरू छन् -

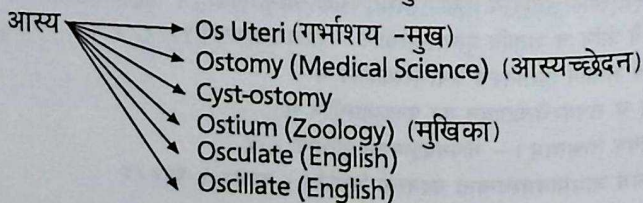
(१) वक्त्रम् (२) आस्यम् (३) वदनम् (४) तुण्डम् (५) आननम् (६) लपनम् (७) मुखम्

(क) आस्यम्

‘अस्यते ग्रासोऽत्र’ यो लौकिक विग्रहमा अस् धातुवाट प्यत् प्रत्यय लगाएपछि ‘आस्य’ शब्द बन्दछ । आस्यको प्रयोग आचार्य पाणिनिले ‘तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्’ सूत्रमा गर्नुभएको छ । यहाँ आस्य शब्दको अर्थ ‘मुखको त्यो भाग जहाँबाट वर्णोच्चारण गरिन्छ’ लाई बुझिन्छ ।

‘आस्य’ शब्दवाट संस्कृतमा ब्रणास्यम्, अङ्गास्यम् का साथै आस्यासवः (न्याल), आस्यपत्रम् (कमल), आस्यलाङ्गुलः (कुकुर, सुँगुर), आस्यलोमन् (दाही) आदि शब्दहरू बनेका छन् ।

पाश्चात्य साहित्यमा पनि ‘आस्य’ शब्दको थोर-बहुत प्रयोग देखिन्छ ।

यस्तै मुखशब्द पनि आस्यको पर्यायवाची शब्द हो ।

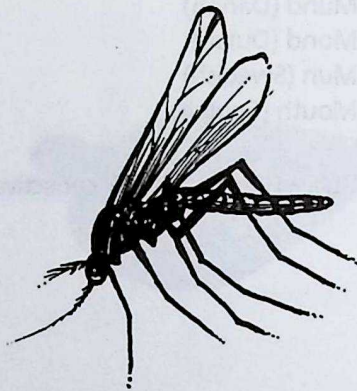

मुख ↔ Bucca (Cerebro-buccal connective) Biology

आस्यम्

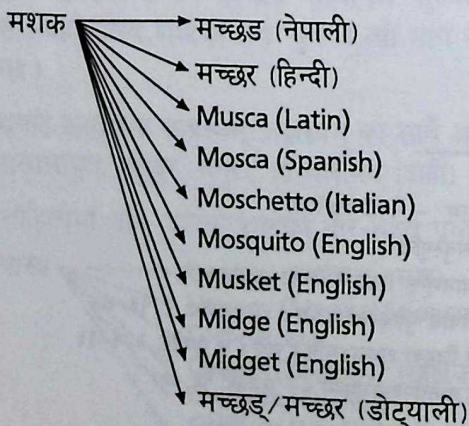
- तदास्यदास्येऽपि गतोऽधिकारिताम् - नैषधीयचरितम् ।
- नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणाम् - मनुस्मृतिः ।
- आस्ये भवम् आस्यं तात्वादिस्थानम् - सिद्धान्तकौमुदी (संज्ञाप्रकरणे) ।
- ऊर्जयन्त्या अपरिविष्टमास्यमुतैवाद्य पुरुकृत्सास्युक्थ्यः । - ऋग्वेदः २/१३/८
- त्वामग्न आदित्यास आस्यं त्वां जिह्वां शुचयश्चक्रिरे कवे । - ऋग्वेदः २/१/१३
- ये स्तेना ये च तस्कारास्ताँस्तेऽअग्नेऽपिदधाम्यास्ये । - यजुर्वेदः ११/७७

मशकः

सर्वं खलस्य चरितं मशकः करोति

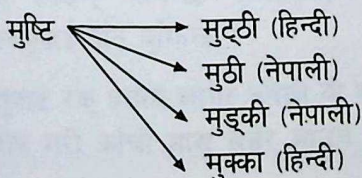
मश् धातु भ्वादि परस्मैपदी धातु हो । यसको अर्थ भीं-भीं गर्नु, गुञ्जन गर्नु आदि हो । यसैबाट 'वुन्' प्रत्यय गरेर 'मशक' शब्द बन्दछ । यसको अर्थ मच्छड हो । मच्छडका बारेमा संस्कृत साहित्यमा थुप्रै चर्चा पाइन्छ । माथि प्रस्तुत गरिएको श्लोकमा पनि मच्छडले मूर्खले गर्ने (दुष्टले गर्ने) सबै कामहरू गर्दछ भनिएको छ ।

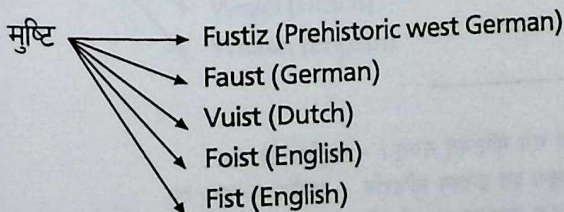
मुष्टि:

कुनै परिचित होस् या अपरिचित ठाउँमा आफूलाई लोभलाग्दो सामान देखेपछि टपक्क टिपेर मुठी बटारेर लुसुक्क भाग्नेहरूलाई परिलक्षित गरी सर्वप्रथम “मुष्टि:” शब्द प्रयोग भएको हुनसक्छ । किनकि ‘मुष्टि’ शब्दको निर्माण पनि ‘मूष’ शब्दको जस्तै स्तेयार्थक (चोरी अर्थ हुने) मूष् धातुबाटै क्तिन् प्रत्यय लागेर निर्माण भएको छ । तर पछि गएर मुठी बटार्नुलाई मात्रै मुष्टि भनिन थालेको देखिन्छ ।

यसैगरी मुट्ठीकै अर्थमा ‘मुष्टि’ शब्दको पाश्चात्य साहित्यमा पनि प्रभाव परेको छ । तर त्यहाँ ‘मुष्टि’ को ‘म’ को ठाउँमा ‘F’ अक्षरको प्रयोग भएको छ ।

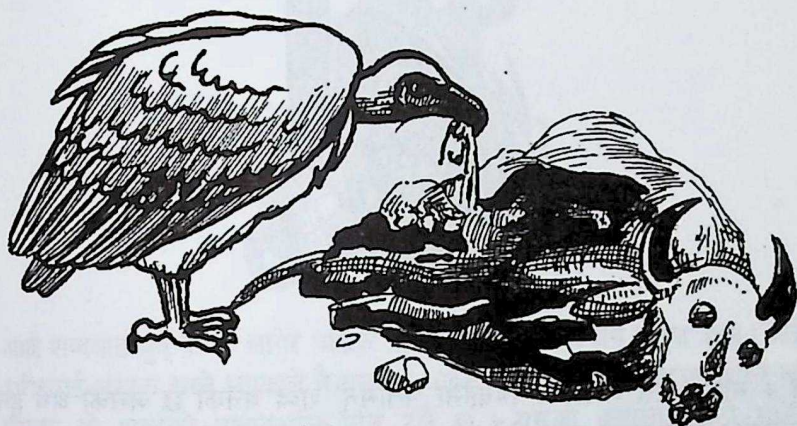
अंग्रेजी Etymologist हरूमध्ये John Ayto ले finger र five लाई पनि यसै शब्दबाट सिद्ध गर्न खोजेको देखिन्छ तर सो वर्णन तथ्यपरक देखिंदैन ।

John ayto Page No. 229 (Word Origins)

मुष्टि

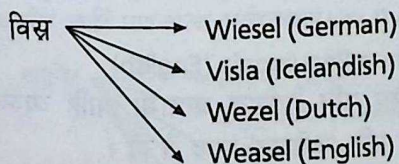
- प्रतिलामीति ते पिता गभे मुष्टिमत्तं सयत् । - यजुर्वेदः २३/२४
- अप प्रोथ दुन्दुभे दुच्छुना इत इन्द्रस्य मुष्टिरसि - ऋग्वेदः ६/४७/३०
- अप प्रोथ दुन्दुभे दुच्छुना इत इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीडयस्व । - यजुर्वेदः २९/५६
- मुष्टिमौचनाद् वा मोषणाद् वा मोहनाद् वा । - निरुक्तम् ६/१
- नि येन मुष्टिहत्यया नि वृत्रा रुणधामहै । त्वोतासो न्यवता । - ऋग्वेदः १/८/२
- युष्मदेति मुष्टिहा बाहुजूतो युष्मत्सदशवो मरुतः सुवीरः । - ऋग्वेदः ५/५८/४

विस्रम्

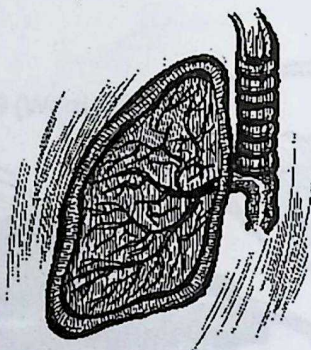

गन्हाउने वस्तुहरूका पनि थुप्रै नामहरू हुन्छन् भने गन्धका पनि अनेक प्रकार हुन्छन् । सामान्य गन्धलाई पूतिगन्ध र दुर्गन्ध भनिन्छ भने काँचा पदार्थ सडेको दुर्गन्धलाई संस्कृतमा “विस्रम्” भनिन्छ । ‘विस्र’ भन्नाले दुर्गन्धलाई मात्रै नभएर त्यस्तो दुर्गन्ध आउने वस्तुलाई पनि बुझिन्छ ।

विस् धातुबाट रक् प्रत्यय लागेर बनेको यो शब्दको पर्यायवाची शब्द ‘आमगन्धि’ पनि हो । विशेष गरी काँचो मासु सडेर आउने गन्धलाई ‘विस्र’ शब्दको प्रयोग गरिन्छ ।

फुफ्फुस/क्लोमन्

‘क्लु + मनिन्’ यस अलौकिक विग्रहमा ‘क्लोमन्’ शब्द बनको छ जसको अर्थ हुन्छ - फोक्सो । प्राणीमात्रले सास फेर्ने मुख्य अवयव नै फोक्सो हो । यसलाई संस्कृतमा फुफ्फुस पनि भनिन्छ । आयुर्वेदमा यसको ज्यादा प्रयोग पाइन्छ ।

फुफ्फुस → फेंफडा (हिन्दी)
 → फोक्सो (नेपाली)
 → फोक्स्या (डोट्याली)

तर पाश्चात्य जगत्मा चाहिँ ‘फुफ्फुस’ शब्दको सट्टा क्लोमन् शब्दको ज्यादातर प्रयोग भेटिन्छ । तर यहाँ ‘क्’ का ठाउँमा ‘p’ को प्रयोग गरिएको छ ।

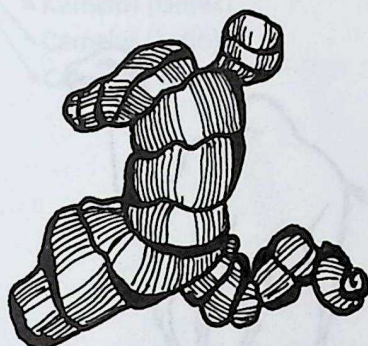
क्लोमन् → Pleúmon (Greek)
 → Pulmo (Latin)
 → Pneumon, Pneumonia (English)

अंग्रेजीमा निमोनिया उच्चारण गरिए पनि लिखित भाषामा चाहिँ व्यञ्जनवर्ण ‘p’ अगाडिपट्टि लेख्नेपनि चलनको कारण पनि ‘क्लोमन्’ शब्द नै हो ।

क्लोमन्

- ग्रीह्ना वल्मीकान् क्लोमभिर्गुल्मान् हिराभिः - यजुर्वेद : २५/८
- यकृत् क्लोमानं वरुणो भिषज्यन् मतस्ने वायव्यैर्न मिताति पित्तम् । - यजुर्वेद : १९/८५

आर्द्रक/शृङ्गवेर

आर्द्र शब्दबाट वुन् प्रत्यय लागेर 'आर्द्रक' शब्द बन्दछ । यसको अर्थ 'अदुवा' हुन्छ । आर्द्रकले शरीरलाई अशुष्क राख्ने भएकाले नै यसलाई आर्द्रक भनिएको हो । आयुर्वेदमा प्रशस्त रूपमा प्रयुक्त यो शब्दको प्रभावभूमि पनि ठूलै छ । यसको धूलोलाई सूठो भनिन्छ ।

आर्द्रक → अद्रक (प्राकृत)
 → अदरक (हिन्दी)
 → अदुवा (नेपाली)

तर पाश्चात्य जगत्मा चाहिँ आर्द्रक शब्दको त्यत्ति प्रभाव नभएर 'शृङ्गवेर' शब्दको प्रभाव बढी रहेको छ । अमरकोशमा लेखिएको छ -

आर्द्रकं शृङ्गवेर स्यादथ छत्रा वितुन्नकम् ।

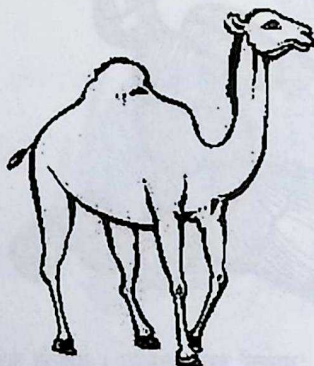
द्वितीयं काण्डम् - वैश्यवर्गः ३७

यसप्रकार अदुवालाई बुझाउने दुई शब्दहरू मध्ये आर्द्रक पौरस्त्य साहित्यमा बहुधा प्रचलित छ भने शृङ्गवेर चाहिँ पाश्चात्य साहित्यमा ।

शृङ्गवेर → सिङ्गवेर (प्राकृत)
 → Ziggiberis (Greek)
 → Zinziberi (Latin)
 → Gingifer (Old English)
 → Gingivre (Old French)
 → Gingivere (Middle English)
 → Ginger (English)

नेपालीमा गोडाका सबै औला बूढी औलातिर र बूढी औला चाहिँ भित्रतिर फर्केको व्यक्तिलाई 'अदुवापाने' भनिन्छ । अदुवाका औलाजस्ता लामालामा जरा हुने भएकाले गोडाका औलालाई पनि यहाँ अदुवासँग दाँजिएको हो । संस्कृतमा चाहिँ लामा-लामा सिङ्ग जस्ता जरा तेर्सिएको अदुवाको शरीर भएकाले यसलाई 'शृङ्गवेर' भनिएको हो ।

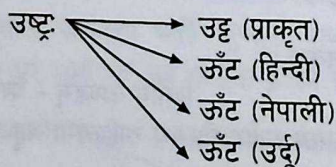
उष्ट्रः/क्रमेलकः

संस्कृतमा ऊँटलाई बुझाउने चारवटा शब्दहरू छन् -

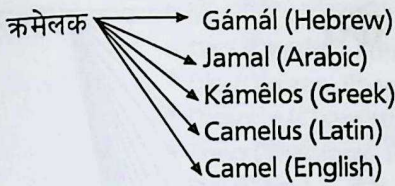
१) उष्ट्र (२) क्रमेलक (३) मय (४) महाङ्ग ।

तर ऊँटका बथानलाई बुझाउनुपर्दा भने औष्ट्रक शब्दको प्रयोग पाइन्छ । उष् धातुबाट 'ष्ट्रन्' प्रत्यय लागेर किद्भाव गरी गुणभाव भएपछि 'उष्ट्र' शब्द बन्दछ । प्रायः पौरस्त्य वाङ्मयमा उष्ट्र शब्दको प्रभाव भेटिन्छ ।

यद्यपि 'उष्ट्र' शब्दको प्रभाव पौरस्त्य क्षेत्रमा मात्रै देखिए पनि ऊँट जस्तै लामो घिन्नो भएको पक्षीलाई अंग्रेजीमा Ostrich भनिन्छ । यसलाई ल्याटिन भाषामा strouthokamelos भनिन्छ । यहाँ उष्ट्र र क्रमेलक शब्द दुवै एकै ठाउँमा देखिएको छ - यसो गर्नुको तात्पर्य चाहिँ बुझ्न सकिएन । केही भाषाविद्हरूको चाहिँ strouthos भनेको ग्रीक भाषामा भँगेरो हो र ऊँट जस्तै भँगेरो भन्ने अर्थमा strouthokamelos भन्ने शब्द प्रयोगमा आएको बताएका छन् ।

'क्रमेलक' शब्द ऊँटको पर्यायवाची शब्द हो । यसको प्रभाव चाहिँ खास गरी पाश्चात्य जगत्मा बढी परेको छ ।

उष्ट्रः

- न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः । - मनुस्मृतिः ।
- उष्ट्रमारोहक्ष्यन्नभिमन्त्रयते त्वाष्ट्रोऽसि ।- पाराशर- गृह्य-सूत्रम्
- गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयोरुरुः ।
 द्विशफाः पशवश्चेमे अनरुरुश्च सत्तम !- भागवतम्
- उष्ट्रमारण्यमनु ते दिशामि- यजुर्वेदः १३/२४
- परं चौष्ट्रं मैषं नरमहिषयोश्छागमपि वा- कर्पूरस्तवः ।
- अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थम् - रघुवंशः ५/३२

क्रमेलकः

- कामति, एलति इति = क्रमेलः । उष्ट्रे स्वार्थे क । - वाचस्पत्यम्, तृतीयो भागः, २३०५, चौखम्बा
- निरीक्षते केलिवनं प्रविश्य क्रमेलकः कण्टकजालमेव- विक्रमाड्डदेवचरितम् १/२९

देव

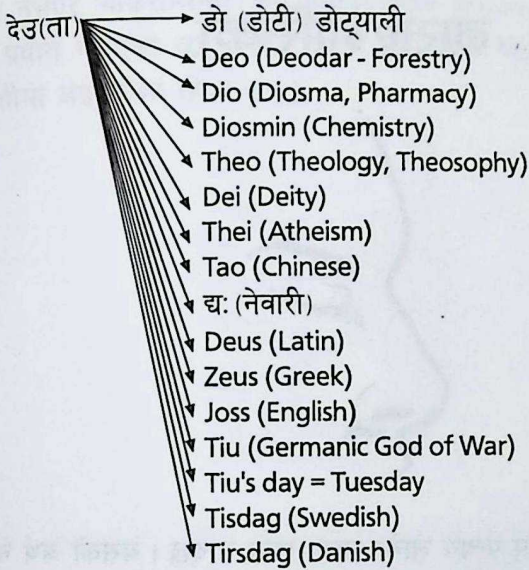
जसमा दिव्यता रहन्छ त्यो नै देवता हो । दिव्यताको पनि आ-आफ्नै तह र क्रम रहेको हुन्छ, किनकि आगो ताप्दाखेरि हामीले आगोबाट केही लिइरहेका हुन्छौं । तर बदलामा हामी आगोलाई केही दिन सक्दैनौं । आगोलाई त्यसैले हामी अग्निदेव भन्दछौं । तर आगोले भन्दा सूर्यले धेरैलाई एकै समयमा ताप र प्रकाश उपलब्ध गराउने भएकाले सूर्य अझ ठूलो देवता हुनुभयो । सूर्यभन्दा ठूलो सर्वप्रकाशक देवता यस धर्तीमा अर्को नदेखिएकाले नै सूर्यलाई हामी प्रत्यक्ष देवता भन्दछौं । अप्रत्यक्ष वा अनुभूतिजन्य देवताको कोटिमा त अझ कति धेरै देवदेवीहरू छन् तिनलाई हामी देख्न, सुन्न र सुँघ्न सक्दैनौं, केवल अनुभव गर्न सक्छौं । आप्तवाक्य प्रमाणले मात्र त्यस्ता देवताहरूको बोध हामीलाई हुने गर्दछ । देवलोक कस्तो छ त भन्दा भनिएको छ -

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम् ।

नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

अर्थात् त्यस्तो देवलोक जहाँ सूर्य, चन्द्र र तारा पनि स्वल्प हुन्छन् भने आगो र बिजुलीको त के कुरा ? यही देवताको सर्वव्यापकताको कारणले शब्दगत रूपमा पनि देवतालाई सर्वत्र स्वीकारिएको छ ।

देवः → Dev (Devotion, Devout)
 → Thev (Thevetia) Botany
 → Div (Divine)
 → Jov (Jovian)

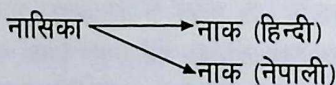
देव

- ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि ।
देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मवार्मादि संयुतम् । - भविष्यपुराणम् ।
- देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः । - भगवद्गीता ।
- भर्गो देवस्य धीमहि । - गायत्री-मन्त्रः ।
- दीव्यते क्रीड्यते यस्मात् रोचते द्योतते दिवि ।
तस्माद्देव इति प्रोक्तः स्तूयते सर्वदैवतैः । - योगियाज्ञवल्क्यः ।
- यतः क्रीडति सर्गादिभिर्विजिगीषते शत्रून्, व्यवहरति
सर्वभूतेषु आत्मतया, द्योतते स्तूयते स्तूयैः सर्वत्र
गच्छतीति तस्मात् देवः । - भागवतम् ।
- एको देवः सर्वभूतेषु गूढः । - श्रुतिः ।
- विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव । यद्भद्रं तन्नाऽआ सुव । - यजुर्वेदः ३०/३, ३०/१
- आशुं दूतमजिरं प्रत्नमीड्यं श्रुष्टी देवं सपर्यत । - ऋग्वेदः ३/९/८
- द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे । यज्ञेषु देवमीडते । - ऋग्वेदः १/१५/७
- देवा नो यथा सदमिद् वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवे । - ऋग्वेदः १/८९/१
- त्रितः कूपेऽवहितो देवान्हवत ऊतये । - ऋग्वेदः १/१०५/१७
- देवाश्च वा असुराश्च प्रजापतेर्द्वयाः पुत्रा आसन्- ताण्ड्यमहाब्राह्मणम् १८/१/२
- विद्वांसो हि देवाः- शतपथब्राह्मणम् ३/७/३/१०

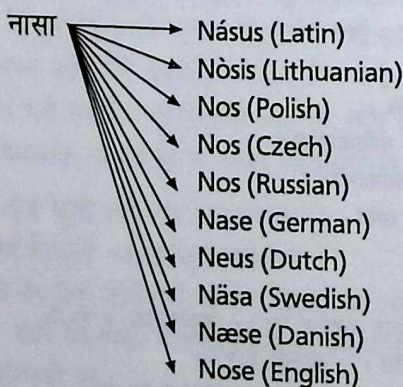
नासा/नासिका

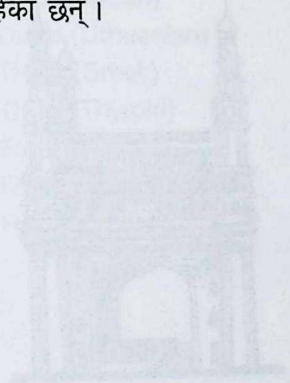
नास् धातुबाट अच् र टाप् प्रत्यय लागेर नासा शब्द बन्दछ । यसको अर्थ नाक हो । यो शब्दको प्रभाव पनि विश्वका थुप्रै भाषाहरूमा परेको छ ।

तर पाश्चात्य जगत्मा चाहिँ 'नासिका' भन्दा पनि 'नासा' शब्दकै बढी प्रभाव रहेको देखिन्छ ।

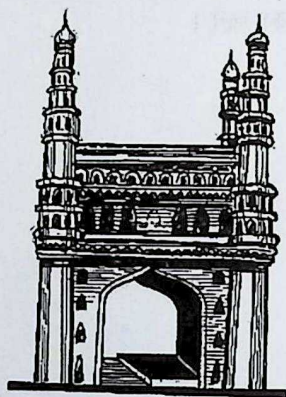
यति मात्र नभएर 'नाकसम्बन्धी' अर्थ बोधका लागि Nozzle, Nuzzle, Nasal आदि शब्दहरू प्रयोग गरिएका छन् । यस्तै 'नाक' कै अर्थमा Ness / Nostril शब्द पनि चलनचल्तीमा अङ्ग्रेजीमा रहेका छन् ।

नासा

- स्फुरदधरनासापुटतया- उत्तररामचरितम् १/२९
- वातं प्राणेनापानेन नासिकेऽपयाममधरेणौष्ठेन सदुत्तरेण- यजुर्वेदः २५/२
- नासिका नसते:- निरुक्तम् ६/१६
- नासेव नस्तन्वो रक्षितारा कर्णाविव सुश्रुता भूतमस्मे । - ऋग्वेदः २/३९/६

देहली/द्वार

भारतको मुम्बई (तात्कालिक बम्बई)मा एउटा ढोका बन्यो - ठूलो ढोका । ढोका यति सुन्दर बन्यो कि त्यसको प्रसिद्धि चारैतिर फैलियो । त्यसपछि त्यस्तै ढोका हालको दिल्लीमा बन्यो -नयाँ ढोका । त्यसपछि शहरको नाममा पनि एक शब्द थपियो नव-देहली । अंग्रेजहरूले पनि त्यो देहली देखे तर आफ्नै ढङ्गले त्यसलाई लेखे - New Delhi । फेरि नेपालीहरूले पनि त्यहाँबाट सामान ल्याएर बेच्न थाले । काठमाडौँको त्यो चोकले अब बिस्तारै बजारको रूप लिन थाल्यो र त्यसको नाम राखियो दिल्लीबजार । तर भारतीयहरूले चाहिँ दिल्ली नै लेखिरहेका छन् ।

‘देह+ला+कि’ बाट निर्मित देहलि शब्दबाट डीष् प्रत्यय गरेपछि देहली शब्द बन्दछ । यसको अर्थ हुन्छ - ढोका ।

देहली/दहिल

- दिला (हिन्दी)
- दैला (डोट्याली)
- दैलो (नेपाली)

यसैगरी ‘द्वार’ शब्दको अर्थ पनि ढोका नै हुन्छ ।

द्वार

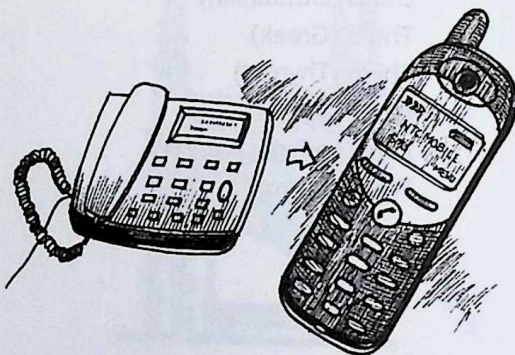
- वार (प्राकृत)
- दार् (डोट्याली)
- दरवाजा (हिन्दी)
- Door (English)

Duru, Dor (Old English)
 Tor (German)
 Dver (Russian)
 Durys (Lithuanian)
 Thura (Greek)
 Thyro (Thyroid)
 Fores (Latin)
 Fore (Foreign, Forest)
 Foru (Forum)

द्वार

- अथवा कृतवागद्वारे वंशोऽस्मिन्- रघुवंश : १/४
- द्वारो देवीरन्वस्य विश्वे व्रता ददन्ते अग्ने : । उरुव्यचसो धाम्ना पत्यमानाः ।- यजुर्वेदः २७/१६
- देवीद्वारोऽश्विना भिषजेन्द्रे सरस्वती / प्राणं न वीर्यं नसि द्वारो दधुरिन्द्रियं वसुवने - यजुर्वेदः २१/४९
- देवीद्वारो वयोधस शुचिमिन्द्रमवर्धयत् । - यजुर्वेदः २८/३६
- उषो यदद्य भानुना वि द्वारा वृणवो दिवः । - ऋग्वेदः १/४८/१५
- द्वारः जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा । यज्ञे गृहद्वार इति कात्थक्यः ।
- अग्निरिति शाकपूणिः । - निरुक्तम् ८/९
- होता यक्षदोजो न वीर्यं सहो द्वार इन्द्रमवर्द्धयन् । सुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे वि श्रयन्तामृतावृधो
 द्वार इन्द्राय - यजुर्वेदः २८/५
- देवीद्वारो वि श्रयध्वं सुप्रायणा न ऊतये । प्रप्र यज्ञं पूणीतन । - ऋग्वेदः ५/५/५

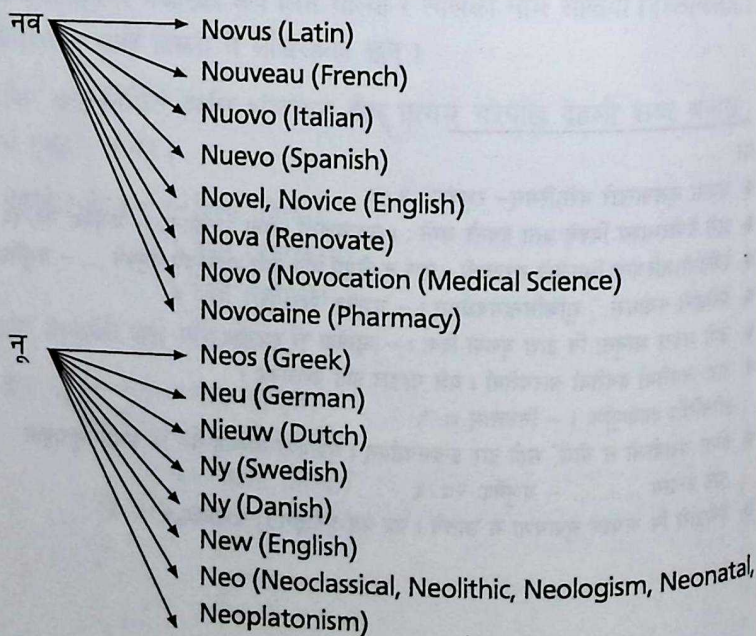
नू/नव

नूतनजलधररूचये गोपवधूटीदुकूलचौराय ।
तस्मै कृष्णाय नमः संसारमहीरूहस्य बीजाय ॥

न्यायसिद्धान्त-मुक्तावली, मङ्गलाचरणश्लोक ।

अत्यन्त नवीन (ताजा) भन्ने अर्थमा यहाँ नूतन शब्द प्रयोग भएको छ । 'नू' भनेको नयाँ हो । 'नव+तनप्' यो अलौकिक विग्रहमा 'नव' शब्दका स्थानमा 'नू' आदेश भएको हो ।

नयाँ (नेपाली)

नई (हिन्दी)

Now (English)

नउँ / नौ / नौ (डोट्याली)

नू

- नूतनो राजा समाज्ञापयति- उत्तररामचरितम्- १
- प्र ते पूर्वाणि करणानि वोचं प्र नूतना मघवन्या चकर्थ । - ऋग्वेदः ५/३१/६
- नवस्य 'नू' आदेशस्तत्पतनप्रवाश्च- अष्टाध्यायी ५/४/२५ (वार्तिकम्)
- नूतनं नवनाम- निघण्टु : ३/२८
- विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रँ सहोदामिह तँ हुवेम । - यजुर्वेदः ७/३६
- नूतनैः नवतरैः - निरुक्तम् ७/१/६
- या पूर्वाभिरुत नूतनाभिर्गीर्भिर्वावृधे गृणतामृषीणाम् । - ऋग्वेदः ६/४४/१३
- ये मध्यमास उत नूतनास उतावमस्य पुरुहूत बोधि । - ऋग्वेदः ६/२१/५
- न त इन्द्र सुमतयो न रायः संचक्षे पूर्वा उषसो न नूत्नाः । - ऋग्वेदः ७/१८/२०

नव

- चित्तयोनिरभवत् पुनर्नवः - रघुवंशः १९/४६
- क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते- कुमारसम्भवम्- ५/८६
- उदु स्वरुर्नवजा नाक्रः पश्वो अनक्ति सुधितः सुमेकः । - ऋग्वेदः ४/६/३
- इषमूर्जमन्या वक्षत्सग्धिं सपीतिमन्या नवेन पूर्वं दयमाने पुराणेन नवम - यजुर्वेदः २८/१६
- कुवित्स देवीः सनयो नवो वा यामो बभूयादुषसो वो अद्य- ऋग्वेदः ४/५१/४
- अभि त्पं वीरं गिर्वणसमर्चेन्द्रं ब्रह्मणा जरितर्नवेन । - ऋग्वेदः ६/५०/६

युवन्

यौतीति युवा । यु + कनिन् । यसको अर्थ यविष्ठ वा कनिष्ठ भन्ने हुन्छ । तरुण, जवान, वयस्क र परिपक्व अवस्थामा पुगेको व्यक्तिलाई युवा भनिन्छ । युवन् शब्दको 'युवा युवानौ युवानः' यसरी रूप चल्दछ । सामान्यतया भाषिक परिवर्तन हुँदा य-कारको जकारमा परिवर्तन हुन्छ । यहाँ यकारको जकारमा परिवर्तन हुँदाको र नहुँदाको दुवै अवस्थालाई देखाइएको छ ।

युवन्
(य् को ज् मा परिवर्तन)
जीवन (नेपाली)
जवान (हिन्दी)

युवा
Young
Juvin(Rejuvenate)
Ieuanic(Welsh)
Juven(Juvenile) Ung (Swedish)
Jun (Junior) Ung (Danish)
Juvenis (Latin) Yeoman (English)
Junyi (Russian)
Jun (Bulgarian)
Jung(German)
Jong (Dutch)

युवन्

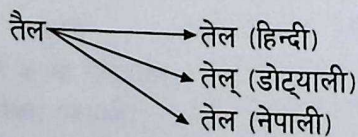
- सा यूनितस्मिन्नभिलाषवन्धं शशाक शालीनतया न वक्तुम्- रघुवंशः ६/८१
- जीवति तु वंशे युवा- पाणिनिः ४/१/११३ (अप्यध्यायी)
- सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायतां निकामे निकामे नः- यजुर्वेद २२/२२
- ससान मर्यो युवभिर्मखस्यन्तथा भवदङ्गिराः सद्यो अर्चन् ।- ऋग्वेदः ३/३१/७
- अग्निः शर्द्धमनवद्यं युवान् स्वाध्यं जनयत्सूदयच्च ।- यजुर्वेदः ३३/११
- यः पञ्च चर्षणीरभि निषसाद दमेदमे कविर्गृहपतिर्युवा ।- ऋग्वेदः ७/१५/२
- आ वां पतित्वं सख्याय जग्मुषी योषावृणीत जेन्य युवां पती ।- ऋग्वेदः १/११९/५
- उत्तानहस्तो युवयुर्ववन्दा वां नक्षन्तो अद्रय आज्जन् ।- ऋग्वेदः ६/६३/३
- ता वां धियोऽवसे वाजयन्तीराजिं न जग्मुर्युवयूः सुदानू ।- ऋग्वेदः ४/४१/८
- दिवा न नक्तां पलितो युवाजनि पुरु चरन्नजरो मानुषा युगा ।- ऋग्वेदः १/१४४/४

तैलम्

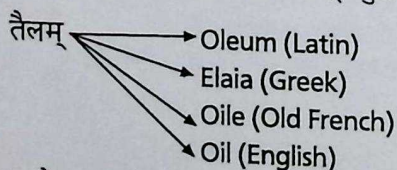

‘तिलस्य तत्सदृशस्य वा विकारः’ यस लौकिक विग्रहमा तिलशब्दबाट अण् प्रत्यय लागेर ‘तैल’ शब्द बन्दछ । तैल शब्द नपुंसकलिङ्गी भएकाले यसलाई ‘तैलम्’ लेखिन्छ । संस्कृतमा तैलबाट समस्त भएर तैलपणिका (चन्दन), तैलकल्कज (खली), तैलपिञ्ज (सेतो तिल), तैलभाविनी (चमेली), तैलस्फटिक (एक प्रकारको मणि) आदि थुप्रै शब्दहरू प्रयोगमा देखिन्छन् ।

संस्कृतबाट हिन्दी र नेपालीमा भने यसको रूप त्यति धेरै परिवर्तन भएको छैन ।

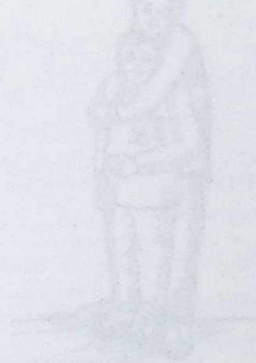

तर पाश्चात्य जगत्मा भने तैल शब्दको ‘त्’ लुप्त भएर अरू अक्षरहरू बाँकी रहन्छन् ।

यद्यपि १९ औं शताब्दीपछि पेट्रोल, डिजेल इत्यादिको प्रयोग भएपछि भने ‘तिलस्य तत्सदृशस्य वा विकारः’ भन्ने अर्थमा बनेको तैल शब्दले नभ्याउने भएकाले त्यसमा केही विशेषण थपियो । शायद अंग्रेजहरूले चाहिँ जमिनमुनिबाट आएको त्यो तेललाई

प्रस्तरतैल (Petro+oleum) Petroleum अर्थात् पत्थरबाट आएको तेल भन्ने नाम दिएका छन् भने भारतीयहरूले चाहिँ माटोबाट आएको भन्ठानेर मिट्टीका तेल भन्ने नाम दिएका छन् । यसैकारण नेपालीमा पनि मट्टीतेल भनिन्छ ।

तैलम्

- लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडयन् ।- याज्ञवल्क्यस्मृतिः १/२८६
- भद्रेक्षेत्रे निमिता तिल्विले वा सनेम मध्वो अधिगर्त्यस्य ।- ऋग्वेदः ५/६२/७ (तिल्विले- स्नेहस्थाने)

भ्रातृ (भ्रातर)

भ्राज् धातुबाट तृच् प्रत्यय लागेर भ्रातृ शब्द बन्दछ । यसको अर्थ 'भाइ' हो । तर नेपालीमा अग्रजको लागि दाइ र अनुजका लागि भाइ भनी छुट्टाछुट्टै शब्द प्रयोग गरिए पनि संस्कृतमा चाहिँ भ्रातृशब्द उभयार्थवाचक रहेको छ ।

भ्रातृ (भ्रातर) → भाइ (नेपाली)
 → भैया (हिन्दी)
 → भाय (डोट्याली)

भ्रातृ (भ्रातर) → Bruter (German)
 → Broeder (Dutch)
 → Broder (Swedish)
 → Brother (English)
 → Breur (Breton)

भ्रातृ (भ्रातर) → Fráter (Latin)
 → Phrátér (Greek)
 → Fraternal (English)
 → Fraternity (English)
 → Frere (French)
 → Friar (English)

यहाँ 'भ' अक्षरका तीन रूप रहेका छन् । पहिलोमा 'भ' अक्षरमा कुनै परिवर्तन आएको छैन । दोस्रोमा 'भ' मा परिवर्तन भई 'व' भएको छ भने तेस्रोमा 'भ' अक्षर 'फ' रूपमा परिवर्तन भएको छ ।

भ्रातृ

- भ्रातः कष्टमहो
- भर्तृहरिनीतिशतकम् ३/३७
- यस्यावधीत्पितरं यस्य मातरं यस्य शुक्रो भ्रातरं नात ईषते ।
- ऋग्वेद : ५/३४/४
- जामिः सिन्धूनां भ्रातेव स्वप्नाभिभ्यान् राजा वनान्यति ।
- ऋग्वेदः १/६५/४
- समानो वां जनिता भ्रातरा युवं यमावि हेहमातरा ।
- ऋग्वेदः ६/५९/२
- मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन्मा स्वासारमुत स्वसा । सम्यज्वः सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया ।
- अथर्ववेदः ३/३०/३
- भ्राता भरतेर्हरति कर्मणो हरते भागं भर्तव्यो भवतीति वा
- निरुक्तम् ४/२६

कः/कम्

देवनागरी लिपिको पहिलो व्यञ्जनवर्ण 'क' का थुप्रै अर्थहरू छन् । "कः" यो पुलिङ्गी उच्चारणमा मात्रै १९ वटा अर्थहरू दिइएका छन् । संस्कृत हिन्दी शब्दकोश - वामन शिवराम आपटे पृ.सं. २३५ अनुसार 'क'का अर्थहरू-

(१) ब्रह्मा (२) विष्णु (३) कामदेव (४) अग्नि (५) वायु (६) यम (७) सूर्य (८) आत्मा (९) राजा अथवा राजकुमार (१०) ग्रन्थि (११) मयूर (१२) पक्षिराज (१३) पक्षी (१४) मन (१५) शरीर (१६) समय (१७) बादल (१८) शब्द, ध्वनि (१९) बालक ।

यसैगरी 'कम्' यो नपुंसकलिङ्गी उच्चारणमा पनि ३ वटा अर्थहरू रहेका छन् ।

(१) स्वर्गीय आनन्द (२) पानी (३) शिर

(क) 'क'को अर्थ पानी

कस्य जलस्य मण्डं लाति - कमण्डलुः ।

कम् = जलम् अलति = भूषयति - कमलम् ।

किरति जलम् अत्र - करकम् ।

कम् = जलम् लङ्घयति = भ्रामयति - कलङ्कुरः ।

केन = जलेन लशति - कलशः ।

के = जले आलीयते = कालियः ।

के = जले अलति = पर्याप्नोति - कालीकः ।

कम् = जलमेव वेरम् = शरीरम् अस्याः - कावेरी

केन = जलेन वलते = चलति = कवलः

● कम् उदकनाम

- निघण्टुः = १/१२

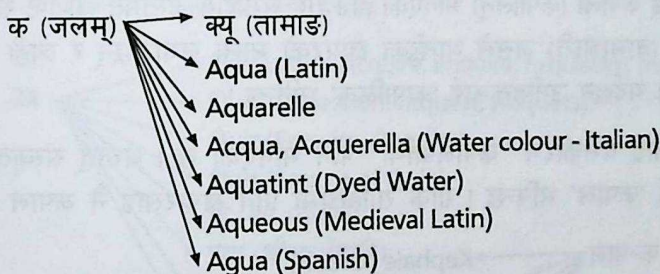
विष्णु भगवान्लाई केशव भनिन्छ । उहाँलाई किन केशव भनिएको भन्दा उहाँ आफ्नो ससुराली समुद्रमा शव जस्तै भएर लमतन्न परेर सुत्ने भएकाले हो । के = जले शव इव शेते इति केशवः । केशव शब्दमा श्लेष अर्थ प्रस्तुत गर्दै सुभाषितरत्नभाण्डागारको यो कूटश्लोकमा भनिएको छ -

केशवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणो हर्षमुपागतः ।

रूदन्ति कौरवाः सर्वे हा हा केशव ! केशव !!

यस श्लोकमा महाभारतीय पात्रहरूको अर्थ लगाएर अर्थ गर्न खोज्दा असंभाव्य अर्थ निस्कन्छ तर 'क' को अर्थ पानी गर्दा यस्तो अर्थ निस्कन्छ -

पानीको बीचमा लास परेको देखेर काग खुशी भयो तर श्यालहरू रून थाले । किनकि कागले उडेर त्यस लासलाई ठुड्न सक्ने भयो तर श्यालहरू त पानीको बीचमा जान नसक्ने भए । 'क' को यही अर्थलाई लिएर अन्य शब्दहरू सिर्जित भएका छन् ।

(ख) 'क' को अर्थ शिर

कस्य = शिरसः पुच्छमिव लाति = कपुच्छलम्

कं = शिरो रञ्जयति इति = करञ्जः ।

कं = शिरो धारयति इति = कन्धरा ।

के = शिरसि दार = जलम् अस्यास्तीति = केदारः

भारतमा एउटा प्रसिद्ध तीर्थस्थल रहेको छ - केदारनाथ । केदारनाथ प्रसिद्ध शिवलिङ्गको नाम हो जहाँ शिरमा जहिल्यै पनि पानी जमिरहेको हुन्छ । अर्थात् शिवलिङ्गको शिरमा सदा सर्वदा पानी रहिरहने भएकाले केदारनाथलाई 'केदार' भनिएको हो । अझ संस्कृतमा पानी लगाएको खेतलाई पनि 'केदार' भनिएको छ ।

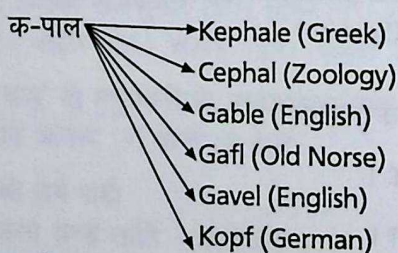
के = शिरसि दार = जलम् अस्यास्तीति केदारः ।

यसैगरी नेपाली भाषामा अर्को प्रसिद्ध शब्द छ - कपाल । कपाललाई किन कपाल भनिएको हो भने यसले शिरलाई अनिच्छित प्रहारबाट र आक्रमणबाट बचाउँछ । कं शिरः पालयतीति कपालः ।

नेपाली साहित्यले चाहिँ शिरलाई बाह्य आक्रमणबाट बचाउने कपाल (केश) हो भन्ने सोच्यो भने हिन्दी साहित्यले चाहिँ 'के = शिरसि शेते इति केशः' भन्ने अर्थमा निर्मित केश शब्द प्रयोगमा ल्याएको छ । अर्थात् टाउकोमा सुत्ने भएकाले हिन्दी साहित्यमा 'केश' शब्द चलाइएको हो । संस्कृतमा पनि यही शब्द चलाइएको छ ।

संस्कृतमा 'कपाल' भनेको चाहिँ खोपडीको बाहिरपट्टिको हड्डी हो जसले नै वास्तवमा शिरलाई रक्षा गरेको मानिएको छ । हातमा खप्पर लिने भएकाले महाकाली र रूद्ररूप महादेवलाई कपाली (कपालिन्) भनिएको हो । शैव सम्प्रदाय अन्तर्गत विशिष्ट सम्प्रदायका अनुयायी (वामाचारी) जसले मान्छेका खप्परको माला लगाउँछन् र त्यही खोपडीमै खानेपिउने गर्दछन् उनीहरूलाई 'कापालिक' भनिन्छ ।

शिवजीलाई यसैकारण "कपालपाणिः" पनि भनिएको छ । अर्थात् संस्कृतमा चाहिँ खप्परलाई 'कपाल' भनिन्छ । ग्रीक साहित्यमा पनि खप्परलाई नै कपाल भनिन्छ ।

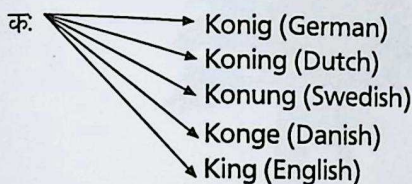

आजभोलि पनि नेपाली गाउँघरमा बूढाबूढीहरू टाउको दुख्यो भने 'कपाल' दुख्यो भन्छन् । अर्थात् नेपाली जनमनले पनि कपाल भनेको 'खप्पर' नै हो भन्ने बुझेको छ ।

आधुनिक Medical Science ले पनि यसलाई स्वीकारेको छ, किनकि खप्पर (कपाल)को भित्रपट्टि (Incephal) मस्तिष्क हुन्छ र त्यो मस्तिष्कमा जरो आयो भने त्यसलाई Incephalitis भनिन्छ ।

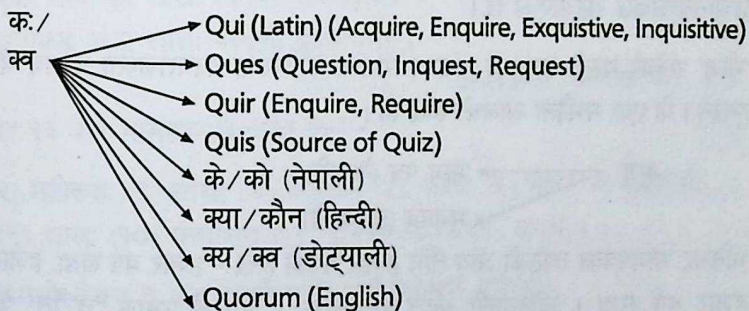
(ग) 'क' को अर्थ राजा

'क' को अर्थ राजा या राजकुमार पनि हुन्छ। यसैकारण अंग्रेजीमा पनि राजालाई king भनिन्छ। कुनै विद्वान्ले (पुरुषोत्तम नागेश ओक) 'सिंह' शब्दबाट नै King शब्दको निर्माण भएको प्रसङ्ग औल्याएका छन्।

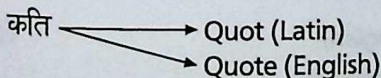

(घ) 'क' को अर्थ प्रश्नसूचक शब्द

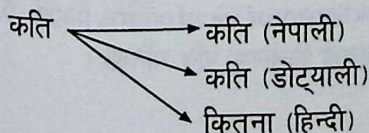
संस्कृतमा 'किम्' प्रश्नवाचक सर्वनाम हो। यसको प्रथमा विभक्तिको एकवचनमा (पुलिङ्ग) मा "कः" यस्तो रूप बन्दछ। यसको नेपालीमा अर्थ हुन्छ - के/को ? यस्तै 'क्व' को अर्थ नेपालीमा "को" वा कहाँ हुन्छ।

त्यस्तै 'कति' (How many) शब्द पनि संस्कृतमा 'किम्' शब्दबाटै निर्माण भएको छ।

Mathematics मा लब्धि वा भागफल भन्ने अर्थमा quotient शब्द प्रयोग भएको पाइन्छ। त्यसैले 'How many times' भन्ने अर्थमा quotient शब्द Mathematics मा प्रचलित रहेको छ। यसैगरी Commerce मा quota शब्द प्रचलित रहेको छ यसको अर्थ पनि संस्कृतको 'कति' शब्दसँग नजीक देखिन्छ।

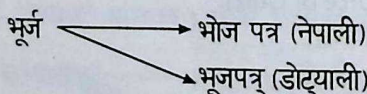

भूर्ज

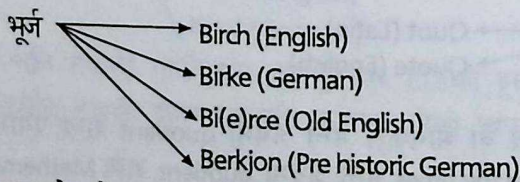
‘भूर्ज’ भनेको भोजको रूख हो । पुरातन कालमा आजको जस्तो चिठी लेख्नको लागि कापी तयार गरिएको हुँदैनथ्यो । त्यो बेला आफ्ना विचार, चिठीपत्रहरू लेख्नुपन्थ्यो भने ताडपत्र र भोजपत्रहरू प्रयोग गरिन्थ्यो । अर्थात् यी यस्ता पत्रहरू भएका रूख हुन् जसको महत्त्व प्राचीनकालदेखि रहिआएको छ ।

‘भोज’ भनेको यस्तो रूख हो जसका पातला र चिल्ला कागतजस्ता पत्रपत्र बोक्रा रहेका हुन्छन् । यो एक मझौला खालको रूख हो ।

भनिन्छ, भोजपत्रका काठको आयु तीन हजार वर्षको हुन्छ - हजार वर्ष खडा, हजार वर्ष पडा, हजार वर्ष सडा । (डोट्याली बृहत् शब्दकोश - आर.डी.प्रभास ‘चटौत’ पृ.सं. ६१८)

पूर्वीय साहित्यमा बहुधा प्रयुक्त यो ‘भूर्ज’ शब्दको पाश्चात्य जगत्मा पनि प्रभाव रहेको छ ।

तर पछि गएर भोजको रूखका लागि प्रयोग गरिएको भूर्ज शब्दको प्रभाव त्यसमा मात्र सीमित नरहेर जुनसुकै रूखका लागि पनि प्रयुक्त हुन थाल्यो । उदाहरणका लागि ash tree का लागि latin मा fraxinus भनियो, (John Ayto, Dictionary of word origins, page - 63) जो भूर्ज शब्दसँग नजीक रहेको छ । भोजपत्रको रूखलाई ‘पित्तलम्’ पनि भनिन्छ ।

● भूर्जगतोऽक्षरविन्यासः- विक्रमोर्वशीयम्- २,

वृक्ष/तरु/द्रु

वृक्षो महीरूहः शाखी विपृथी पादपस्तरुः
अनोकहः कुटः शालः पलाशी द्रुद्रुभागमाः ।

अमरकोशः, वनौषधिवर्गः, ५ ।

यहाँ रूखका १३ वटा नामहरू दिइएका छन् -

(१) वृक्ष (२) महीरूहः (३) शाखी (४) विटपिन् (५) पादपः (६) तरुः (७) अनोकहः
(८) कुटः (९) शालः (१०) पलाशिन (११) द्रुः (१२) द्रुमः (१३) अगमः ।

यी शब्दहरूमध्ये केवल ३ वटा शब्दहरूको यहाँ विवेचन गरिन्छ ।

(क) वृक्ष (ख) तरु (ग) द्रु

(क) वृक्ष

संस्कृतको 'क्ष' अक्षर पालि/प्राकृतमा 'क्ख' मा परिवर्तन हुन्छ । जस्तै :-

शिक्षा • सिक्खा • सिक्/सीख

भिक्षा • भिक्खा • भीख

तीक्ष्ण • तीक्खँ • तीखो

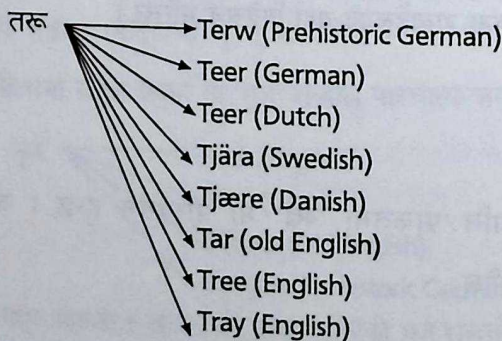
यस्तै 'वृक्ष' शब्दको 'क्ष' अक्षर पनि 'क्ख' मा परिवर्तन भयो र पालि व्याकरण अनुसार 'वृक्ष' शब्दस्य रूपा भन्ने नियम बमोजिम 'रूक्ख' शब्द बन्यो तर नेपालीसम्म आइपुग्दा 'क' लोप भयो र त्यसैकारण 'रू' दीर्घ भयो । त्यसैकारण नेपाली भाषामा 'रूक्ख' दीर्घ लेखिन्छ । तर Latin मा जाँदा भने 'रूक्ख' को 'रू' भाग लोप भएर oak बन्यो । यसैकारण पुरानो अंग्रेजीमा रूखलाई oak भनिन्छ । तर पछि यो oak एक खालका ठूलो ठूला रूखहरूलाई मात्र प्रयोग हुन थाल्यो ।

(ख) तरु

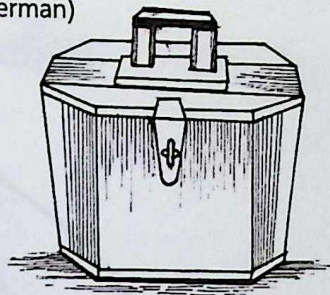
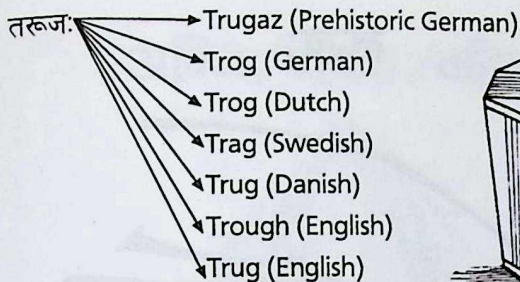
तृ धातुबाट उन् प्रत्यय लागेर 'तरु' शब्द बन्दछ । यसको अर्थ हुन्छ रूख ।

यसैले संस्कृतमा तरुशब्दसँग गाँसिएर थुप्रै अन्य शब्दहरूको निर्माण भएको छ । तरुजीवनम्(जरा), तरुनखः(काँडा), तरुमृगः(वानर), तरुरागः(कोपिला), तरुराज (ताकको रूख) तरुविलासिनी(लता), तरुशायी(पक्षी) इत्यादि ।

माथि तरु शब्दबाट अनेक शब्द निर्माण भएजस्तै रूखका काठबाट बनेको एउटा चेप्टो खालको बास्केटलाई पनि 'तरु' शब्दबाटै व्यवहार गरिन्छ ।

तरोः जात इति तरुजः

(ग) द्रु

द्रु भनेको रूख हो । द्रुसँग सम्बन्धित 'द्रुम' शब्द पनि रहेको छ । 'द्रुम' भनेको पनि ठूलो रूख हो । (यत्र देशे द्रुमो नास्ति तत्रैरण्डो द्रुमायते ।)

यो 'द्रु' शब्दको पनि पाश्चात्य जगत्मा प्रशस्त प्रभाव रहेको छ ।

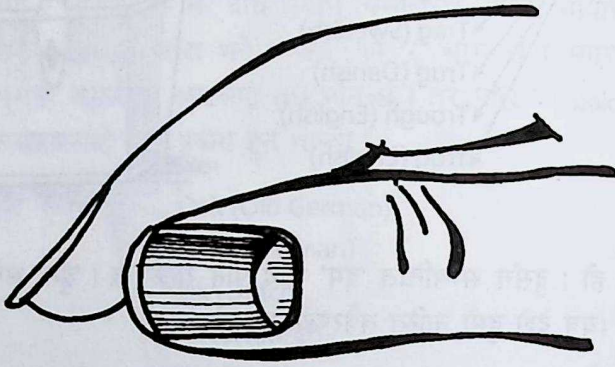
वृक्ष :

- आत्मापराधवृक्षाणां फलान्येतानि देहिनाम् । - संस्कृत- हिन्दी कोश, वामन शिवराम आष्टे पृ.सं. ९६८
- वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं विभाय भुवनं महाबधात् । - ऋग्वेदः ५/८३/२
- ... नमोऽप्रेमधाय च द्वेवधाय च नमो हन्त्रे च हनीयसे च नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो नमस्ताराय । - यजुर्वेदः १६/४०
- वृक्षः व्रश्चनात् । वृत्वा क्षां तिष्ठतीति वा - निरुक्तम् २/६
- अन्नाजि शार्धो मरुतो यदर्णसं योषथा वृक्षं कपनेव वेधसः । - ऋग्वेदः ५/५४/६

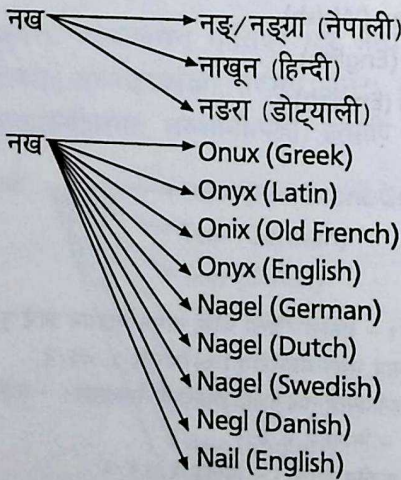
तरु

- नवसंरोहणशिथिलस्तरुरिव सुकरः समुद्धर्तुम् । - मालविकाग्निमित्रम्- १/८
- सञ्जर्भूराणस्तरुभिः सुतेगृभं वयाकिनं चित्तराभासु सुस्वरः । - ऋग्वेदः ५/४४/५
- द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव । - यजुर्वेदः २०/२०
- शुनः शेषो ह्यहदगृभीतस्त्रिष्वादित्यं द्रुपदेषु वद्धः । - ऋग्वेदः १/२४/१३

नखः

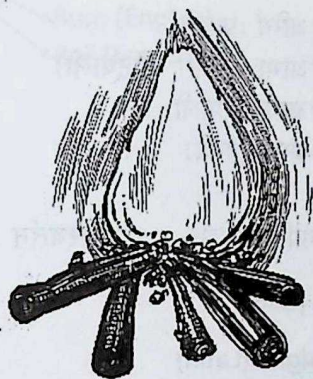
संस्कृतमा 'नड' लाई 'नखः' भनिन्छ । हात र गोडा दुवैका नडलाई "नखः" भनिन्छ ।
नखकुट्टः (नाई), नखाङ्कः (नखचिह्न), नखविष्किरः (सिकारी पक्षी), नखदारण (बाज), नखायुध
(बाघ) आदि नख शब्दसँग सम्बन्धित अन्य शब्द हुन् ।

नखः

- नखानां पाण्डित्यं प्रकटयतु कस्मिन्मृगपतिः ।- भामिनीविलासः १/२
- नखपदसुखान् प्राप्य वर्षाग्रविन्दून् - मेघदूतम् ३५
- यद्वस्तयोः शमितुर्यन्नखेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु । - ऋग्वेदः १/१६२/९

अग्निः/पावकः/वह्नि

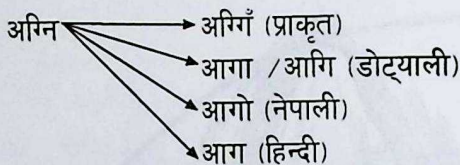
आगोको प्रवृत्ति माथितिर र पानीको प्रवृत्ति जहिले पनि तलतिर हुन्छ । त्यसैले षट्कोणमा पनि ऊर्ध्वत्रिकोण 'आगो'को प्रतीक र अधस्त्रिकोण 'पानी'को प्रतीक मानिएको छ ।

'अङ्गति ऊर्ध्वं गच्छति' भन्ने लौकिक विग्रह र 'अङ्ग+नि' यो अलौकिक विग्रहमा नलोप भएर अग्नि शब्द बन्छ । होमसंस्कारलाई निकै प्राथमिकता दिएकाले होला हिन्दु समाजमा आगोका थुप्रै नाम रहेका छन् ।

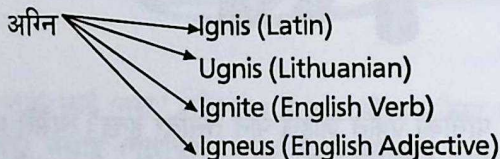
आगोका नामहरू: (१) अग्नि (२) वैश्वानर (३) वह्नि (४) बीजिहोत्र (५) धनञ्जयः (६) कृपीटयोनि (७) ज्वलन (८) जातवेदस् (९) तनूनपात् (१०) बर्हिस् (११) शुष्मन् (१२) कृष्णवर्त्मन् (१३) शोचिष्केश (१४) उषर्बुध (१५) आश्रयाश (१६) बृहद्भानु (१७) कृशानु (१८) पावक (१९) अनल (२०) रोहिताश्व (२१) वायुसख (२२) शिखावत् (२३) आशुशुक्षणि (२४) हिरण्यरेतस् (२५) हुतभुज् (२६) दहन (२७) हव्यवाहन (२८) सप्तार्चिस् (२९) दमुनस् (३) शुक्र (३१) चित्रभानु (३२) विभावसु (३३) शुचि (३४) अप्सित ।

यसैगरी, वडवाग्निका ३ वटा, अग्निज्वालाका ५ वटा, आगोको फुलिङ्गोका २ वटा, आगोको रापका २, ज्वालापुञ्जको एक नाम 'उल्का' गरेर आगोसँग सम्बन्धित नाम थुप्रै रहेका छन् ।

(क) अग्नि

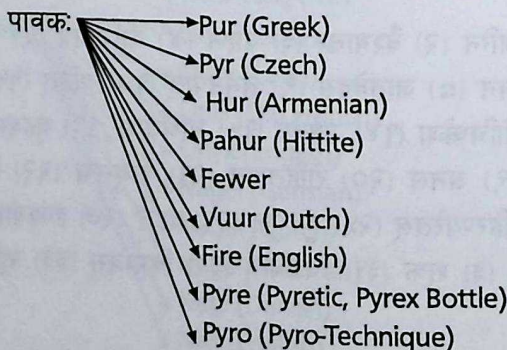

पाश्चात्य जगत्मा भने अगाडिको 'आ' 'i' मा परिवर्तन हुन्छ । जस्तै अस् = is, अज्ञानी ignorant, अत = it (exit)

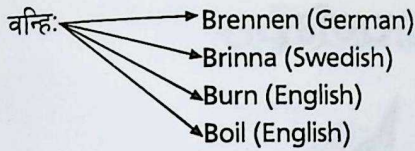
(ख) पावकः

आगोले सबै मलरूपी कल्मषलाई जलाएर धर्तीलाई पवित्र गराइदिने भएकाले पवित्र अर्थ दिन पू धातुबाट वुल् प्रत्यय लागेर पावक शब्द बन्छ ।

(ग) वह्नि :

हुन त अग्नि र वह्नि पर्यायवाचक शब्द भए तापनि सामान्यतया बाहिरपट्टि ज्वाला रुपमा देखिनेलाई अग्नि र भित्रभित्रै सल्किने आगोलाई वह्नि भनिन्छ । अग्नि शिखाप्रधान हुन्छ भने वह्नि धूमप्रधान । त्यसैले अङ्ग्रेजीमा पनि भित्रैसम्म डढ्ने गरी पोल्नुलाई Burning भनिन्छ ।

अग्निः

- निर्वर्तिताग्निकार्यः— कादम्बरी १६,
- यतिभिः सार्धमनग्निमग्निचित्— रघुवंशः ८/२५
- नास्य कार्योऽग्निः संस्कारः । — मनुस्मृतिः ५/६९
- येऽअग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवीऽइमे — यजुर्वेदः १४/२७
- ये अग्नयः पाञ्चजन्या अस्यां पृथिव्यामधि ।— यजुर्वेदः १८/६७
- अदृश्रमस्य केतवो विरश्मयो जनां अनु । भ्राजन्तो अग्नयो यथा । — ऋग्वेदः १/५०/३
- ते स्याम ये अग्नये ददाशुर्हव्यदातिभिः । य ईं पुष्यन्त इन्द्रते । — ऋग्वेदः ४/८/५

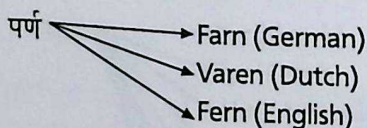
पावकः

- पावकस्य महिमा स गण्यते कक्षवज्ज्वलति सागरे ऽपि यः — रघुवंशः ११/७५
- सुसमिद्धो न आ वह देवां अग्ने हविष्मते । होतः पावक यक्षि च । — ऋग्वेदः १/१३/१
- यो अग्निं देववीतये हविष्मां अविवासति । तस्मै पावक मृडय । — ऋग्वेदः १/१२/९
- विशां कविं विश्वपतिं मानुषीणां शुचिं पावकं घृतपृष्ठमग्निम् । — ऋग्वेदः ५/४/३
- स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवां इहावह । उप यजं हविश्च नः । — ऋग्वेदः १/१२/१०
- अग्ने पित्तमपामसि मण्डूकि ताभिरागहि सेमं नो यजं पावकवर्णं शिवं कृधि— यजुर्वेदः १७/६

पर्णम्

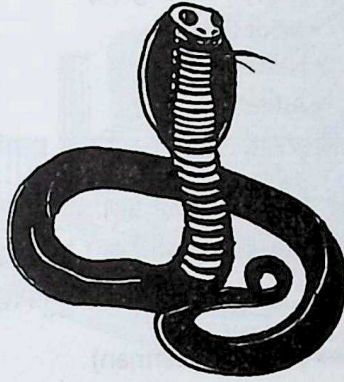
संस्कृतमा पर्णं भनेको पखेटा तथा पात हो । पानको पातलाई पनि 'पर्ण' भनिन्छ । 'पर्णकुटी' भनेको पातैपातले छाएर बनाएको कुटी भन्ने बुझिन्छ । 'पर्णकृच्छ' भने एक प्रकारको व्रत हुन्छ जुन व्रतमा प्रायश्चित्त गर्ने व्यक्तिले पाँच दिनसम्म पात र कुशको काँडा बनाएर खानुपर्छ । यसैगरी आफन्त मृतकको शव प्राप्त नभएमा घाँसपातको शव बनाएर जलाइन्छ - यसलाई 'पर्णनरः' भनिन्छ ।

पर्णम्

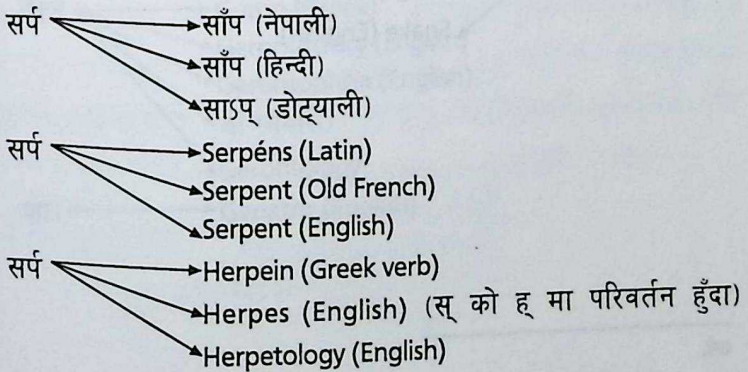
- आश्रमनिर्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशालामध्यास्य - रघुवंशः १/९५
- अन्तः पतत्पत्र्यस्य पर्णमध यामनि प्रसितस्य तद्वेः । - ऋग्वेदः ४/२७ / ४
- अश्वत्ये वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता - यजुर्वेदः ३५/४
- अश्वत्ये वो निषदनं पर्णं वो वसतिष्कृता ।- यजुर्वेदः १२/७९

सर्पः/अजगरः

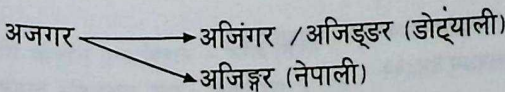
(क) सर्पः

सर्प घसेर हिँड्ने प्राणी हो । यो संस्कृतको गत्यर्थक सृप् लुट् धातुबाट घञ् प्रत्यय लागेर बन्छ । सर्प सरीसृप प्रजातिभित्र पर्छ ।

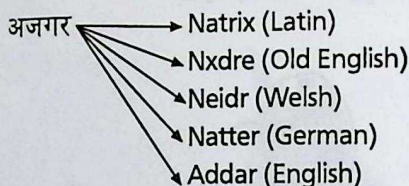

(ख) अजगर :

अजगर भनेको अजिङ्गर हो । ठूलूला बोकाबाखा पनि यस्तो सर्पले जिउँदै निल्न सक्छ भनिन्छ । विष् नहुने भएकाले सासले तानेर यसले आफ्नो आहारा ग्रहण गर्दछ । यो सर्प उष्ण-कटिबन्ध-प्रदेशमा पाइन्छ । यो सर्प धेरै चल्मलाइरहन सक्दैन ।

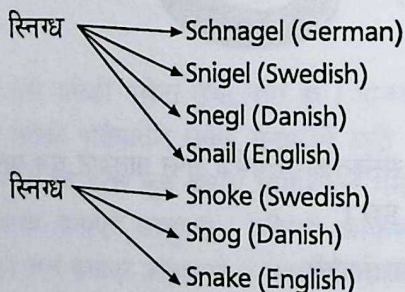

पाश्चात्य जगत्मा चाहिँ (अंग्रेजीबाहेक) अगाडि 'N' लागेर यसको रूप प्रयुक्त भएको छ।

वैदिक साहित्यमा चाहिँ अजिङ्गरलाई “वाहसः” भनिन्छ।

(ग) सर्प घस्रने प्राणी हुनुका साथै साह्रै चिप्लो प्राणी हो। चिप्लेकीरा पनि त्यस्तै चिप्लो हुन्छ। संस्कृतमा साह्रै चिप्लोलाई ‘स्निग्ध’ भनिन्छ। सर्पलाई snake र चिप्लेकीरालाई snail भन्नुको कारण पनि यही स्निग्धताको कारणले हुनुपर्दछ।

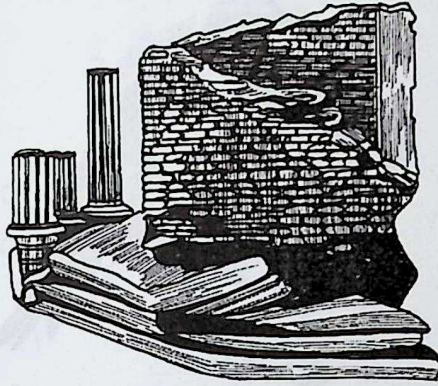
सर्पः

- व्याघ्रा हेतिः सर्पाः प्रहेतिस्तेभ्यो नमो ऽअस्तु ते- यजुर्वेदः १५/१७
- ये वामी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु। येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः। - यजुर्वेदः १३/८
- रज्जुरिव हि सर्पाः, कूपा इव हि सर्पाणामायतनानि, अस्ति वै मनुष्याणां च सर्पाणां विभ्रातृव्यम्- शतपथब्राह्मणम् ४/४/५/३

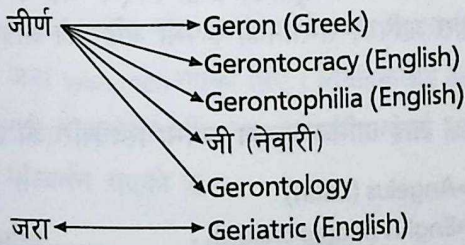
स्निग्धः

- उत्पश्यामि त्वपि तटगते स्निग्धभिन्नाञ्जनाभे- मेघदूतम् ५९
- स्निग्धवेणीसवर्णे- शिशुपालवधम् १२/६३

जीर्ण

पुरानो र प्राचीन भन्ने अर्थमा जीर्ण शब्दको प्रयोग भएको छ । फाटेको चिथरा ध्वस्त भइसकेको चीजलाई पनि जीर्णशीर्ण भएको भनिन्छ । 'जृ वयोहानौ' धातुवाट क्त प्रत्यय लागेर जीर्ण शब्द बन्छ । वृद्ध व्यक्तिलाई जरा शब्दले व्यवहार गरिन्छ ।

जीर्ण

- वासासि जीर्णानि यथा विहाय - भगवद्गीता २/२२
- सुजीर्णमन्नं सुविचक्षणः सुतः- हितोपदेशः १/२२

अङ्गिरः/अङ्गिरस्

ऋग्वेद विश्वको प्राचीनतम ग्रन्थ मानिन्छ । वेदमन्त्रलाई सनातन संस्कृतिको संवाहक भनिन्छ । यसका सूक्तहरूलाई हरेक समयमा अनेक ऋषिहरूले अर्थबोध गर्ने गरेका छन् । वेदका सूक्तहरूलाई साक्षात् अनुभव गर्नेहरूलाई ती-ती सूक्त वा ऋचाका द्रष्टा भनिन्छ । ऋषि अङ्गिरस् ऋग्वेदका अनेक सूक्तका द्रष्टा थिए । 'अङ्ग + अस्+इरुद्' यस अलौकिक विग्रहमा अङ्गिरा ऋषिको सन्तानको रूपमा अङ्गिरःको अङ्गिरस् शब्दको निर्माण भएको छ ।

ग्रिक साहित्यमा पनि "अङ्गिरः" लाई धार्मिक दूतका रूपमा स्विकारिएको छ ।

अङ्गिर/अङ्गिरस्

- Angelus (Latin)
- Englus (Anglo-Saxon)
- Angele (Old French)
- Angelos/Aggelos (Greek)
- Angels (English)

अङ्गिरः

- तव श्रिये व्यजिहीत पर्वतो गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः । - ऋग्वेदः २/२३/१८
- अथा ते अङ्गिरस्तमाग्ने वेधस्तम प्रियम् । वोचेम ब्रह्म सानसि । - ऋग्वेदः १/७५/२
- सो अङ्गिरोभिरङ्गिरस्तमो भूदवृषा वृषभिः सखिभिः सखा सन् । - ऋग्वेदः १/१००/४
- ब्रजं वज्री गवामिव सिपासन्ङ्गिरस्तमः । - ऋग्वेदः १/१३०/३
- नमोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम्- (वार्तिक १ / ४/१८ अष्टाध्ययिसूत्रस्थस्य)
- प्राणो वै यमोऽङ्गिरस्वान् पितृमान्- तैत्तिरीयरण्यक ५/७/११

माया

त्रिगुणात्मिका मायाको खेल यस्तो छ कि जसको भ्रममा परेपछि मान्छेलाई उम्कनै गाह्रो छ । माया (प्रकृति) का ती तीन गुण सत्त्व, रज र तम रहेका छन् । यिनीहरूको जादूगरी भुलभुलैयामा परी ठूलूला साधक पनि आफ्नो साधनबाट चिप्लिएका छन् । क्रिश्चियन धर्मको मतमा पनि एउटा यस्तो कथा आउँछ कि एकपटक दुहुरा क्राइष्टलाई भेट्न तीन जना wise men गएका थिए । तिनीहरूलाई Magi भनिन्थ्यो । त्रिगुणात्मिका मायाको जस्तो आजभोलि पनि जादु देखाउनेहरूलाई magician नै भनिन्छ । यसमा 'य' 'ज'मा परिवर्तन भएको छ ।

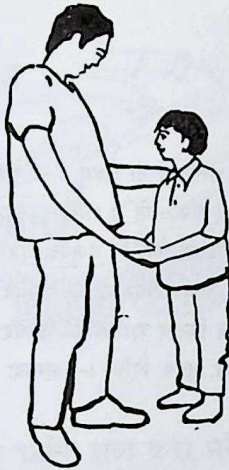

दर्शनभेदले गर्दा 'माया' शब्दको अर्थमा पनि भेद आएको छ । जस्तै :- सांख्य दर्शनमा माया अर्थात् प्रकृतिलाई प्रधान शक्ति मानिएको छ भने वेदान्त दर्शनमा चाहिँ अवास्तविक विश्वलाई वास्तविक तथा परमात्माभन्दा भिन्न अस्तित्ववान् भनाउने भ्रान्तिलाई नै 'माया' शब्द प्रयोग गरिएको छ । अर्थात् वेदान्त दर्शनमा 'माया' 'अवास्तविकता' हो ।

माया

- मही मित्रस्य वरूणस्य माया चन्द्रेव भानुं वि दधे पुरूत्रा । - ऋग्वेदः ३/६१/७
- नि मायिनो दानवस्य माया अपादयत्यपिवान्तसुतस्य ।- ऋग्वेदः २/११/१०
- वि दृङ्हाणि चिदद्विवो जनानां शचीपते । वृह माया अनानत ।- ऋग्वेदः ६/४५/९
- स्वप्नो नु माया नु भतिभ्रमो नु- अभिज्ञानशाकुन्तलम् ६/७
- मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि- रघुवंशः २/६२

पितृ (पितरः)

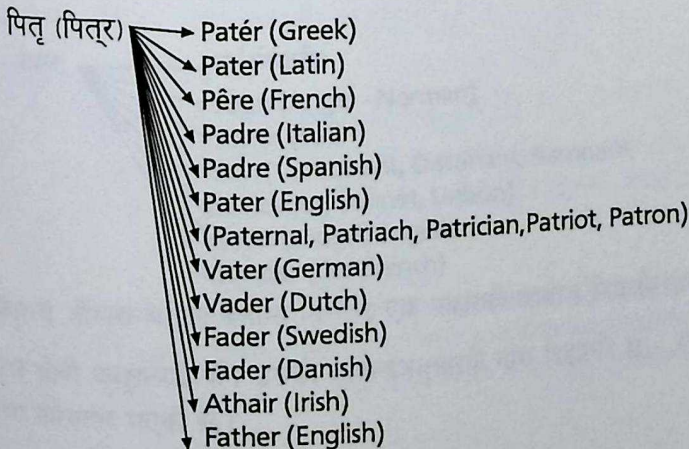

तातस्तु जनकः पिता ।

— अमरकोशः, मनुष्यवर्गः २८ ।

पितालाई तात, जनकः र पिता गरी तीनवटा नामबाट पुकारिन्छ । तातको प्रयोग Russian language सँग नजिक रहेको छ भने पितृ शब्दचाहिँ विशेष गरी युरोपीय देशमा लोकप्रिय छ । पिताबाट सन्ततिको जन्म हुने भएकाले जनक पनि भनिएको हो ।

नेपाली, हिन्दी आदि भाषामा बहुधा पिता शब्दको प्रयोग गरिन्छ ।

पाति = रक्षति इति पिता । रक्षणार्थक पा धातुबाट तृच् प्रत्यय गरेर संस्कृतमा पितृ शब्दको निर्माण भएको छ ।

पितृ

- ईशानसः पितृवित्तस्य रायो वि सूरयः शतहिमा नो अशयुः । — ऋग्वेदः १/७३/९
- रयिर्न यः पितृवित्तो वयोधाः सुप्रणीतिश्चिकितुषो न शासुः । — ऋग्वेदः १/७३/१
- सादन्यं विदथ्यं सभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै । — यजुर्वेदः ३४/२१
- उरूण्यचा जठर आ वृषस्व पितेव नः शृणुहि ह्यमानः । — ऋग्वेदः १/१०४/९
- प्र व एको मिमय भूर्यागो यन्मा पितेव कितव शशास । — ऋग्वेदः २/२९/५
- पर्जन्यो न ओषधीभिर्मयोभुरग्निः सुशंसः सुहवः पितेव । — ऋग्वेदः ६/५२/६

ध्वनिः/स्वनः

ध्वन् धातुबाट 'इ' प्रत्यय गरेर 'ध्वनि' शब्द बन्छ भने स्वन् धातुबाट अप् प्रत्यय गरेर 'स्वनः' शब्द बन्छ । दुवै भ्वादिगणपठित परस्मैपदी धातु हुन् । दुवैको अर्थ शब्द गर्नु, गुनगुनाउनु आदि हुन्छ ।

नेपाली, हिन्दी आदि भाषामा संस्कृतको ध्वनिविज्ञानको छाप परेको छ भने युरोपमा चाहिँ स्वनविज्ञानको । यसैले भारतीय उपमहाद्वीपमा बोलिने प्रायः धेरैजसो प्रमुख भाषामा ध्वनि शब्दको प्रयोग बाहुल्य भेटिन्छ ।

ध्वनि

- Din (English)
- धून (नेपाली)
- धून (हिन्दी)

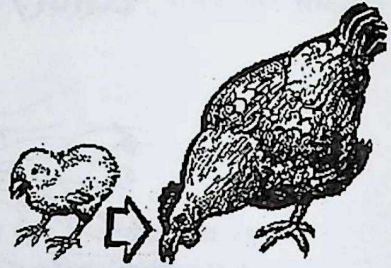
स्वनः

- सः (नेवारी)
- Soun (Anglo - Norman)
- Sonus (Latin)
- Son (Consonant, Dissonant, Resonant,
- Sonorous, Sonnet, Unison)
- Soun (sound) English
- Sonder (Old French)

पोथी कुबुराले ओथारा बसेको बेलामा निरन्तर एक प्रकारको आवाज निकालिरहने गर्छ । त्यसकारण पोथी कुबुरालाई पनि उसको आवाजअनुसारकै नाम दिइएको छ - स्वन, तर 'स्' 'ह' मा परिवर्तन भएको छ ।

स्वन् = Hen

वेदपाठीहरूले वेद पाठ गर्दा हात
हल्लाई एक विशेष ध्वनि निकाल्छन् ।
मान्छेलाई अर्थ नबुझे पनि यस्तो ध्वनि
सुनिरहुँजस्तो लाग्छ । त्यसैले French
हरूले यसरी लयबद्ध पक्ति पाठ गर्नुलाई
chanter (स्वँते) भन्न थाले । पछि
अङ्ग्रेजहरूको दृष्टि त्यतातिर पयो ।
उनीहरूलाई त्यो spelling मनपयो

र विशेष लयबद्ध पाठ गर्दा स्वन् (chant) शब्दलाई आफ्नै विशिष्ट तरिकाले चान्द
उच्चारण गर्दै आफ्नो भाषामा प्रयोग गर्न थाले ।

स्वनः

- न यो वराय मरुतामिव स्वनः सेनेव सृष्टा दिव्या यथा शनिः ।- ऋग्वेदः १/१४३ /५
- स्वनः वाङ्मास- निघण्टुः १/११

ध्वनिः

- मा त्वाग्निध्वनयीद्धूमगन्धिर्मोखा भ्राजन्त्यभि वित्त जग्निः । - यजुर्वेदः २५/२७
- मा त्वाग्निध्वनयीद्धूमगन्धिर्मोखा भ्राजन्त्यभि वित्त जग्निः - ऋग्वेदः १/१६२/१५
- नोनयतिध्वनयति.....- अष्टाध्यायी ३/१/५१

स्तब्धः

यो कृदन्त शब्द हो । रोधनार्थक स्तम्भ् धातुबाट कर्ममा अथवा कर्ता अर्थमै भए पनि क्त प्रत्यय लगाएपछि स्तब्ध शब्द बन्छ । यसका थुप्रै अर्थ रहेका छन् । सुनसान, सन्नाटा छ्नाएर चकमन्न भएको अवस्थालाई स्तब्ध भनिन्छ । एक्कासि गतिमा रोकावट आएमा, कुनै पनि चेष्टा नभएका अवस्थामा कुनै पनि व्यक्ति जडवत् स्तब्ध बन्दछ । कर्तव्यबाट विमुख भएको विमूढ व्यक्ति पनि 'स्तब्ध' हुन्छ ।

स्तब्ध → स्तब्ध (नेपाली)
 → स्तब्ध (डोट्याली)
 → स्तब्ध (हिन्दी)

स्तम्भ् धातुबाट भने यसरी शब्द निर्माण हुन्छ -

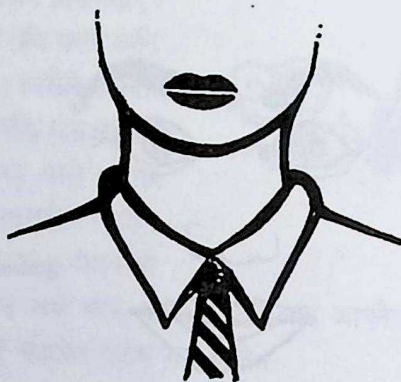
स्तम्भ् • प्राकृत थम्म • थाम (नेपाली, डोट्याली)

खम्ब(डोट्याली) • खाँबो (नेपाली)

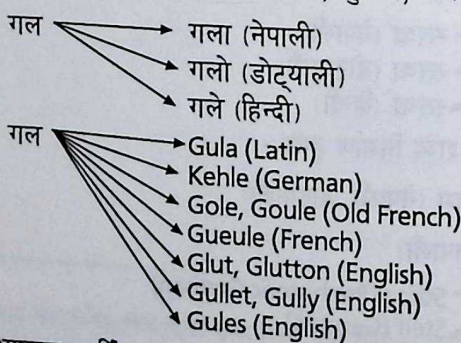
स्तब्ध → Stífaz (Pre-historic German)
 → Steif (German)
 → Stijf (Dutch)
 → Styf (Swedish)
 → Stiv (Danish)
 → Stipāre (Latin Verb)
 → Stip (English) (Constipation, Stevedore)
 → Stiff (English)

● ऋग्वेद - भाष्य - भूमिका ११९
 ● निरुक्तम् २/३

गल

‘गल’ शब्दको अर्थ घाँटी/कण्ठ हो । यसलाई नेपाली भाषामा गला एवं गर्दन पनि भनिन्छ । गल् धातुबाट अच् प्रत्यय गरेपछि ‘गल’ शब्द बन्छ । गलामा रूद्रघण्टी रहेको हुनाले नेपालीमा चाहिँ यसलाई घाँटी भनिएको हो । ‘गल’ शब्दबाट संस्कृतमा थुप्रै शब्दको निर्माण भएको छ । गलाङ्गर (गलाको रोग), गलोद्भव (घोडाको गर्दनमा पलाएको जँगर), गलकम्बल (गाईको माला, लुर्कन), गलगण्ड (गाँड) ।

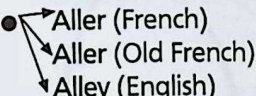

French भाषामा चाहिँ gueule को अर्थ केवल गलामात्र नभएर ‘मुख’ बुझिन्छ । अर्थ सम्प्रसारणको यो ज्वलन्त उदाहरण हो ।

यसैगरी ‘गल’ को अर्को अर्थ ओझल हुनु, अन्तर्ध्यान हुनु वा सराउनु भन्ने हुन्छ । (संस्कृत हिन्दी कोश - वामन शिवराम आप्टे -पृ.सं. ३३९) शहरका गल्लीहरू यस्तो ढङ्गले बनाइएको हुन्छन् कि जहाँ घुस्नासाथ मान्छे अलप भइहाल्छ । यसैले आन्दोलन गर्दा वा दुःखामूढा गर्दा हुल्लडबाजहरूले गल्लीको कुनाबाट सुरु गर्छन् किनकि यसो

गर्दा उनीहरूलाई लुक्न र भाग्न सजिलो पर्छ । यसैबाट नेपाली भाषामा एउटा शब्द निर्माण भएको छ - 'गल्ली' ।

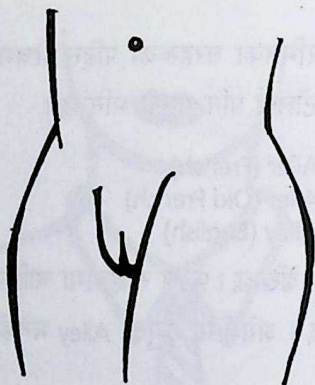
गल्लीको अर्थ हुन्छ प्रायः सहरभित्रका घरहरूका पडिक्तीबीचमा रहेको साँगुरो बाटो । त्यस्तै सानो र नराम्रो गुहे बाटोलाई पनि गल्ली भनिन्छ ।

गल ● गल्ली ●

- Aller (French)
- Aller (Old French)
- Alley (English)

यी शब्दमा 'g' ध्वनि लुप्त भएको देखिन्छ । फ्रेञ्च साहित्यमा चाहिँ जानु वा हिँड्नुलाई 'aller' शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ । अंग्रेजीमा प्रयुक्त Alley भनेको चाहिँ 'गल्ली' नै हो ।

भगः/योनिः

भज् धातुबाट 'घ' प्रत्यय गरेर 'भग' शब्द बन्दछ । भग शब्द संस्कृतको अति महत्त्वपूर्ण शब्द हो यसका १८वटा अर्थ रहेका छन् (संस्कृत हिन्दी शब्दकोश - वामन शिवराम आपटे - पृ.सं. ७२६)

(१) सूर्य (२) चन्द्रमा (३) शिवको रूप (४) भाग्य (५) समृद्धि (६) मर्यादा (७) प्रसिद्धि (८) सौन्दर्य (९) उत्कर्ष (१०) प्रेम (११) आमोद (१२) योनि (१३) सद्गुण (१४) वैराग्य (विरति) १५ प्रयत्न (१६) मोक्ष (१७) सामर्थ्य (१८) सर्वशक्तिमत्ता ।

यद्यपि 'भग' शब्दका यत्तिका अर्थ भए तापनि यहाँ 'योनि' अर्थक भगका बारेमा चर्चा गरिन्छ । अमरकोशमा पनि 'भग' को 'योनि' अर्थ प्रधानतया बताइएको छ । भग योनिर्द्वयोः शिशनो मेढ्रं मेहनशेफसी - अमरकोशः, मनुष्यवर्गः ७६ ।

स्त्रीभगस्तथा स्याद् भजते ।

-निरुक्तम् ३/१६

साथै भगसँग सम्बन्धित संस्कृतमा थुप्रै समस्त शब्दको निर्माण भएको छ । भगन्दरः (गुदावर्तको घाउ), भगाङ्गुर (योनिद्वारको गुटिका), भगघ्नः (शिव), भगदेवता (विवाहका अधिष्ठात्री देवता), भगभक्षकः (दलाल), भगदेवः (लम्पट) इत्यादि 'योनि' अर्थक भग शब्दका प्रयोग हुन् ।

यही 'भग' शब्द अङ्ग्रेजीमा साहित्यमा पनि प्रयोग भएको छ ।

भग → Vagina (English)
→ Vagina (Latin)

यसैगरी 'योनि' शब्द पनि भगको पर्यायवाची शब्द हो । भाषान्तरमा परिवर्तन हुँदा प्रायः 'य' को 'ज्' ध्वनिमा परिवर्तन हुन्छ ।

योनि:

- पार्ष्णिभागान् सुसंपीड्य योनिमार्गं तथा गुदम् ।
अपानमूर्ध्वमाकर्षेत् मूलबन्धो निगद्यते ॥
- गुदमेढ्रान्तरे योनिस्तामाकुञ्चय प्रबन्धयेत्
युवा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात् । - तन्त्रसारः ।
- रेतो मूत्रं विजहाति योनिं प्रविशदिन्द्रियम् । - यजुर्वेदः १९/७६
- प्रसद्य भस्मना योनिमपश्च पृथिवीमग्रे । - यजुर्वेदः १२/३८
- कुम्भो वनिष्पुर्जनिता शचीभिर्यस्मिन्नग्रे योन्यां गर्भोऽन्तः । - यजुर्वेदः १९/८७
- योनिउलूखलम् - शतपथब्राह्मणम् ७/५/१/३८

समीर/पवन/अनिल/वात

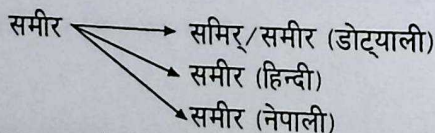

संस्कृतमा हावालाई बताउने २० वटा शब्द छन् -

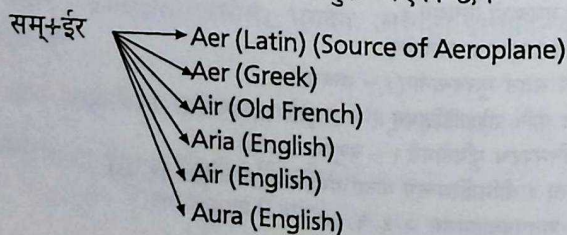
(१) श्वसन (२) स्पर्शन (३) वायु (४) मातरिश्वन् (५) सदागति (६) पृषदश्व (७) गन्धवाह (८) गन्धवाह (९) अनिल (१०) आशुग (११) समीर (१२) मारुत्त (१३) मरुत् (१४) जगत्प्राण (१५) समीरण (१६) नभस्वत् (१७) वात (१८) पवन (१९) पवमान (२०) प्रभञ्जन ।

(१) समीर :

सम् उपसर्गपूर्वक ईर् धातुदेखि अच् प्रत्यय लागेर 'समीर' शब्द बन्छ जसको अर्थ हुन्छ - हावा ।

यसरी 'सम्' उपसर्गपूर्वक 'समीर' नै प्रचलित रहेको देखिए पनि पाश्चात्य जगत्मा चाहिँ 'सम्' उपसर्ग हटेर 'ईर' शब्द मात्र प्रयुक्त भएको छ ।

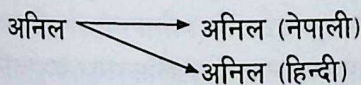
(२) वातः

‘वा’ गतिगन्धनयोः ‘यस धातुबाट संस्कृतमा वात, वाति र वायुजस्ता शब्द निर्माण भएका छन्, जसको अर्थ हुन्छ - हावा । गतिगन्धनार्थक यही ‘वा’ मा जसरी अन्य प्रत्यय जोडिएका छन् - अंग्रेजी साहित्यमा पनि Wi, Ve बाट अनेक प्रत्यय जोडिएका छन् ।

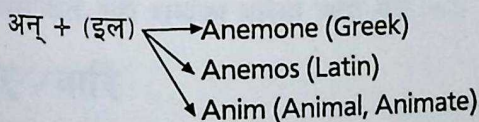

(३) अनिल

अन् + इलच् यस अलौकिक विग्रहमा अनिल शब्दको निर्माण भएको छ । अनिल शब्द अलिकति धार्मिक भावनासँग गाँसिएको शब्द हो । पुराणहरूमा ४९ वायुको प्रसङ्ग आउँछ । यसकारण यहाँ ‘अनिल’ शब्दले वायुदेवता भन्ने अर्थलाई बढी जोड दिन्छ ।

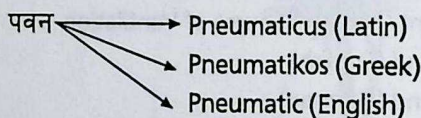
वा धातु जस्तै अन् धातुको पनि प्रभाव पाश्चात्य साहित्यमा भेटिन्छ

यद्यपि animal शब्दको अर्थ हिन्दी वा नेपालीमा जनावर गरिए पनि यसको खास अर्थ सास तान्ने प्राणी भन्ने हुन्छ । त्यसकारण श्वास-प्रश्वास लिएर बाँच्ने सबै प्राणीलाई animal भन्न सकिन्छ ।

(४) पवन :

जसरी आगोले वातावरणलाई सफा र पवित्र बनाउन मद्दत गर्छ । त्यसैगरी हावाले पनि मद्दत गर्छ । त्यसैले आगोलाई पावक भनिन्छ भने हावालाई 'पवन' भनिन्छ । पवित्र अर्थ दिने पू. धातुबाट त्यु प्रत्यय लगाएपछि 'पवन' शब्द बन्छ । पवित्र बनाउने भएकै कारणले हुन सक्छ पवनको अर्थ पानी पनि हुन्छ ।

यद्यपि Pneumonia शब्द पनि अंग्रेजी साहित्यमा प्रचलित छ । यो शब्दचाहिँ क्लोमन् (फोक्सो) शब्दबाट निर्माण भएको देखिन्छ भने pneumatic चाहिँ पवनबाट बनेको देखिन्छ । सारांशमा क्लोमन् - Pleumon, pneumon र पवनबाट चाहिँ pneum शब्द बनेका देखिन्छ । दुवै शब्द फोक्सो र श्वाससँग सम्बन्धित भएकाले छुट्याउन गाह्रो छ । संस्कृत साहित्यमा पनि पवन भन्नाले जीवले श्वास प्रश्वासका लागि तान्ने वायुकै लागि प्रयोग भएको देखिन्छ ।

सर्पाः पिबन्ति पवनं न च दुर्बलास्ते ।

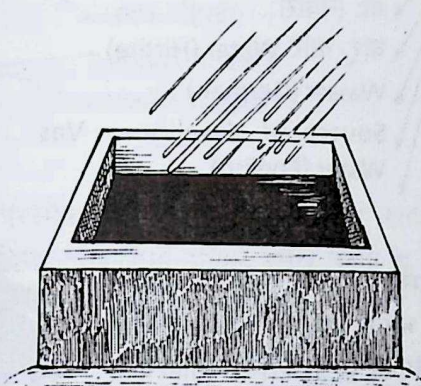
अनिलम्

- वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम् । ॐ क्रतो स्मर क्लिबे स्मर कृतं स्मर । - यजुर्वेदः ४०/१५

वातम्

- वातं प्राणेनापानेन नासिकेऽपयामधरेणोष्ठेन सदुत्तरेण - यजुर्वेदः २५/२
- अग्निर्देवता वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा देवता वसवो देवता - यजुर्वेदः १४/२०
- विश्वेदेवाश्चमसेपूनीतोऽसुहोमायद्यतो रूद्रो हूयमानो वातोऽभ्यावृतो - यजुर्वेदः ८/५८
- दिवा यान्ति मरूतो भूम्याग्निरयं वातो अन्तरिक्षणो याति । - ऋग्वेदः १/१६१/१४
- तव शरीरं पतयिष्ववर्बन्तव चित्तं वात इव धर्जीमान् । - यजुर्वेदः २९/२२
- वातो हि वायुः - शतपथब्राह्मणम् ८/७/३/१२

वारि/उदक/कम्/पानीयम्/जलम्/आर्द्र

संस्कृतमा पानीलाई बुझाउने शब्द पनि थुप्रै छन् । ती शब्दमध्ये २७ वटा नाम अमरकोशमा संग्रह गरिएका छन् ।

आपः स्त्री भूमिं वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ।

पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥

कबन्धकमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।

अम्भोऽर्णस्तोयपानीय नीरक्षीराम्बुशम्बरम् ॥

मेघपुष्पं घनरसस्त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ।

— अमरकोशः, प्रथमं काण्डम्, वारिवर्गः ३-५

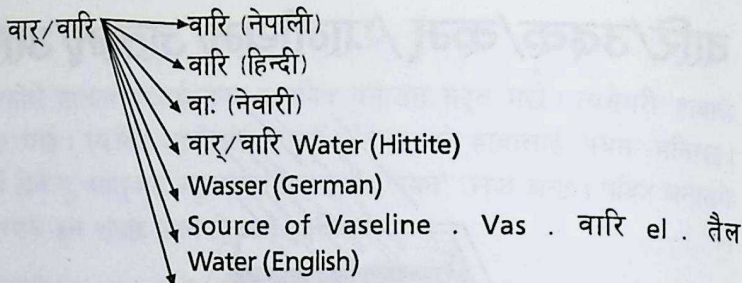
यी नाम सम्बन्धित केही शब्दका बारेमा चर्चा गरौं :-

(क) वार / वारि

हुन त वारि भन्नाले पनि सबैखाले पानीलाई बुझिन्छ । तर पनि विशेष गरी आकाशबाट परेर जमिनमा बारिएको पानीलाई वारि भनिन्छ । यसैलाई पुष्टि गर्दै सुभाषितरत्नभाण्डागारमा उद्धृत गरिएको श्लोकलाई उल्लेख गर्दै संस्कृत-हिन्दी कोशको पृ.सं. ९९९ मा वामन शिवराम आटेले 'वारि' को यो उदाहरण दिएका छन् -

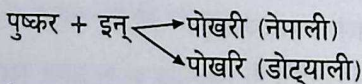
यथा खनन खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।

अर्थात् कोदालोले जमिन खनेमा 'वारि' भेटिन्छ ।

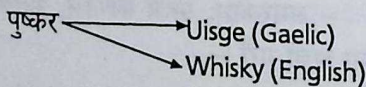
(ख) पुष्करम्

सामान्यतः पोखरीमा जम्मा भएको पानीलाई पुष्कर भनिन्छ। 'पुष्कर' जम्मा भएको कारणले नै पोखरीलाई संस्कृतमा पुष्करिणी भनिएको हो। नेपाली साहित्यमा चाहिँ पानीको नामको रूपमा 'पुष्कर' त्यत्ति प्रचलित नभए पनि 'पुष्कर' जम्मा भएको ठाउँको रूपमा पुष्करिणीलाई पोखरीको नाममा व्यवहार गरिन्छ।

नेपालको फेवा तालमा जम्मा भएको पानीलाई पनि नेपाली भाषामा पुष्कर भनियो र त्यही पुष्कर जमिरहेको हुनाले त्यो ठाउँको नाम नै 'पोखरा' राखिएको छ।

अंग्रेजी साहित्यमा चाहिँ पानीलाई पुष्कर भनिए पनि अगाडिको 'उ' चाहिँ लोप भएको छ।

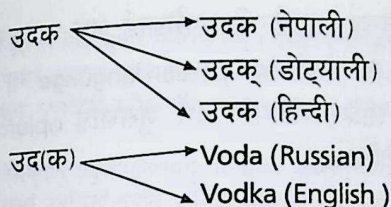
(ग) उदकम्

बाल एव बालक भनेजस्तै उद एव उदक शब्द निर्माण भएको छ। उद भन्नु र उदक भन्नु कुरा एउटै हो। निष्क्रम भिजाउने पानीलाई उदक भनिन्छ। आफ्ना पितृलाई उदक दिँदा पनि तिल पूरै पानीमा भिज्नुपर्छ यसैले यस्तो पानीलाई 'तिलोदक' भनिन्छ। उदकका सम्बन्धमा शिशुपालवधको २/३४ मा लेखिएको छ -

अनीत्वा पङ्कतां धूलिमुदकं नावतिष्ठते ।

अर्थात् धूलोलाई हिलो नबनाएसम्म पानीले कहिल्यै विश्राम लिंदैन ।

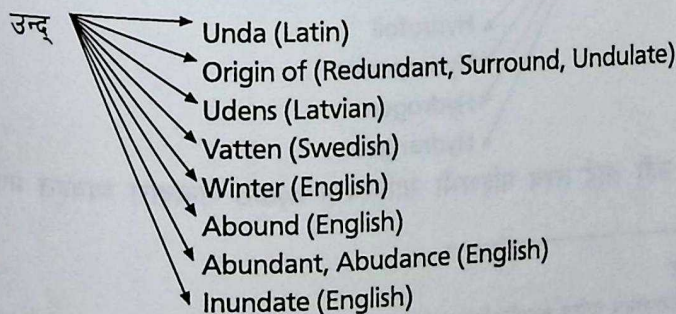

(घ) उन्द्

उन्द् धातु रूधादि परस्मैपदी धातु हो । यसको 'उनत्ति' इत्यादि रूप चल्छ । निश्चुक्क भिज्जुलाई 'उन्द्' भनिन्छ । नेपालीमा पानीले बेसरी चुट्यो वा भिजायो भने मुसो रुभ्दा भैं रुभियो भन्ने चलन छ । अर्थात् सबभन्दा बढी मुसो भिज्छ भन्ने स्वीकारोक्ति नेपाली साहित्यले गरेको छ । संस्कृतमा मुसोलाई उन्दूरः, उन्दुरः, उन्दरुः वा उन्दुरुः भनिन्छ । समुद्रलाई 'सम्+उद्र' भन्नुको कारण पनि उन्द् धातुकै कारणले हो भनी प्रा डा. रघुवीरद्वारा लिखित English Hindi Dictionary पृष्ठ सं. २६ मा उल्लेख गरिएको छ । समुद्रमा धेरै किसिमका जलचर हुने भएकाले ती प्राणीलाई English मा otter भनिन्छ ।

समुद्रका प्राणीजस्तै गरी निश्चुक्क भिजाउने पानीलाई पनि उन्द् धातुले ग्रहण गरेको छ । पाश्चात्य जगत्मा उन्द् धातुको प्रभाव यस्तो रहेको छ -

अम्बुको अर्थ पानी

अम्बु शब्दको प्रभाव Indonesian Language मा देखिन्छ । त्यहाँ पानीलाई 'इम्बु' भनिन्छ । भने नीर शब्दको बोलीचालीमा प्रभावचाहिँ Telegu Language मा देखिन्छ ।

Telegu भाषामा पानीलाई 'नीरु' भनिन्छ । यस्तैगरी पानीलाई अप्/आप् भनिन्छ र यसको प्रभावचाहिँ persian language मा परेको छ । persian language मा पानीलाई ab (आब्) भनिन्छ । त्यसैले अंग्रेजी साहित्यमा पनि थोरै जुसलाई opium भनिन्छ जसमा 'अप्' शब्दको प्रत्यक्ष प्रभाव देखिन्छ ।

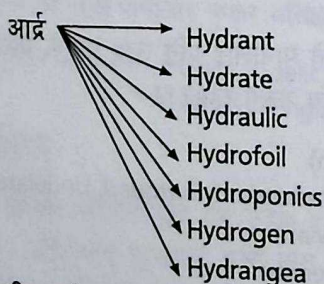
(ड) आर्द्र

बाहिरबाट निश्रुक्क भिज्नुको बारेमा हामीले चर्चा गर्यौं । अब भित्री तहबाटै आउने जलीयपन (चिसोपन) का बारेमा चर्चा गरौं । जस्तो कोही चित्त दुखेर, भक्कानु छुटेर रुन लाग्यो भने उसका आँखा भित्रैदेखि रसाएर आउँछन् । यस्ता आँखलाई 'आर्द्र' आँखा भनिन्छ । मेघदूत ८०, ४३ मा कालिदासले लेख्नुभएको छ -

तन्त्रीमार्द्रा नयनसलिलैः ।

विशेष गरी हावाको भित्री तहमा रहेको जलीयपनलाई आर्द्रता भनिन्छ । पग्लेको, फुलेको र असीनपसीन भएकोलाई पनि 'आर्द्र' शब्दले नै व्यवहार गरिन्छ । स्नेहले आप्लावित हृदयलाई पनि "स्नेहार्द्रहृदयः" भनिन्छ ।

हावासँग जलीय आर्द्रता पनि रहने हुनाले यसैलाई पूर्वीय साहित्यमा 'आर्द्र' शब्दद्वारा व्यवहार गरिएको छ भने पाश्चात्य साहित्यमा hydrogen पानी बनेर निस्कनु भन्दा अधिको ग्यास हो ।

अर्थात् उही आर्द्र तत्त्व पश्चिमी साहित्यमा hydro शब्दद्वारा व्यवहृत भएको छ ।

वार/वारि

- यदुस्त्रियाणामप वारिव ब्रन्पाति प्रियं रूपो अग्रं पदं वेः । - ऋग्वेदः ४/५/८
- एष मे देवेषु वसु वार्यायक्ष्यतऽइति ता या देवा देव दानान्यदुः - यजुर्वेदः २१/६१
- वारि उदकनाम- निघण्टुः १/१२

पुष्करम्

- आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् । यथेह पुष्करोऽसत् ।- यजुर्वेदः २/३३
- उदकं पुष्करं पूजाकरं पूजयितव्यं वा । इदमपीतरत् पुष्करमेतस्मादेव, पुष्करं वपुष्करं वा- निरुक्तम् ५/१४
- यथा वातः पुष्करिणीं समिद्धयति सर्वतः । एवा ते गर्भं एजतु निरैतु दशमास्यः । - ऋग्वेदः ५/७८/७

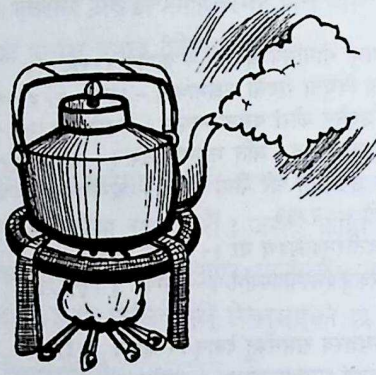
उदकम्

- विप्रुतं रेभमुदिनं प्रवृत्तमुन्नित्यथुः सोममिव सुवेण । - ऋग्वेदः १/११६/२४
- यो अन्दिमां उदिनमां इयति प्र विद्युता रोदसी उक्षमाणः । - ऋग्वेदः ५/४२/१४
- आदत्ता वज्रं स्थविरं न भीम उदनेव कोशं वसुना न्यूष्टम् ।- ऋग्वेदः ४/२०/६
- विश्वा उत त्वया वयं धारा उदन्या इव । अति गाहिमहि द्विषः । - ऋग्वेदः २/७/३
- अभि क्रन्द स्तनय गर्भमा धा उदन्वता परि दीया रथेन । - ऋग्वेदः ५/८३/७
- उदन्वानुदधौ च - अष्टाध्यायी ८/२/१३
- याः प्रवतो निवत उद्वत उदन्वतीरनुदकाश्च याः ।- ऋग्वेदः ७/५०/४
- तमूहयुनौभिरात्मन्वतीभिरन्तरिक्षपुद्भिर्भरपोदकाभिः । - ऋग्वेदः १/११६/३

उन्नी लेवने/रूधादिः

- घृतप्रासा मनसा हव्यमुन्दन्मूर्द्धन्यज्ञस्य समनक्तु देवान् ।- ऋग्वेदः २/३/२
 - घृतेन द्यावापृथिवी व्युन्धि सुप्रपाणं भवत्वघ्न्याभ्यः । - ऋग्वेदः ५/८३/८
 - उतारूपस्य वि ष्यन्ति धाराश्चर्मवोदभिर्व्युन्दन्ति भूम ।- ऋग्वेदः १/८५/५
- आर्द्रं
- समुद्रस्य धन्वन्तार्द्रस्य पारे त्रिभी रथैः शतपदिभः षडश्वैः ।- ऋग्वेदः १/११६/४
 - समुद्रोऽसि नभस्वानार्द्रदानुः शम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा - यजुर्वेदः १८/४५
 - आर्द्रदानुः एष (वायुः) ह्यार्द्रं ददाति- शतपथब्राह्मणम् ९/९
 - वारि उदकनाम- निघण्टुः १/१२

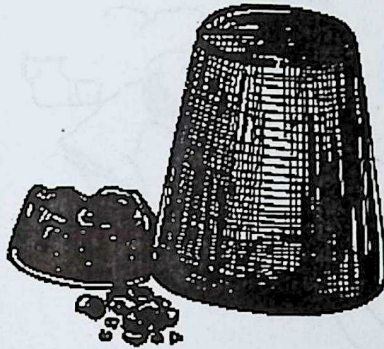
वाष्प

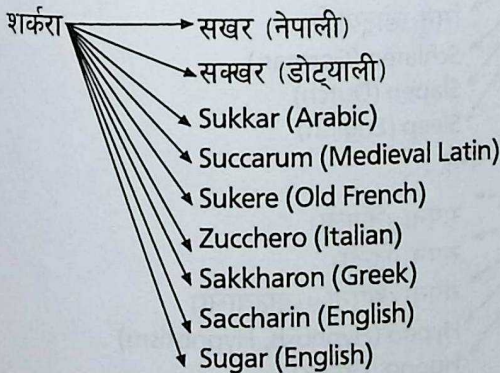
वाष्पका संस्कृतमा तीनवटा अर्थ रहेका छन् - (१) बाफ (२) फलाम (३) आँसु। हामी यहाँ वाष्पको 'बाफ' अर्थका बारेमा चर्चा गरिरहेका छौं :-

- वाष्प → बाफ (नेपाली)
- वाष्प → बाफ् (डोट्याली)
- वाष्प → भाप (हिन्दी)
- वाष्प → Vapor (Latin)
- वाष्प → Vapour (Old French)
- वाष्प → Vapour (English)

शर्करा

वास्तवमा सख्खरलाई शर्करा भनिन्छ । मरुभूमिलाई पनि शर्करा भनिन्छ । चिनीजस्तो बालुवाको बाहुल्य भएकाले मरुभूमिलाई शर्करा भनिएको हुन सक्छ । त्यस्तै जलशर्करा भन्नाले पानीका दानादार थोप्लालाई बुझिन्छ । आज भोलि दानादार चिनीलाई शर्करा भनिन्छ । तर पहिलेपहिले चाहिँ उखु, खजुर, ताड आदिको रस पकाएर जमाइएको, रासायनिक पदार्थद्वारा प्रशोधन नभएको बुको वा डल्लो गुलियो पदार्थलाई मात्र शर्करा भनिन्थ्यो ।

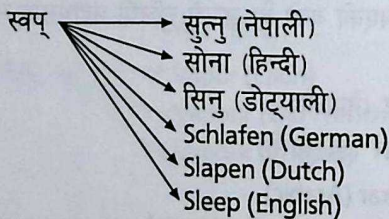

स्वप्नः

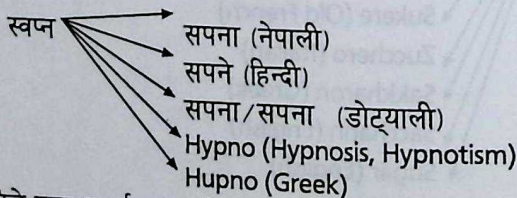

संस्कृतको स्वप् धातुबाट नन् प्रत्यय लागेर स्वप्न शब्द बन्छ । निदाएका बेला मानसिक रूपमा देखिने दृश्य वा घटना र मनमनै खेल्ने कुरालाई स्वप्न भनिन्छ । उदेकलाग्दो कुरा वा मनको लहड वा रमाइलो भविष्यको आशा पनि स्वप्न हो ।

‘स्वप्’ धातुको अर्थ सुत्नु हो ।

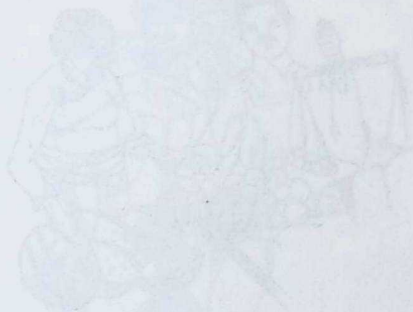

यही स्वप् धातुबाट स्वप्न बन्छ ।

पहिले-पहिले लागू पदार्थ खाएर निदाउनुलाई Hypno शब्द प्रयोग गरिन्थ्यो । तर १८ औं शताब्दीको अन्त्य र १९ औं शताब्दीको शुरूवाततिर र विशेष गरी सन् १८४२ मा Dr. James Braid ले neuro - hpnatism सुरु गर्नुभएपछि भने 'hypno' शब्दको अर्थ 'condition of nervous sleep' कायम भएको हो । विशेष गरी प्राक्तनकालमा आफ्ना शिष्यलाई ध्यानविधिद्वारा सांसारिक विषयवासनाबाट परित्यक्त गराई खालि आध्यात्मिक

ज्ञान प्राप्तिका लागि लट्ट पारिन्थ्यो । तर, ध्यानविधि नबुझ्नेले बाहिरबाट हेर्दा मान्छेलाई
 आँखा चिम्लिन लगाएर जसो भन्यो त्यसै गराएको देखिन्थ्यो । यसैले यस किसिमको विद्यालाई
 अंग्रेजीमा Hypnotism भनिएको हो । जहाँ 'स्वप्न' शब्दको प्रयोग स्पष्ट देखिन्छ ।

स्वप्नः

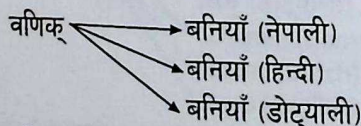
- अध स्वप्नस्य निर्विदेऽभुञ्जतश्च रेवतः । उभा ता वसि नश्यतः । - ऋग्वेदः १/१२०/१२
- स्वप्नेनाभ्युष्या चुमुरि धनिञ्च जघन्य दस्युं प्र दभीतिमावः । - ऋग्वेदः २/१४/९

वणिक्

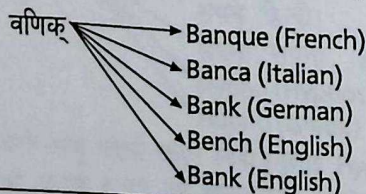

पणायते = व्यवहरति इति वणिक् । 'पण् + इजि' यस अलौकिक विग्रहमा पकारका स्थानमा वकार आदेश भएपछि वणिक् शब्द बन्दछ । यसको अर्थ सौदागर वा व्यापारी भन्ने हुन्छ । वणिक्कर्म, वणिक्क्रिया, वणिक्वृत्ति, वणिग्जन, इत्यादि 'वणिक्' शब्दसँग मिलेर बनेका समस्त पदहरू हुन् ।

पुरातनकालमा पनि मान्छेको लेनदेन कार्यको आवश्यक लेखाजोखा तमसुक-पत्र गर्ने र रूपैयाँ पैसाको हिसाब-किताब राख्ने व्यक्तिहरू हुन्थे । तिनीहरूलाई वणिक् भनिन्थ्यो । कहिलेकाहीँ उनीहरूलाई वणिग्जन पनि भनिन्थ्यो । हाल व्यापार गरेर जीवन निर्वाह गर्ने एक जाति छ, नेपाल र भारतमा रहेका त्यस्ता जातिलाई बनियाँ भनिन्छ ।

तर, पारम्परिक बनियाँहरूको (वणिक्हरूको) ठाउँमा हाल त्यही कामका लागि तर विस्तृत लगानी गरेर bank हरू भित्रिएका छन् ।

वणिक्

- एता धियं कृष्णवामा सखायोऽप या मातां ऋणुत व्रजं गोः । - ऋग्वेदः ५/४५/६
- याभिः सुदानू औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशो अक्षरत् । - ऋग्वेदः १/११२/११
- वणिक् = पथ्यां ननेक्ति- निरुक्तम् २/१७

घटनम्

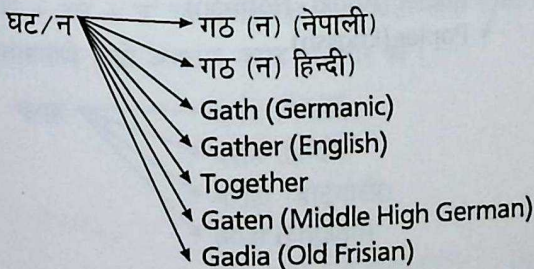

भ्वादि आत्मभनेपदी घट् धातुबाट ल्यु (अन) प्रत्यय गरेर 'घटन' शब्द बन्छ । यसको अर्थ हुन्छ एकत्रित गर्नु, मिलाउनु, जोड्नु । जसरी तातो फलामलाई अर्को तातो फलाममा जोडेर एक गर्न सकिन्छ त्यसैगरी एक हुनुलाई 'घटन' भनिन्छ ।

तप्तेन तप्तमयसा घटनाय योग्यम् ।

विक्रम २/१६

पछि यो अर्थले एउटा विशाल रूप लियो र एकै ठाउँमा एकै उद्देश्यले हुने धेरैजनाको भेटलाई 'घटन' पदले अर्थग्रहण गरेको छ ।

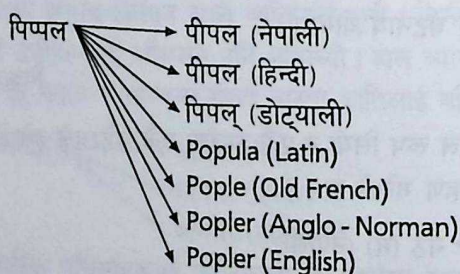

पिप्पलः

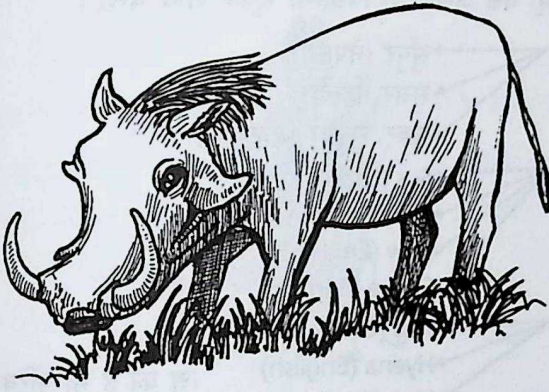

धार्मिक दृष्टिमा पीपलको रुख पवित्र मानिन्छ । आयुर्वेदमा यसको बोक्रा दिसासम्बन्धी रोगमा र बियाँ शीतकारक औषधिका रूपमा प्रयोग गरिन्छ ।

पा धातुबाट अलच् प्रत्यय गरेर पृषोदरादित्वात् इत्व गरेपछि पिप्पल शब्द बन्छ ।

वराह/सूकर

(१) वराय अभीष्टाय मुस्तादिलाभाय आहन्ति भूमिम् - वराहः ।

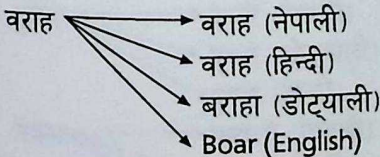
‘मोथा’ आदि घास प्राप्तिका लागि जसले भूमिमा प्रहार गर्छ त्यसलाई वराह भनिन्छ ।
वराह भनेको बनेल हो ।

(२) ‘शू’ इत्यव्यक्तं शब्दं करोति इति = शूकरः सूकरो वा ।

अर्थात् ‘शू’ ‘शू’ जस्तो अव्यक्त शब्द उच्चारण गर्ने भएकाले सुँगुरलाई शूकर भनिएको हो ।

(क) वराहः

‘वर + आ + हन् + ड’ यो अलौकिक विग्रहबाट वराह शब्द बन्छ । भगवान् विष्णुका दस अवतारमध्ये तेस्रो अवतार वराह अवतार हो ।

(ख) शूकरः / सूकरः

‘शू + कृ + अच्’ यस अलौकिक विग्रहमा शूकर शब्द बन्छ ।

शूकर → सुंगुर (नेपाली)
 → सुअर (हिन्दी)
 → सुडर्/सुड्डर (डोट्याली)

शूकर → Sus (Latin)
 → Sau (German)
 → Sow (English)
 → Swine (English)

शूकर → Hus (Greek)
 → Hyena (English)
 → Hog (English)

(स् को ह मा परिवर्तन)

वराहः

- पशूनां वा एष मन्युर्यद् वराहः । – तैत्तिरीयब्राह्मणम् १/७/९/४
- तां (पृथिवीं) वराहो भूत्वाऽहरत्- तैत्तिरीय संहिता ७/१/५/१
- अग्नौ ह वै देवा घृतकुम्भं प्रवेशयाञ्चक्रुस्ततो वराहः सम्बभूव- शतपथब्राह्मणम् ५/४/३/१९

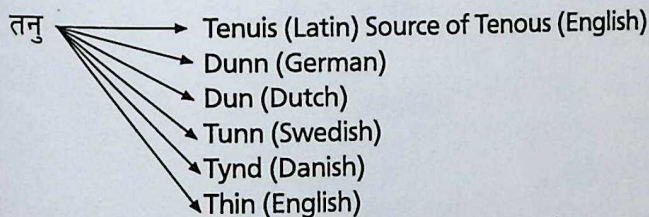
सूकरः

- खड्गो वैश्वदेवः श्वा कृष्णः कर्णो गर्दभस्तरक्षुस्ते रक्षसामिन्द्राय सूकरः
 सिंहो मारुतः कृकलासः पिप्पका शकुनिस्ते शरण्यायै विश्वेषां देवानां पृषतः । – यजुर्वेदः २४/४०

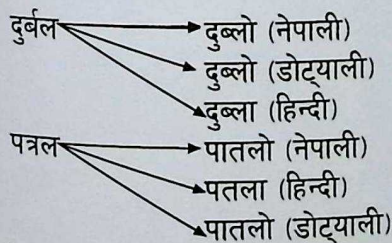
तनु

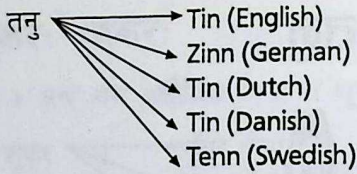
दुब्लो, पातलो वा कृश व्यक्तिलाई तनु भनिन्छ । स्त्रीलिङ्गमा यही शब्द तन्वी बन्छ । तन्वी भन्नाले दुब्ली र पातली स्त्री भन्ने बुझिन्छ । 'तन्वङ्ग' भन्नाले सुकुमार अङ्ग भएको पुरुष बुझिन्छ भने तन्वङ्गी भन्नाले कोमलाङ्गीनी स्त्री भन्ने बुझिन्छ ।

तर, भारतीय उपमहाद्वीपमा चाहिँ विशेष गरी तनुको अर्थमा 'दुर्बल' र पत्रल शब्दको प्रयोग पाइन्छ ।

धेरै पातलो हुने भएकाले अङ्ग्रेजी साहित्यमा प्रचलित राइ, फलाम आदि मिसाएर बनाएको 'टिन' शब्द पनि 'तनु' शब्दसँगै सम्बन्धित रहेको छ ।

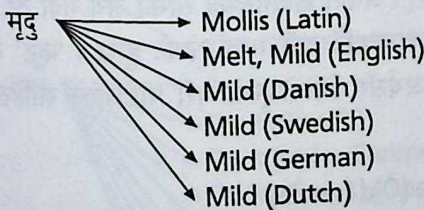
यसैगरी यस्तो Tin बनाउन काम गर्नेहरूलाई टिनकर्मा वा Tinker भनिन्छ ।

संस्कृतमा “कल शब्द संख्यानयोः” अर्थात् शब्द गर्नु र गन्नु भन्ने अर्थमा कल् धातु प्रचलनमा देखिन्छ । यस्तो पातलो टिनबाट शब्द निकालिएमा त्यसैलाई Tinkle भनिन्छ ।

मृदु

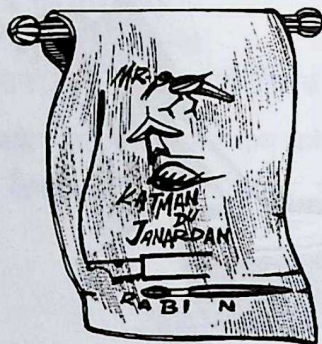
मृद् धातुबाट 'कु' प्रत्यय लागेर मृदु शब्द बन्छ । 'मृदु' शब्दको अर्थ पातलो, कोमल, लचकदार र सुकुमार भन्ने हुन्छ । त्यसबाट संस्कृतमा थुप्रै शब्दहरूको निर्माण भएको छ । मृदुच्छदः (भोजपत्रको वृक्ष), मृदुभाषी (मीठो बोल्ने), मृदुरोमकः (खरायो), मृदुपुष्पः (शिरीषको रूख), मृदूत्पलम् (नीलकमल) इत्यादि ।

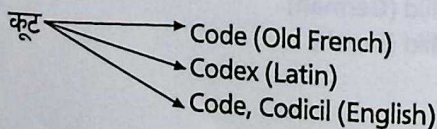
मृदु

- स. सृष्ट्यां वसुभी रूद्रैर्धीरैः कर्मण्यां मृदम् । हस्ताभ्यां मृद्धीं कृत्वा सिनीवाली कृणोतु ताम् ।
- यजुर्वेदः ११/५५

कूट

कूट् धातुबाट अच् प्रत्यय लागेर 'कूट' शब्द बन्दछ । आजभोलि 'कूट' शब्दको प्रयोग - बाहुल्य प्रायः विदेश नीतिमा पाइन्छ । वैदेशिक नीति-निर्माणका लागि कूटनीतिक नियोग नै कार्यरत रहेको हुन्छ । संस्कृत साहित्यमा कूटश्लोक र कूटान्योक्तिहरू पनि प्रशस्त रचिएका छन् । यस्ता खाले श्लोकहरूमा एकातिर वर्णन गर्ने तर अर्कोतिर अर्थ लाग्ने शब्दहरू राखिएका हुन्छन् । अर्थात् शब्दहरूको सोभो अर्थ गर्दा ती पदहरूको अर्थ निस्कदैन र त्यस्को भित्री आशयचाहिँ अर्कै गुप्त रहेको हुन्छ । 'कूट' को एउटा अर्थ गोप्य भन्ने पनि हुन्छ । यसै अर्थसँग मिल्दोजुल्दो गरी पाश्चात्य साहित्यमा पनि चिन्तन भएको पाइन्छ ।

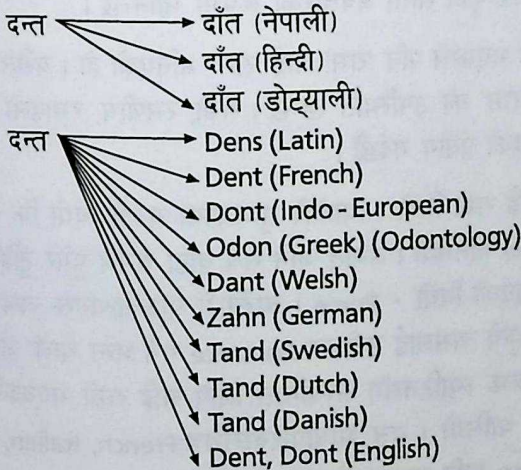
कूटः

- वाचः कूटन्तु देवर्षेः स्वयं विभ्रमशुद्धिया । - भागवत् ६/५/१०

दन्त

संस्कृतमा दाँतलाई दन्त भनिन्छ । दाँत भन्नाले सामान्य दाँतदेखि लिएर हस्तिदन्त (हात्तीका दाँत), विषदन्त (सर्प या अन्य विषालु जन्तुका दाँत) लाई पनि बुझिन्छ । लामालामा र विशेष किसिमका दाँत भएकाले हात्तीलाई संस्कृतमा 'दन्ती' भनिन्छ ।

राम

रमन्ते योगिनो यस्मिन्निति रामः । रम् धातुदेखि कर्ता अर्थमा 'घञ्' प्रत्यय गरेपछि 'राम' शब्द बन्छ । रामायणमा राजा दशरथ र कौशल्याका जेठा छोरा मर्यादापुरुषोत्तममा सबैको मन, विशेष गरी योगीहरूको मन खूब रमन्छ त्यसैले उहाँलाई राम भनिएको छ । भगवान् रामलाई विष्णुको सातौं अवतारका रूपमा मानिन्छ ।

साह्रै राम्रो र सुन्दर रूप भएकाले पनि 'राम' लाई 'राम' भनिएको हो । यसैले जहाँ-जहाँ मन रमन्छ त्यहाँ-त्यहाँ 'राम' को उपस्थिति रहन्छ । राम्रो, रमणीय, रमाइलो र मनोरम शब्दमा हामी राम शब्दको प्रयोग गर्दछौं ।

इटालीको राजधानी साह्रै राम्रो थियो । त्यहाँको सुव्यवस्था यस्तो थियो कि where all the roads lead to rome भनिन्थ्यो । अर्थात् जाने सबै बाटा रोममै पुगेर टुङ्गिन्थे त्यसैले त्यो सहरको नाम राखिएको थियो - Rome । त्यसैगरी पाश्चात्यहरू जब अलिकति रमाइलो गर्ने विचारमा हुन्थे त्यसलाई उनीहरू Romance गर्ने भन्न थाले, जहाँ 'राम'कै उपस्थिति रहेको छ । अझ ल्याटिनसँग सम्बन्धित लिपि साह्रै राम्रो भएकाले यसलाई Roman लिपि भनिन थालियो । यस भाषापरिवारभित्र French, Italian, Spanish, Portuguese, Rumanian आदि भाषा पर्छन् ।

रम् = राम

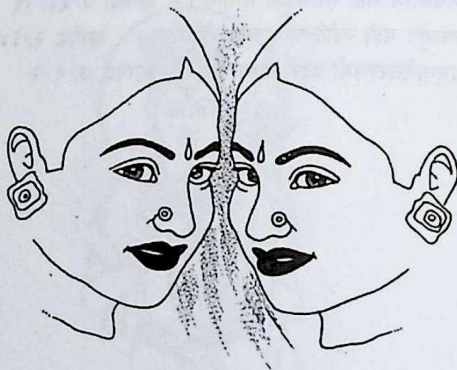
- Romanicus (Latin)
- Romantic (English)
- Romance
- Rome (English)

रामः

- त्वं सूर्यो हरितो रामयो नृन्भरच्चक्रमेतशो नायमिन्द्र । - ऋग्वेदः १/१२१/१३
- इमे तुरं मरुतो रामयन्तीमे सहः सहस आ नमन्ति । - ऋग्वेदः ७/५६/१९
- उषा न रामीररूपैरपोर्णुते महो ज्योतिषा शुचता गोअर्णसा । - ऋग्वेदः २/३४/१२
- होता मन्द्रो विशां दमूनास्तिरस्तमो ददृशे राम्याणाम् । - ऋग्वेदः ७/९/२

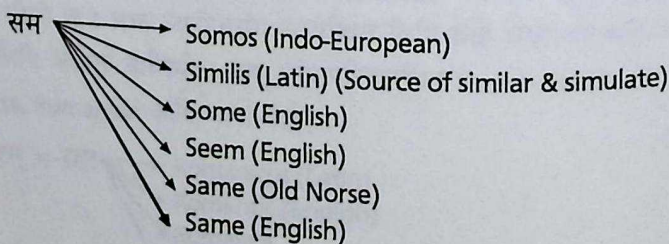

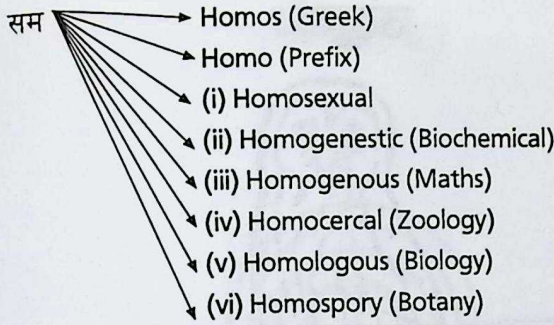
सम

सबैलाई समानता मन पर्छ। समान भएर बस्न र बाँच्न पाउनुपर्छ भनेर नै साम्यवादी दर्शन अगाडि आएको हो र केही समय यसले लोकप्रियता पनि प्राप्त गरेको हो। संस्कृतमा चाहिँ समानता केवल धनमा मात्र नभएर बुद्धिका हरेक तहमा समानता चाहिन्छ भने जिकिर गरिएको छ। “समलोष्टकाञ्चनः” अर्थात् मकैको खोस्ता र हजार रुपैयाँको नोटमा फरक छ भन्ने नै ठान्नुहुँदैन भन्दै भनिएको छ- ‘पण्डिताः समदर्शिनः’। अर्थात् सबैलाई समान देख्न र बुझ्न सक्ने व्यक्ति नै साँचो अर्थमा पण्डित हो।

नेपालमा विक्रम सम्वत् १९०३ देखि २००७ सालसम्म अर्थात् १०४ वर्षसम्म राणाशासन चलेको थियो। राणाहरू आफूलाई अरूभन्दा विशेष र ठूला ठान्थे। त्यसै कुलमा बालकृष्ण शमशेर जन्मिए, तर उनलाई शमशेर शब्द मन नै परेन किनकि यसले शासक वर्गलाई जनाउँथ्यो त्यसैले उनले समानार्थवाची ‘सम’ शब्द नै आफ्नो उपनाम राखे। आजभोलि उनलाई ‘बालकृष्ण सम’ भनेर नेपाली साहित्यमा प्रसिद्ध नाटककारका रूपमा हामी चिन्छौं।

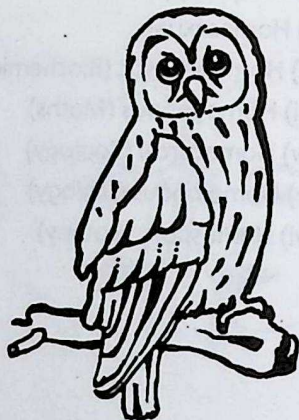

सम

- यदीं सवाध पितरं न पुत्राः समानदक्षा अवसे हवन्ते । - ऋग्वेदः ७/२६/२
- समानबन्धू समानबन्धने- निरुक्तम् २/२०
- समानं वत्समभि सञ्चरन्ती विष्वग्धेनू वि चरतः सुमेके । - ऋग्वेदः १/१४६/३
- विश्वासां त्वा विशां पतिं हवामहे सर्वासां समानं दम्पतिं भुज सत्यगिर्वाहसं भुजे । - ऋग्वेदः १/१२७/८
- समानो राजा विभूतः पुरुत्रा शये शयासु प्रयुतो वनानु । - ऋग्वेदः ३/५५/४
- ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः । तेषां श्रीर्मयि कल्तामस्मिल्लोके शतं समाः । - यजुर्वेदः १९/४६
- समानयोजनो हि वां रथो दसावमर्त्यः । समुद्रे अश्विनेयते । - ऋग्वेदः १/३०/१८
- इन्द्रेण सं हि दृक्षसे सञ्जग्मानो अविभ्युषा । मन्दू समानवर्चसा । - ऋग्वेदः १/६/७
- स चक्रमे महतो निरुत्क्रमः समानस्मात्सदस एवयामरूत् । - ऋग्वेदः ५/८७/४
- समानी प्रपा सह वोऽन्नभागः समाने योक्वे सह वो युनज्मि । - अथर्ववेदः ३/३०/६
- ता अलतत वयुनं वीरवक्ष्णं समान्या वृतया विश्वमा रजः । - ऋग्वेदः ५/४८/२

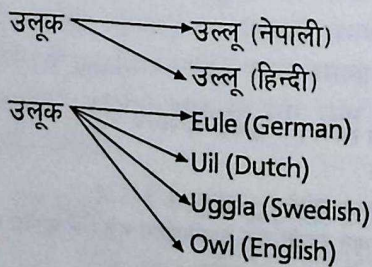
उलूकः

वल् धातुबाट ऊक प्रत्यय लागेर सम्प्रसारण भएपछि उलूक शब्द बन्छ । भनिन्छ- उल्लूले दिउँसो देख्दैन । बाङ्गिनु भन्ने अर्थमा 'वल्' धातुको प्रयोग देखिन्छ । उल्लूको चुचो घुमेको र बाँझिएको हुनाले नै यसलाई उलूक भनिएको हो । कसै-कसैले उल्लूले कराएको स्वरको आधारमा यसको नाम राखिएको तर्क दिएका छन्-

This no doubt originated as an imitation of the owl's call.

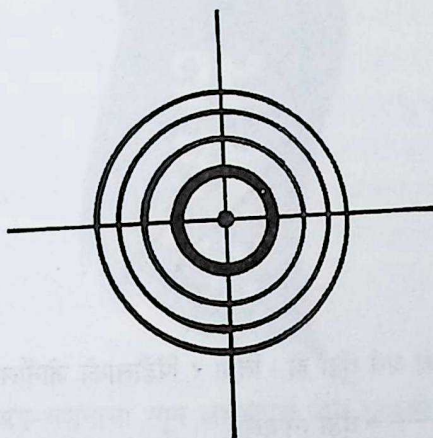
- John Ayto, Dictionary of word origins, page 378, तर त्यो त्यति उपयुक्त देखिँदैन । घुम्रिएको आधारमा चुरालाई 'वलय' भनिएको हो ।

उलूकः

- वर्षाहर्कृतूनामाखुः कशो मान्यालस्ते पितृणां वलायाजगरो वसूनां कपिञ्जलः
कपोत उलूकः शशस्ते निर्ऋत्यै वरूणायारण्यो मेघः । -यजुर्वेदः २४/३८
- उलूकादयश्च -ऊणादिसूत्रम् ४/४९

केन्द्रम्

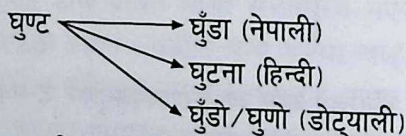
कुनै पनि वृत्तको मध्यबिन्दुलाई केन्द्र भनिन्छ । अझ ज्योतिषशास्त्रअनुसार जन्मकुण्डलीमा पहिलो, चौथो, सातौं र दशौं स्थानलाई पनि केन्द्र भनिन्छ ।

- केन्द्र → केन्द्र (नेपाली)
- केन्द्र → केन्द्र (हिन्दी)
- केन्द्र → Kentron (Greek)
- केन्द्र → Centrum (Latin)
- केन्द्र → Centre (Old French)
- केन्द्र → Centre (English)

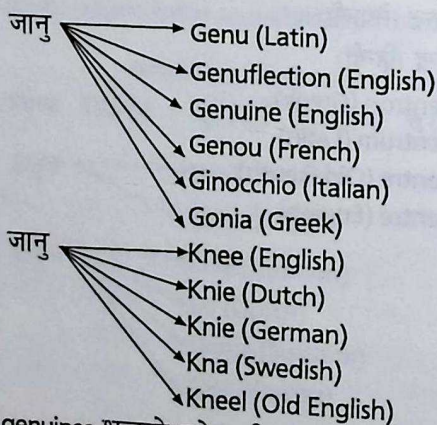
घुण्ट/जानु

‘घुण्ट’ र ‘जानु’ शब्दको अर्थ घुँडा हो । तिघ्रा र पिँडौलाको जोर्नीलाई नै घुँडा भनिन्छ ।

तर पाश्चात्य साहित्यमा चाहिँ घुँडो बुझाउन ‘घुण्ट’ भन्दा ‘जानु’ शब्द बढी प्रभावकारी रहेको छ ।

अंग्रेजीमा genuines शब्दको प्रयोग इतिहास पनि रोचक छ । एउटा पिताले आफ्नो शिशु छोरो घुँडाले (जानु) टेक्न सक्छ कि सक्दैन भनेर विचार गर्न भुईँमा छोडिदिन्छन् । यदि ऊ आफ्नै घुँडाले टेक्न सक्ने भएमा त्यस्तो बालक genuines वा genius भयो । यही शब्दको हाल अर्थविस्तार भएको हो ।

जानु

● ऊर्लुअरली जानुनी विशो मेऽज्ञानि सर्वतः - यजुर्वेदः २०/८

ऊन

नेपाली र हिन्दीको अङ्क-गणनामा न्यून अर्थबोधक ऊन शब्दको प्रयोग गरिएको छ ।
 “अङ्कानां वामतो गतिः” नियमअनुसार नेपाली र हिन्दीमा अङ्कगणना दायाँबाट बायाँतिर
 गरिन्छ ।

जस्तै :-

उनन्तीस = २९

उनन्चालीस = ३९

उनन्चास = ४९

उनन्साठी = ५९

उनासी = ७९

उनान्ब्वे = ८९

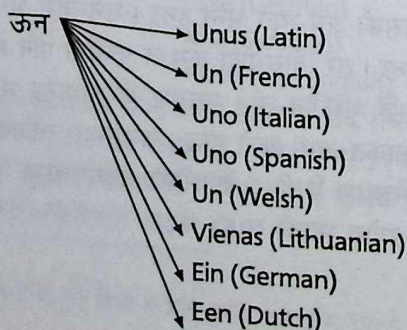
उनान्सय = ९९

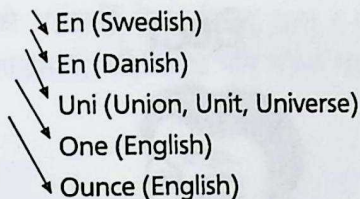
यी सबै अङ्कमा ‘उन’ शब्द आएको छ । के हो त यो उन भनेको ? उन भनेको
 संस्कृतको त्यही ‘ऊन’ शब्द हो जसको अर्थ न्यून भन्ने हुन्छ । उनन्तीस भन्नाले ३०
 भन्दा कम भन्ने अर्थ यसरी बोध हुन्छ । तर, तीसभन्दा कम त पच्चीस पनि हो तापनि
 उनन्तीस भन्नाले किन पच्चीसचाहिँ बुझिँदैन त ? यसबाट के बुझिन्छ भने ‘ऊन’
 को अर्थ साह्रै थोरै मात्र कम (अपेक्षाकृत कम) भन्ने हुन्छ । सबभन्दा नजिकको कम
 भन्ने अर्थ ऊन शब्दले दिन्छ । यसैकारण हिन्दी र नेपालीको अङ्कगणनामा ‘नजिकको
 न्यून’ भन्ने अर्थमा ‘ऊन’ शब्दको प्रयोग भएको छ ।

यो त भयो भारतीय उपमहाद्वीपमा अङ्गगणना गर्दा संस्कृतको प्रभावको सम्बन्धमा । पाश्चात्य साहित्यमा सहजरूपले एक संख्याको बोध हुन सकेन । किनकि पाश्चात्यहरूको अद्वैत दर्शनप्रति प्रवृत्ति बढेकै थिएन । द्वैत दर्शनको दृष्टिकोणबाट हेर्दा दक्षिण नबुभीकन केवल उत्तरको मात्रै बोध हुनै सक्दैन । अर्थात् पूर्वको उपस्थिति विना केवल पश्चिम मात्र हुने कुरै भएन । आँसुले मात्र आँसुको अर्थ बुझिँदैन, संसारमा हाँसो भन्ने तत्त्व रहेकैले आँसुको छुट्टै अर्थ भएको हो । यो विकल्पले भरिएको संसारमा निरपेक्ष बोध कुनै तत्त्वको पनि हुन सक्दैन । सबै तत्त्व, पदार्थ र वस्तुको बोध सापेक्ष हुन्छ भन्ने नै द्वैत दर्शनको मूल मर्म हो । यसैलाई अभ्र प्रकाश पार्ने क्रममा आइन्सटाइनले Theory of relativity लेखेका थिए । शाश्वत सत्य भन्ने वस्तु द्वैतवादीका दृष्टिमा हुँदै हुँदैन, सत्य छ भन्ने त्यो तुलनात्मक हुन सक्छ ।

यता पूर्वीय दार्शनिकहरूले 'अद्वैत' दर्शन प्रतिपादन गरेर 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' भन्न थाले । यसैले द्वैताश्रित जगत्लाई उनीहरू तिरोहित गर्न थाले र अद्वैत ब्रह्मको चर्चा हुन थाल्यो ।

जब द्वैत दर्शनमा 'द्वि' को चर्चा हुन थाल्यो त्यसको सकारात्मक प्रभाव पश्चिमी जगत्मा पयो र द्विलाई बुझाउने Due, Dua, Twi, Di, Bi, Dvi, इत्यादि थुप्रै शब्द चलन थाले तर पूर्वीय दार्शनिकहरूले 'एक' अङ्क प्रयोग गर्नुको सट्टा 'अद्वैत' शब्द प्रयोग गरिदिएकाले पाश्चात्यहरूलाई पनि समस्या पयो र 'दुई' भन्दा थोरै कम तर दुई होइन भन्ने अर्थ बुझाउन उनीहरू शब्द खोज्न थाले । यो खोजाइमा उनीहरूलाई शब्द मिल्यो - ऊन । हो, दुईभन्दा थोरै कम भन्ने पनि बुझिने, अद्वैतको मर्म पनि आत्मसात् हुने भएकाले सबै कुरा उपयुक्त हुने ठानी उनीहरूले 'एक' तत्त्व पनि संसारमा हुन सक्छ भनेर एकको कल्पना गर्दै ऊन शब्दको प्रयोग गर्न थाले - १ को अर्थमा ।

वास्तवमा पाश्चात्य दार्शनिकलाई दुईको बोधचाहिँ स्पष्टै हुन सक्यो, तर एकको बोधचाहिँ 'दुई' माथि आश्रित भयो । किनकि उनन्तीसभन्दा ऊनशब्दसँगै जसरी तीस पनि पछि लागेर आउँछ one (ऊन) भन्नासाथ दुई पनि पछि लागेर आइहाल्छ । त्यसैले उनीहरूको '१' तथ्यपरक नभएर 'दुई' मा आश्रित कल्पनापरक हुन पुग्यो ।

तर, पूर्वीय दार्शनिकहरूले चाहिँ 'ऊन' अर्थात् आश्रित नभएर 'एक' भनी छुट्टै अङ्क गन्न जानिसकेकाले '१' को सहज बोध हुन सक्यो र उनीहरू शून्यको कल्पना गर्न थाले । त्यसैले आर्यभट्टले सर्वप्रथम शून्य पत्ता लगाए । तर, पाश्चात्य दार्शनिकहरूचाहिँ 'एक' भन्न नै 'दुई' मा आश्रित रहेकाले शून्यको परिकल्पना पाश्चात्य जगत्मा साह्रै ढिलो हुन पुग्यो ।

ऊन:

- अतः संगृह्याभिभूत आ भर मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः । - ऋग्वेदः १/५३/३
- अग्ने यन्मे तन्वाऽऊनं तन्माऽआपूण । - यजुर्वेदः ३/१७

चेष्टा

हिताहितप्राप्तिपरिहारानुकूलव्यापारश्चेष्टा । अर्थात् हितप्राप्ति र अहितपरिहाररूप जो प्रयत्न हो त्यसैलाई संस्कृतमा चेष्टा भनिन्छ । तर, चेष्टाको दार्शनिक अर्थ मात्र नभएर अर्को अर्थ पनि छ - त्यो हो हाउभाउ, चेष्टा । केही बोलेर अथवा आँखा सन्काएर अथवा मुख बङ्ग्याएर गरिने कुनै सङ्केतलाई पनि चेष्टा शब्दको अर्थको रूपमा मनुस्मृतिकारले स्विकार्नुभएको छ ।

चेष्टया भाषणेन च नेत्रवक्त्रविकारैश्च लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः ।

मनुस्मृतिः ८/२६

त्यस्तैगरी चेष्टाको अर्थ शारीरिक हाउभाउद्वारा अर्थसंप्रत्यय गर्नु हो भनेर पाश्चात्य जगत्मा पनि स्वीकारिएको छ । By the 16th Century it was well on its way via 'bodily movement' to 'bodily movement conveying a particular message'.

-John Ayto, Dictionary of Word Origins Page 253

चेष्टा शब्द संस्कृतमा चेष्ट् धातु (भ्वादि आत्मनेपद-चेष्टते) बाट अङ् प्रत्यय गरी स्त्रीत्वबोधक टाप् प्रत्यय लागेपछि बन्दछ ।

चेष्टा	चेष्टा (नेपाली)
	चेष्टा (हिन्दी)
चेष्टा	Gestūra (Latin)
	Gesture, Gestation, Gesticulate (English)
चेष्टा	Jest (English)/Jester (English)

संस्कृतमा चेष्ट धातुको अर्थचाहिँ केवल हिँड्नु, डुल्नु र व्यवहार गर्नु मात्र भए पनि 'चेष्टा' शब्दले चाहिँ हाउभाउ, भङ्गिमालाई पनि संकेत गर्दछ ।

चेष्टा

- किमस्माकं स्वामिचेष्टानिरूपणेन- हितोपदेशः-३ ।
- कपोलपाटलादेशि वभूव रघुचेष्टितम्- रघुवंशः ४/६८
- तत्तत्कामस्य चेष्टितम्- मनुस्मृतिः २/४

कवाटः/कपाटः

कवाटलाई संस्कृतमा कपाट पनि भनिन्छ । दुवैको अर्थ 'ढोका' हो । घरको मूलढोकालाई 'द्वार' भनिन्छ । तर घर-बाहिर आफ्नो घरको क्षेत्रभित्र पस्न बनाइएको द्वारलाई संस्कृतमा कवाट/कपाट भनिन्छ । अर्थात् घरबाहिरको कम्पाउन्डको ढोका कवाट हो भने मूलढोकाचाहिँ द्वार हो ।

कं वातं पाटयति तद्गतिं रूणद्धि इति कपाटः ।

कलं शब्दं अटति इति कवाटः ।

अर्थात् कपाटले बाहिरबाट आएको भोक्कालाई रोकी घरको रक्षा गर्दछ, यसैले यसलाई कपाट भनिएको हो । लाउँदा र खोल्दा धेरै चुइँकिने भएकाले यसलाई कवाट भनिएको हो ।

पहिले-पहिले फलेक वा अन्य पातला काठका ढोका बनाइन्थे । त्यसैले त्यस्ता पातला काठका ढुक्रालाई पनि खबटा वा खपटा भनिन थालियो । अझ कसैले त बाँसका भाटा बनाएर त्यसको गेट बनाउँथे । त्यसैले त्यस्ता बाँसका भाटा वा मसिना चिरूवालाई कप्टेरा भन्न थालियो । बाँसका भाटालाई कप्टेरा भन्नुको मतलब पनि 'कपाट' शब्दसँगै रहेको छ । फुटेका माटाका भाँडाका पनि पातला फक्ल्याँटा हुने भएकाले त्यसलाई पनि खबटा भनिएको हो । छानो छानुनका लागि बनेका माटाका स-साना फक्ल्याँटालाई तराई क्षेत्रमा खपडा भन्नुको तात्पर्य पनि यही हो ।

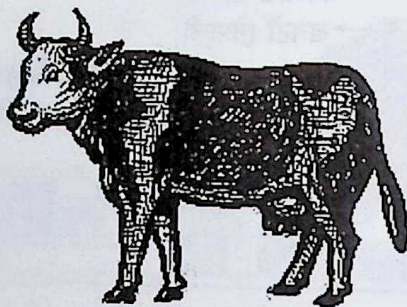
कपाटः

- कपाटविस्तीर्णमनोरमोरः— माघः ।
- कपाटबद्धाः परिणङ्गकन्धरः— रघुवंशः ।
- मोक्षहारकपाटपाटनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी । — अन्नपूर्णास्तवः ।

कवाटः

- शक्तौ हस्तिकवाटयोः — पाणिनिः ।
- उरःश्रिया तत्र च गोपुरस्फुरत् कवाटदुर्दृषास्तिरः प्रसारिता— नैषधीयचरितम् ।
- मोक्षहारकवाटपाटनकरी काशीपुराधीश्वरी । — अन्नदास्तवः ।
- (वेदमा चाहिं 'कवष' शब्दको प्रयोग कपाट/कवाट को अर्थमा गरिएको छ ।)
- ऋष्या सतीः कवषाः शुम्भमाना द्वारा देवीः सुप्रायणा भवन्तु । — यजुर्वेदः २९/५
- होता यक्षदुरो दिशः कवष्यो न व्यचस्वतीरश्वभ्यां — यजुर्वेदः २९/३४

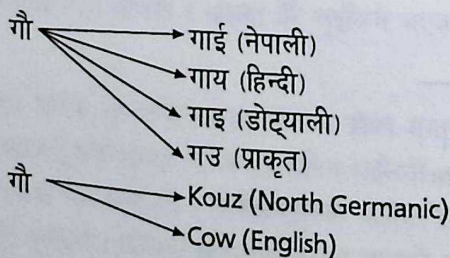
गौः/धेनुः

गौ भनेको गाई हो । यसैको पर्यायवाची शब्द धेनु पनि हो । 'गच्छति अनेन' यस करण विग्रहमा डो प्रत्यय गरेर गो शब्द बन्दछ । यसैगरी धयति सुतान्, धीयते वत्सैर्वा यस लौकिक विग्रहमा धेनु शब्द बन्दछ ।

(क) गौः

गाई साधु जनावर हो । यसका पनि धेरै प्रकार रहेका छन् । लेकमा चौरी गाई पाइन्छन् भने अन्यत्र जर्सी गाईदेखि लिएर अनेक प्रकारका गाई पाइन्छन्, तर सबैलाई गौ शब्दले सम्बोधन गरिन्छ ।

(ख) धेनुः

धेनु पनि गाईकै पर्यायवाची शब्द हो । पुरातनकालमा 'कामधेनु' को चर्चा आउँछ जसले इच्छा गरेको वस्तु प्रदान गर्थिन् । तर आज-भोलिकी धेनुले इच्छामाफिक वस्तु नदिए पनि दूध दिन्छिन् । यही दूधबाट अनेक प्रकारका खाद्यवस्तु बजारमा पाइन्छन् । संसारमा दुग्ध डेरी निर्माण र दुग्ध प्रशोधनका लागि डेनमार्क र स्विडेन प्रसिद्ध रहेका छन् ।

हुन सक्छ, इतिहासकालमा धेनुमार्ग भएकाले नै त्यही अपभ्रंश भएर हाल डेनमार्क भन्न थालिएको होस् । साथै राम्राराम्रा सुधेनुहरू प्राप्त हुने भएकाले हाल स्विडेन भनिएको होस् । दुग्ध पदार्थमा ती देशको विशिष्टता वर्तमानमा पनि रहनुले यस कुराको पुष्टि भएको छ ।

धेनुः

- मा कस्मै धातमभ्यमित्रिणे नो माकुत्रा नो गृहेभ्यो धेनवो गु । - ऋग्वेदः १/१२०/८
- इरावतीर्वरूण धेनवो वां मधुमद्रां सिन्धवो मित्र दुहे । - ऋग्वेदः ५/६९/२
- प्रिया इन्द्रस्य धेनवो वज्रं हिन्वन्ति सायकं वस्वीरनु स्वराज्यम् । - ऋग्वेदः १/८४/११
- क इमं दशभिर्भमेन्द्रं क्रीणाति धेनुभिः । यदा वृत्राणि जघनदधैतं मे पुनर्ददत् - ऋग्वेदः ४/२४/१०
- तक्वा न भुर्णिर्वना सिषक्ति पयो न धेनुः शुचिर्विभावाः । - ऋग्वेदः १/६६/१
- पीपाय धेनुरदितिर्ऋताय जनाय मित्रावरूणा हविर्दे । - ऋग्वेदः १/१५३/३
- यो मे धेनूनां शतं वेददशिवर्यथा ददत् । तरन्त इव मंहना । - ऋग्वेदः ५/६१/१०
- मातेव वा इयं मनुष्याणां च पशूनां च मातेव धेनुः - शतपथब्राह्मणम् १/२/१/१२
- प्रथमा ह व्युवास सा धेनुरभवद् यमे- मैत्रायणीसंहिता २/१३/१०

गौः

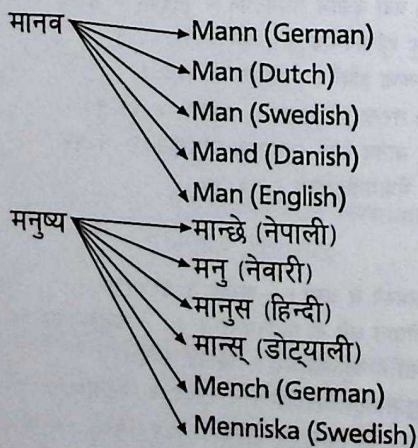
- आरे ते गोघ्नमुत पूरूषघ्नं क्षयद्वीर सुभ्रमस्मे ते अस्तु । - ऋग्वेदः १/११४/१०
- सभास्याणुं मृत्यवे गोव्यच्छमन्तकाय गोघातं क्षुधे यो गां विकृन्तन्तं - यजुर्वेदः ३०/१८
- इमा हि वां गोऋजिका मधूनि प्रमिन्नासो न ददुरूसो अग्रे । - ऋग्वेदः ३/५८/४
- अस्मभ्यं विश्वा इषणः पुरन्धीरस्माकं सु मघवन्बोधि गोदाः । - ऋग्वेदः ४/२२/१०
- उप ह्वये सुदुधां धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुल दोहदेनाम् । - ऋग्वेदः १/१६४/२६
- वेधा अदृत्तो अग्निर्विजानुधनं गोनां स्वाद्या पितृनाम् । - ऋग्वेदः १/६९/२
- जगती छन्दोऽइन्द्रियमनड्वान् गौर्वयो दधुः । - यजुर्वेदः २२/१८

मानव/मनुष्य

आदिम पुरुष मनु महाराज र शतरूपा प्रकृतिको कोखबाट जन्मेका व्यक्तिहरू नै यस धरामा अविच्छिन्न रूपले मानव रूपमा जन्म लिइरहेको प्रसङ्ग विष्णुपुराणलगायत अन्य पुराणमा वर्णन गरिएको पाइन्छ । शब्दको विग्रहबाट पनि यही अर्थ बुझिन्छ ।

यहाँ एउटा विरोधाभास पाइन्छ । त्यो के भने मानव मनु महाराजका सन्तान हुन् वा चार्ल्स डार्विनले भने भैं बाँदरबाट विकसित भएका हुन् ? भाषिक मान्यताका आधारमा भन्नुपर्दा भने मनु महाराजका बारेमा लेखिएका पुराण पढ्नेहरूदेखि पुराणको नामै नसुनेकाहरू पनि आफूलाई मनु महाराजकै सन्तानको रूपमा स्विकारिरहेका छन् ।

तर कुनै-कुनै साहित्यले भने त्यो 'आदिम' पुरुषलाई 'मनु महाराज'को नाम नदिईकन मानव सृष्टिको 'आदिम' पुरुषकै नामले 'आदिम' भन्ने उच्चारणका साथै ग्रहण गरेको छ । जसरी मनोज्ञात भन्ने अर्थमा मनुष्य आदि शब्द बने त्यसैगरी 'दक्षस्यापत्यं' भन्ने अर्थमा 'दाक्षि' प्रभृति रूप पनि बन्छन् । यसमा 'अत इव' भन्ने पाणिनीय सूत्रले इज् प्रत्यय गरेको छ । त्यस्तै आदमबाट हिन्दी प्रभृतिका भाषाहरूमा मानिसलाई 'आदमी' शब्द प्रयुक्त भएको छ ।

आदिम ● आदम ● आदमी (हिन्दी) Adam (English)

मानवः

- वि यो रत्ना भजति मानवेभ्यः श्रेष्ठं नो अत्र द्रविणं यथा दधत् - ऋग्वेदः ४/५४/१
- मुमुक्षोः मनवे मानवस्यते रघुद्रवः कृष्णसीतास ऊ जुवः । - ऋग्वेदः १/१४०/४

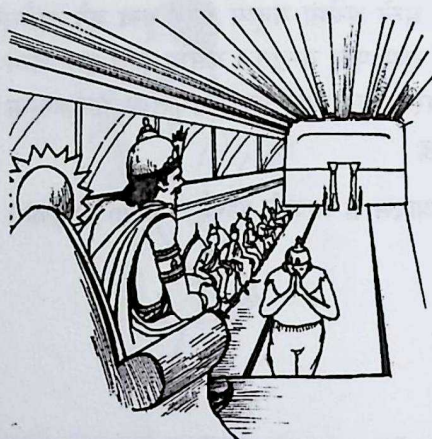
मनुष्यः

मनोरपत्यम् मानवः । 'तस्यापत्यम्' इत्यनेन अण् ।

मनोरपत्यम् मनुष्यः । यक् सुक् च ।

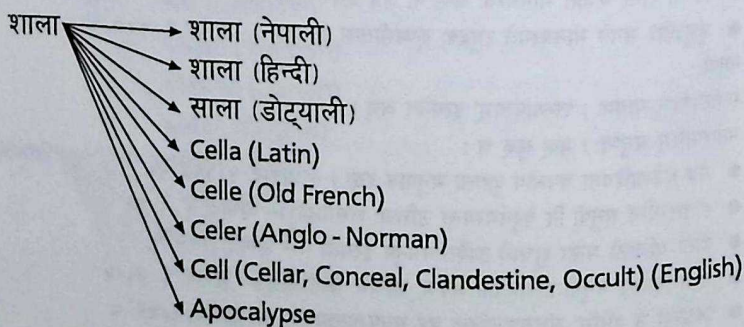
- यवं वृकेणाश्विना वपन्तेषं दुहन्ता मनुषाय दद्या । - ऋग्वेदः १/११७/२१
- होतारमग्निं मनुषो नि षेदुर्नमस्यन्त उशिजः शंसमायोः । - ऋग्वेदः ४/६/११
- होता यजिष्ठो मन्हा शुचध्वै हव्यैरग्निर्मनुष ईरयध्वै । - ऋग्वेदः ४/२/१
- यथा विप्रस्य मनुषो हविभिर्देवां अयजः कविभिः कविः सन् । - ऋग्वेदः १/७६/५
- जघन्वां उ हरिभिः संभूतकृतविन्द्र वृत्रं मनुषे गातुयन्तपः । - ऋग्वेदः १/५२/८
- मनुषः मनुष्यस्य - निरुक्तम् ८/५
- गुहा त्रीणि निहता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । - ऋग्वेदः १/१६४/४५
- बृहती इव सूनवे रोदसी गिरो होता मनुष्योऽ न दक्षः । - ऋग्वेदः १/५९/४

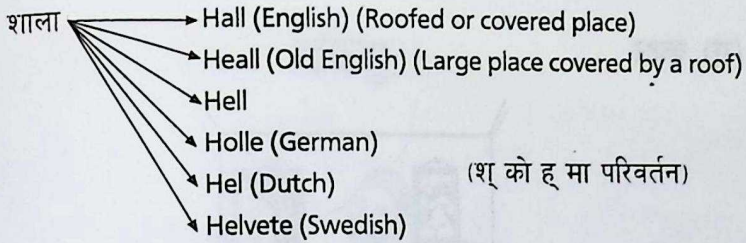
शाला/कक्षा/कोष्ठ

(क) शाला

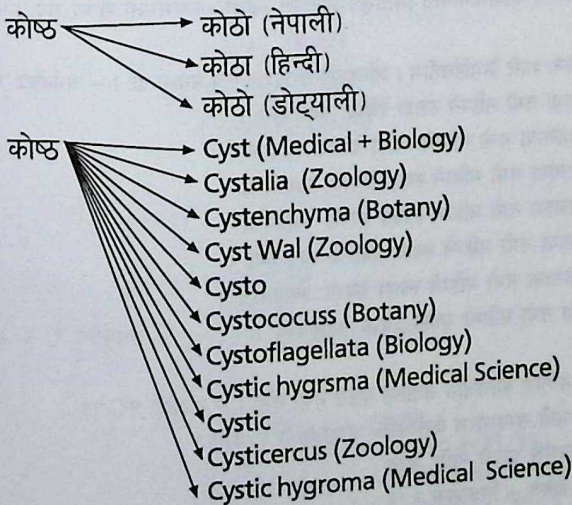
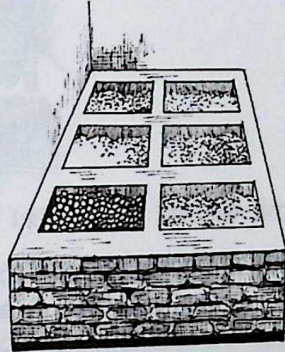
पहिले-पहिले ठूलो कोठा बनाउनुपथ्यो र त्यो पनि बलियो बनाउनुपथ्यो भने काठका बलिया कोठाहरू बनाइन्थे । त्यो बेला आज-भोलिको जस्तो कङ्क्रिटको प्रयोग हुँदैनथ्यो । यसरी बनाइएका कोठाहरूलाई शाला भनिन्थ्यो । यस्ता शाला विभिन्न प्रयोजनका लागि बनाइन्थे - दानशाला, यज्ञशाला, पाठशाला, संगीतशाला, रङ्गशाला वा नाट्यशाला, धर्मशाला, पर्णशाला । एउटै घरमा पनि विभिन्न प्रयोजनका लागि थुप्रै शाला हुने गर्दथे भने कहीं-कहीं चाहिँ एउटा शाला मात्र भएको घर पनि हुने गर्थ्यो । त्यसैले शाला भन्नाले कतै घर त कतै कोठा भन्ने बुझिन्छ ।

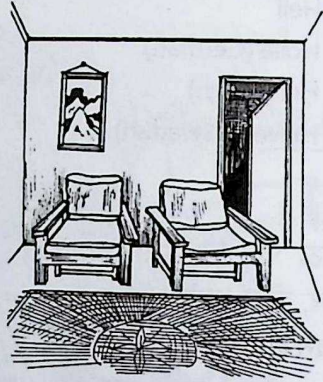

(ख) कोष्ठ

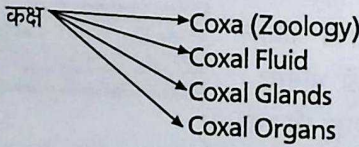
शालाजस्तै अर्को शब्द कोठा पनि हो जसलाई संस्कृतमा 'कोष्ठ' भनिन्छ। तर, कोठा भन्नाले केवल घरको कोठा मात्र बुझिदैन। दराज र बाकस आदिमा फल्याक ठोकेर बनाइएको खण्डलाई पनि कोष्ठ भनिन्छ। रेखी हाल्दा पनि तेर्सो र ठाडा धर्सा तान्दा विभिन्न कोठा बन्छन्। घरमा भकारीजस्तै चोयाले बनेको अन्न राख्ने भाँडोलाई पनि कोठो भनिन्छ। यसैकारण कोठो भनेको चारैतिर बारिएर बीचमा बाँकी रहेको खाली कोठा हो जसलाई संस्कृतमा कोष्ठ भनिन्छ। यसैगरी मुटु, फोक्सो, पेट आदि शरीरका भित्री आशयलाई पनि कोष्ठ भनिन्छ।

(ग) कक्ष

सानो कोठालाई कक्ष भनिन्छ । यसैबाट 'कक्षा' शब्द बन्छ ।

शाला

- ब्रह्मणा शालां निमितां कविभिर्निमिता मिताम् । इन्द्राग्नी रक्षतां शालाममृतौ सोम्यं सदः । - अथर्ववेदः ९/२/३/१९
- प्रतीचीं त्वा प्रतीचीनः शाले प्रैम्यहिंसतीम् । अग्निहर्षपन्तरापश्चर्तस्य प्रथमा द्वाः । - अथर्ववेदः ९/२/३/२२
- प्राच्या दिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा देवेभ्यः स्वाहयेभ्यः ।
दक्षिणाया दिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा देवेभ्यः स्वाहयेभ्यः ।
प्रतीच्या दिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा देवेभ्यः स्वाहयेभ्यः ।
उदीच्या दिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा देवेभ्यः स्वाहयेभ्यः ।
ध्रुवाया दिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा देवेभ्यः स्वाहयेभ्यः ।
ऊर्ध्वाया दिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा देवेभ्यः स्वाहयेभ्यः ।
दिशोदिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा देवेभ्यः स्वाहयेभ्यः ।

- अथर्ववेदः ९/२/३/२५-३१

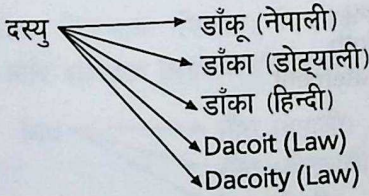
कक्षः

- नमो मन्त्रिणे वाणिजाय कक्षाणां पतये नमो नमः । - यजुर्वेदः १६/१९
- कक्षयायाः संज्ञायां मतौ सम्प्रसारणं कर्तव्यम्- अष्टाध्यायी ६/१/३७
- कक्षेषु विद्याध्ययनकर्मसु साध्वी नीतिः कक्षा ।
रज्जुरश्वस्य कक्षं सेवते - निरुक्तम् २/२
- नमो वन्याय च कक्षाय च नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च - यजुर्वेदः १६/३४
- प्र यदित्या महिना नृभ्यो अस्त्यरं रोदसी कक्ष्येव नास्मै- ऋग्वेदः १/१७३/६

दस्यु

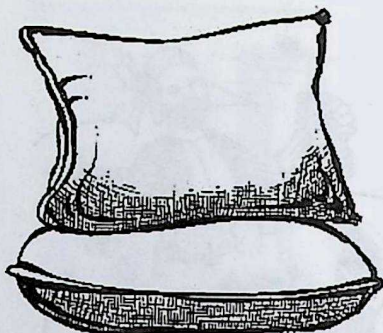
चोर, लुटेरालाई 'दस्यु' भनिन्छ । दुष्कर्मी समूहलाई पनि दस्यु भनिन्छ । देवताहरूका विद्रोही तथा मानव जातिका शत्रु राक्षसलाई पनि दस्यु भनिन्छ, जसलाई इन्द्रले मारेका थिए, ती पनि दस्यु नै थिए । यो अर्थचाहिँ प्रायः वैदिक साहित्यमा गरिएको छ । लौकिक अर्थमा चाहिँ लुटेराहरूलाई नै दस्यु भनिन्छ ।

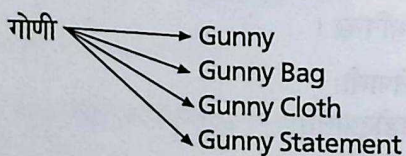
दस्यु:

- गङ्र्वते दस्युजूताय स्तवान्- ऋग्वेदः ६/२४
- श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।
ऋग्व्याङ्गिभश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाचैश्च दस्युभिः- मनुस्मृतिः ।
- दस्यूनामसुराणां तर्हणा- भागवतम् ।
- मुखवाहूरुपज्जानां या लोके जातयो वहिः ।
म्लेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः । - मनुस्मृतिः ।
- अपावृणोर्ज्योतिरायाय नि सव्यतः सादि दस्युरिन्द्रः । - ऋग्वेदः २/११/१८
- वृजनेन वृजिनान्तसं पिपेष मायभिर्दस्यूरभिभूत्योजाः । - ऋग्वेदः ३/३४/६
- अहन्निन्द्रो अदहदग्निरिन्द्रो पुरा दस्यून्मध्यान्दिनादभीके । - ऋग्वेदः ४/२८/३
- प्रति यत्स्या नीथादर्शिं दस्योरोको नाच्छ सदनं जानती गात् । - ऋग्वेदः १/१०४/५
- आ दस्युघ्ना मनसा यात्यस्तं भुवत्ते कुत्सः सख्ये निकामः । - ऋग्वेदः ४/१६/१०

गोणी

संस्कृतमा बोरालाई गोणी भनिन्छ । गोणी भन्नाले प्रायः १६ पाथी जाने बोरालाई बुझिन्छ । थोत्रा पुराना कपडालाई पनि गोणी भनिन्छ । गोणी शब्द गुण् धातुबाट घञ् प्रत्यय गरी त्यसपछि स्त्रीत्वबोधक डीष् प्रत्यय गरेपछि बन्दछ ।

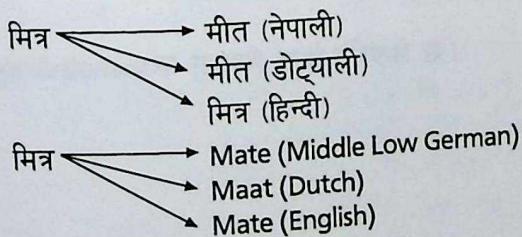

मित्रम्

आफूसँग असाध्यै मिल्ने प्यारो साथीलाई 'मित्र' भनिन्छ । मित्रशब्दलाई पुलिङ्गमा प्रयोग गर्दा सूर्य अर्थ हुन्छ भने नपुंसकलिङ्गमा प्रयोग गर्दा साथी अर्थ हुन्छ । मित्र शब्दसँग गाँसिएर थुप्रै शब्दको निर्माण भएको छ ।

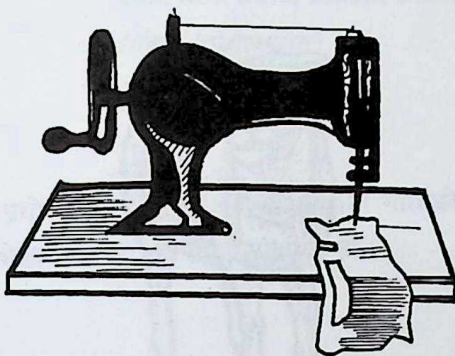
मित्राचारः (मित्रप्रतिको व्यवहार), मित्रघ्नः (विश्वासघाती), मित्रद्रोही (मित्रसँग घृणा गर्ने व्यक्ति), मित्रभावः (मित्रता), मित्रभेद (मित्रता भङ्ग), मित्रवत्सल (मित्रहरूप्रति कृपालु) आदि शब्दहरू मित्रशब्दसँग समस्त भई निर्माण भएका छन् ।

मित्रम्

- स्तुष सा वां वरूण मित्र रातिर्गवां शता पृक्षयामेषु पञ्चे ।- ऋग्वेदः १/१२२/७
- विश्वे विश्वासु दुर्यासु देवा मित्र धिये वरूण सत्यमस्तु ।- ऋग्वेदः ४/१/१८
- यो मित्राय वरूणायाविधज्जनोऽनर्वाणं तं परि पातो अंहसो दाशवांसं मर्तमंहसः । - ऋग्वेदः १/१३६/५
- उद्यन्नद्य मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवम् ।- ऋग्वेदः १/५०/११
- अच्छ नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः । - ऋग्वेदः ६/२/११
- त्वे असूर्य वसवो न्यृण्वन्क्रतुं हि ते मित्रमहो जुषन्त । - ऋग्वेदः ७/५/६
- त्वमग्ने त्वष्टा विधते सुवीर्यं तव ग्नावो मित्रमहः सजात्यम् । - ऋग्वेदः २/१/५
- आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः । - यजुर्वेदः २९/२५
- आ यद्वामीयचक्षसा मित्र वयं च सूरयः ।- ऋग्वेदः ५/६६/६
- एवा नृभिरिन्द्रः सुश्रवस्या प्रखादः पृक्षो अभि मित्रिणो भूत् । - ऋग्वेदः १/१७८/४
- पात्पतिर्जन्यादंहसो नो मित्रो मित्रियादुत न उरुष्येत् ।- ऋग्वेदः ४/५५/५

त्रसर

त्रस् धातुबाट अरन् प्रत्यय लागेर “त्रसरः” शब्द बन्छ जसको अर्थ लुगा सिउने मेसिन हो । त्यस्तो मेसिन जसमा धागोको नली राखेर कपडा बनिन्छ त्यस्तो उपकरणलाई संस्कृतमा त्रसर भनिन्छ ।

त्रसरः → टसर (हिन्दी)
 → Tussore
 → Tussur
 → Tussor
 → Tussah

Websters' dictionary मा यसबारे चर्चा गरिएको छ ।

भेड/मेष/उरण/अवि

यी चारै शब्द भेडाका पर्यायवाची शब्द हुन् । तर, यी चारवटै शब्दका आ-आफ्नै प्रयोगक्षेत्र छन् ।

(१) मेषः

‘मेषति = अन्योऽन्यं स्पर्धते’ यस लौकिक विग्रहमा मिष् धातुबाट अच् प्रत्यय लागेर ‘मेष’ शब्द बन्दछ । भेडाको बथानलाई चाहिँ ‘मेषयूथम्’ भनिन्छ । पछि ज्योतिषशास्त्रमा एक राशिको नाम पनि ‘मेष’ रहेको छ ।

- (क) मेषः
- मेंढा (हिन्दी)
 - मिंडो (नेपाली) देवाली गर्ने बेलाको भेडो ।
 - मेडो (डोट्याली)

(ख) भी धातुबाट ड प्रत्यय लागेर ‘भेड’ शब्द बन्दछ ।

- भेडः
- भेडो (नेपाली)
 - भेड (हिन्दी)
 - भेडो (डोट्याली)

(ग) उरः

उर् धातुबाट क प्रत्यय लगाएपछि ‘उर’ शब्द बन्दछ जसको अर्थ पनि संस्कृतमा भेडो भन्ने हुन्छ ।

उरः

Urial (Mammals) Indian Scientific Nomenclature
of the Mammals of India, Burma & Cylon by Raghu
Vira, K.N. Dave, Lokesh Chandra, Nagpur, 1953

Aries (Astronomy)

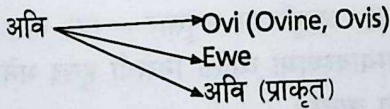
Arietid (Astronomy)

ऊरणः (प्राकृत)

यो 'उर' शब्दको प्रयोग मेष राशिको अर्थमा अंग्रेजीमा गरिएको छ । ऊन नै ऊनले
ढाकिएको हुनाले भेडालाई उरः वा उरण भनिएको हो ।

(२) अविः

'अवि' को अर्थ पनि भेडो नै हुन्छ ।

मेषः

- कपोत उलूकः शशस्ते निर्ऋत्यै वरूणायरण्यो मेषः । - यजुर्वेदः २४/३८
- अविर्न मेषो नसि वीर्याय प्राणस्य पन्था अमृतो ग्रहाभ्याम् । - यजुर्वेदः १९/९०
- प्रजापतये च वायवे च गोमृगो वरूणायायरण्यो मेषो यमाय कृष्णो मनुष्यराजाय - यजुर्वेदः २४/३०
- शं नः करत्यवर्ते सुगं मेषाय मेष्टे । नृभ्यो नारिभ्यो गवे । - ऋग्वेदः १/४३/६
- एष वै प्रत्यक्षं वरूणस्य पशुर्यन्मेषः - शतपथब्राह्मणम् २/५/२/१६

उरणः

- अध्वर्यवो य उरणं जघान नव चङ्खांसं नवतिं च बाहून् । - ऋग्वेदः २/१४/४
- उरणः ऊर्णावान् भवति, ऊर्णा पुनर्वृणोतेरूर्णोतेर्वा । - निरुक्तम् ५/२१

अविः

- होता यक्षत्तनूनपात्सरस्वतीमविर्मेषो न भेषजं पथा मधुमता - यजुर्वेदः ३१/३०
- अविर्न मेषो नसि वीर्याय प्राणस्य पन्था अमृतो ग्रहाभ्याम् । - यजुर्वेदः १९/९०
- नासिकाभ्यामेवास्य वीर्यमस्रवत् । सोऽविपशुरभवन्मेषः - शतपथब्राह्मणम् ११/७/१/३
- अवेः दुग्धषोढदूसमरीसचो वक्तव्यः - वार्तिकः, तद्धितप्रकरणम् ।

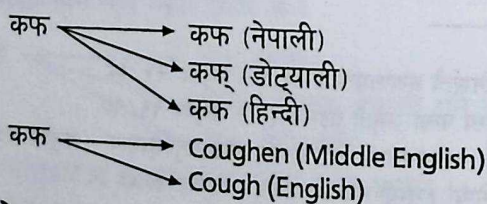
कफः/श्लेष्मन्

आयुर्वेद त्रिदोष सिद्धान्तमा आधारित छ । आयुर्वेदका अनुसार — (क) वात (ख) पित्त र (ग) कफ यी तीनवटा दोषको साम्यावस्थामा व्यक्ति निरोगी हुन्छ भने यी तीन तत्त्वको विषमावस्थामा व्यक्तिलाई रोग लाग्छ ।

(क) कफ

केन = जलेन फलति इति कफः । जलविकार भएपछि खोकदा आउने खकारलाई कफ भनिन्छ ।

(ख) श्लेष्मन्

‘श्लिष्’ धातुबाट मनिन् प्रत्यय लागेर ‘श्लेष्मन्’ शब्द बन्छ, जसको अर्थ पनि ‘कफ’ नै हुन्छ । नेपालको काठमाडौँस्थित पशुपतिनाथ मन्दिर नजिकै एउटा वन रहेको छ । सो वनको नाम श्लेष्मान्तक वन हो । यसै वनमा महादेवले तीनवटा सिङ्ग भएको मृग अवतार लिनुभएको पौराणिक आख्यान पाइन्छ ।

'श्लेष्म' रोगको अन्त्य लप्सीले गर्दछ । त्यसकारण लप्सीको रूखलाई श्लेष्मान्तक भनिन्छ । पाश्चात्य भाषाहरूमा चाहिँ 'श्ल' को सट्टा 'ph' लेखिएको छ ।

श्लेष्म → Phlegma (Greek)
→ Phlegma (English)

श्लेष्म → श्लेष्म (नेपाली)
→ श्लेष्म (हिन्दी)
→ श्लेष्मा (डोट्याली)

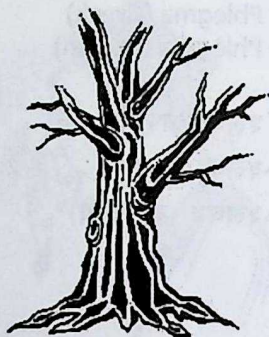
कफः

- प्राणप्रयाणसमये कफवातपित्तैः कण्ठावरोधनविधौ स्मरणं कुतस्ते - उद्भटः ।
- कफस्यैतानि नामानि क्लेदनश्चावलम्बनः ।
रसनः स्नेहनश्चापि श्लेष्मणः स्थानभेदतः । - भावप्रकाशनिघण्टुः ।
- विषमोवातजान् रोगान् तीक्ष्णपित्तनिमित्तजान् ।
करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् । - सुश्रुतसंहिता ।
- क्लेदनः क्लेदयत्यन्नमात्मशक्त्याऽपराण्यपि ।
अनुगृह्णाति च श्लेष्मस्थानान्युदककर्मणा - चरकसंहिता ।

श्लेष्मन्

- मरीचं पिप्पलम् शुष्कं आर्द्रकं जीरकं मधु ।
द्रव्याण्येतानि गन्धर्वि ! सद्यः श्लेष्महराणि च ।- ब्रह्मवैवर्तपुराणम् - १६
- फलमामन्तु विष्टम्भि रुक्षं पित्तं कफालजित् ।
तत् पक्वं मधुरं स्निग्धं श्लेष्मलं शीतलं गुरूः ।- भावप्रकाशनिघण्टुः ।

काण्ड

वास्तवमा काण्ड भनेको अनुभाग, अंश वा खण्ड हो । रूखको प्रत्येक आँख्लादेखि अर्को आँख्लासम्मको भागलाई काण्ड भनिन्छ । साहित्यकारहरूले यसैलाई विचार गरी हरेक एउटा प्रसङ्गको एक काण्ड बनाउँदछन् । सर्ग वा अध्याय पनि यस अर्थमा प्रयोग भएका छन् । रामायणका पनि सातवटा काण्ड रहेका छन् । अयोध्याकाण्ड, किष्किन्धाकाण्ड, बालकाण्ड आदि ती काण्डका नाम हुन् । वैदिक साहित्यमा चाहिँ गाँठो पारिएको वा जोल्ठिएको ठाउँलाई काण्ड भनिन्छ ।

काण्ड → काण्ड (नेपाली)
 → काण्ड (हिन्दी)
 → Canto (English)

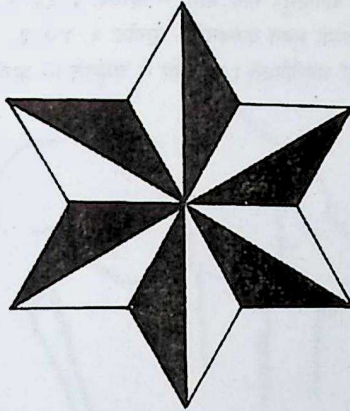
कुनै अप्रिय तथा नराम्रो घटनालाई पनि काण्ड भनिन्छ । हत्याकाण्ड, बोफोर्सकाण्ड इत्यादि । अंग्रेजी साहित्यमा अगाडि 's' अक्षर थपिएर यसको प्रयोग भएको छ ।

काण्ड → Escandle (Old French)
 → Scandale (French)
 → Scandal (English)

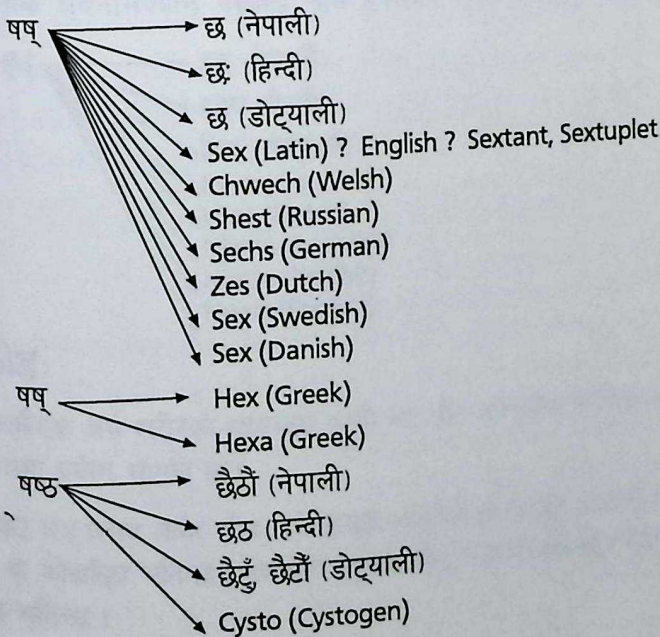
काण्डः

- काण्डात्काण्डात् प्ररोहन्ती परूषः परूषस्परि । एवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च । — यजुर्वेदः १३/२०

षष्

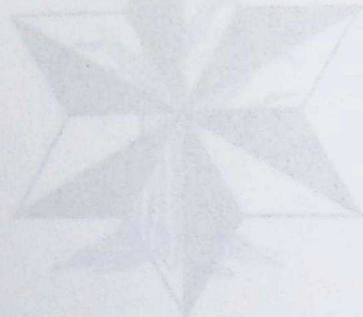

षष् भनेको अङ्कगणनाको '६' अङ्क हो । 'सो' धातुबाट क्विप्प्रत्यय गरी पृषोदरादित्वात् षत्व गरेपछि 'षष्' शब्द निर्मित हुन्छ । यो शब्द केवल बहुवचनान्तमा मात्र प्रयोग हुन्छ । 'षष्' शब्दसँग मिलेर थुप्रै शब्द बनेका छन् - षडक्षीणः (माछ्रो), षडङ्घ्रि (भैरवा), षडभिज्ञ (देवरूप बौद्ध महात्मा), षडाननः (कार्तिकेय), षडाम्नाय (छतन्त्र), षट्कोण (छ कोणको समूह) इत्यादि ।

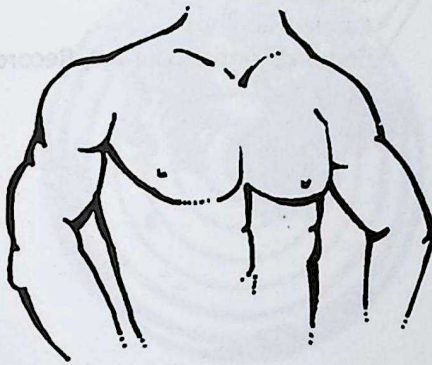

षष्

- षड्भाराँ एको अचरन्विभर्त्युतं वर्षिष्ठमुप गाव आगुः - ऋग्वेदः ३/५६/२
- अयं षडुर्वीरमिमीत धीरो न याभ्यो भुवनं कच्चनारे- ऋग्वेदः ६/४७/३
- उतो स मह्यमिन्दुभिः षड्युक्तां अनुसेषिधत् । गोभिर्यवं न चकृषत् ।- ऋग्वेदः १/२३/१५

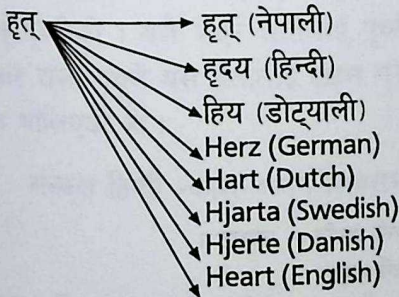

हृत्/क्रोडः

(क) हृत्

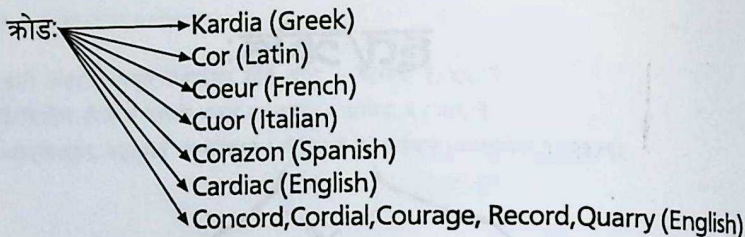
हृदयको मूल रूप हृत् हो । त्यसैगरी शरीरको मध्यभाग अर्थात् केन्द्रभागको रूपमा वक्षस्थललाई 'क्रोड' शब्दले ग्रहण गरेको छ । पृषोदरादित्वात् हृदय शब्दको 'हृत्' आदेश भएको हो । 'हृत्' शब्दको सर्वनामस्थान (सु, औ, जस्, अम्, औट्) सम्म कुनै रूप हुँदैन किनकि सर्वनामस्थान पछाडि मात्र हृदयका स्थानमा 'हृत्' आदेश हुन्छ ।

(ख) क्रोडः

क्रोडको शाब्दिक अर्थ शरीरको मध्यभाग छती भए पनि पाश्चात्य जगत्मा यही शब्द मुटुको अर्थमा प्रयोग भएको छ ।

कुड् धातुबाट घञ् प्रत्यय लागेर क्रोड शब्द बन्दछ । छतीले टेकेर हिँड्ने भएकाले कछुवालाई क्रोडपादः वा क्रोडाङ्घ्रिः भनिन्छ । अंकमाल गर्नुलाई 'क्रोडीकरणम्' भनिन्छ । गैडालाई पनि क्रोडीमुख भनिन्छ ।

क्रोडः

- हा हा हन्त ! तथापि जन्मविटपि - क्रोडे मनो धावति ।- उद्भटः ।
- हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यसक्थि पूर्वमण्डकं पार्श्वे यकृत्
वृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणा श्रोणिरिति औहवानि । - कायायनश्रौतसूत्रम् ६/७/६ ।
- इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यं दिशां- यजुर्वेदः २५/८

हृत्

- हृत्सु क्तुं वरुणो विक्ष्वग्निं दिवि सूर्यमदधात् सोममद्रौ । - यजुर्वेदः ३/३१
- इन्द्रं मतिर्हृद आ वच्यमानाच्छ पतिं स्तोमतष्टा जगाति । - ऋग्वेदः ३/३९/१
- व्यूर्णीति हृदा मतिं नव्यो जायतामृतं वित्तं मे अस्य रोदसी । - ऋग्वेदः १/१०५/१५
- विश्वे देवा अन्वमन्यन्त हृदिभः समु श्रिया नासत्या सचेधे- ऋग्वेदः १/११६/१७
- हृत्सु हृदयानि- निरुक्तम् ९/३३

इरा/पृथा

इरा भनेकी पृथ्वी हुन् भने पृथा भनेकी कुन्ती (महाभारतमा अर्जुन इत्यादिकी माता) हुन् । कुन्तीकै पुत्र भएकाले अर्जुनलाई पार्थ भनिन्छ । कसै-कसैले महाभारतलाई वातावरण विज्ञान र कुन्तीलाई पृथ्वी तत्त्व मानेका छन् किनभने पृथ्वीले केही जन्माउन र उब्जाउन पनि अन्य तत्त्व चाहिँन्छन् - सूर्य, वायु, पानी र धर्म । यसैले त कुन्ती (पृथ्वी)ले धर्मबाट युधिष्ठिर जन्माएकी थिइन्, सूर्यबाट कर्णलाई जन्म दिएकी थिइन्, वायुबाट भीम र इन्द्र (जलदेवता)बाट अर्जुनलाई जन्म दिएकी थिइन् । यसैले 'पृथा' प्रतीक हुन् पृथ्वीकी । यसै भएर धर्तीलाई पृथ्वी भनिएको हुन सक्छ । अर्को एक प्रसङ्गअनुसार राजा पृथुले यस धर्तीलाई दोहन गरेर प्रजापालन गरेकाले पनि धर्तीलाई पृथ्वी भन्न थालिएको हो ।

संस्कृत हिन्दी -कोश-वामन-शिवराम आटे - मोतीलाल बनारसीदास

- पृ.सं. ६३३

जे होस् यस धर्तीलाई इरा पनि भनिन्छ र पृथ्वी पनि भनिन्छ । यो पृथ्वी शब्द पृथाबाट वा पृथुबाट बन्नले अर्को कुरा पनि जनाउँछ कि दुवैमा 'पृथ्' यो शब्द समान छ । धरणी, धर्ती, वसुधा इत्यादि पृथ्वीका अन्य पर्यायवाची शब्द हुन् ।

पाश्चात्य जगत्मा भने कसैले 'इरा' शब्दको प्रत्यक्ष प्रभाव ग्रहण गर्दछन् भने कोहीचाहिँ 'पृथ्' मा 'प्' अक्षर लोप भएर, ऋको 'अर्' गुण भएर पाश्चात्य जगत्मा शब्द निर्माण भएको स्विकार्छन् ।

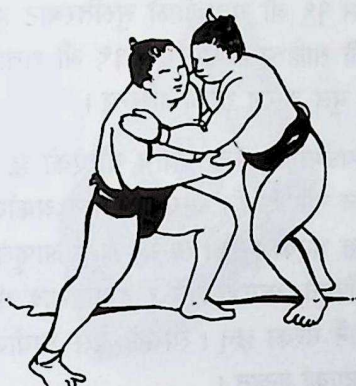
इरा

- इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते यत्पर्जन्यः पृथिवी रेतसावतिः । - ऋग्वेदः ५/८२/१
- इरामस्मा ओदनं पिबन्मानाः । - शतपथब्राह्मणम् ६/६/३३
- इं कामं राति इति = इरा ।
दृ० ह्रस्व देवि पृथिवि स्वस्तयाऽआसुरी माया स्वधया कृतासि । - यजुर्वेदः ११/६९
- नरश्चिद्वां समिधे शूरसातौ वनन्दिरे पृथिवि वेविदानाः । - ऋग्वेदः ३/५४/४

पृथ्वी

- पवमानः पृथिवीरुहान् इव- रघुवंशः ८/९
- इरावती धेनुमती हि भूत० सूयवसिनी मनवे दशस्या । - यजुर्वेदः ५/१६

स्पर्धा

प्रतियोगिता, प्रतिद्वन्द्विता, होड र स्पर्धा नभइकन खेल कहिल्यै पनि राम्रो हुँदैन । त्यसैले राम्रो प्रतिस्पर्धा होस् भनेर खेलकुद आयोजकहरूले खूबै ध्यान पुऱ्याएका हुन्छन् । महङ्गा पुरस्कारहरूको घोषणा गर्नुको मूल कारण पनि गतिलो स्पर्धा होस् भनेर नै हो । होड लगाउनु भन्ने अर्थमा भ्वादि आत्मनेपदी स्पर्ध धातुबाट अङ् प्रत्यय गरी, स्त्रीत्वबोधक टाप् प्रत्यय लगाएपछि स्पर्धा शब्द बनेको छ । 'स्पर्धा' को अर्थ चुनौती दिनु र लल्कानु पनि हुन्छ ।

कुनै व्यक्तिलाई तैले यो काम गर्न सक्दैनस् भनेर चुनौती दियो भने ऊ बाजी थाप्न थाल्छ । दुवैमा होड चल्छ र अनि काम सुरु हुन्छ । यस्तो होड लगाएर गरेको काममा स्फूर्ति र कामप्रतिको लगन अर्कै खाले हुन्छ । स्पर्धाको अर्को अर्थ समानता पनि हो । त्यसैले असान प्रतिस्पर्धीहरू बीच कहिल्यै पनि स्पर्धा हुन सक्दैन । त्यसैले स्पर्धा शब्दबाटै अङ्ग्रेजीमा sport शब्द प्रयोग भएको स्पष्ट हुन्छ ।

स्पर्धा Sport

तर, केही etymologists ले भने sport शब्दको उत्पत्ति port (carry) बाट भएको हो भनेका छन् । तर Marathon, swimming, High Jump, Long Jump, रेस्लिङ्ग, कराँते, फुटबल जस्ता खेलमा केही नबोकीकन पनि स्पर्धाचाहिँ हुने भएकाले port बाट sport बन्यो भन्ने कुरा त्यति युक्तिसङ्गत देखिँदैन ।

भारोत्तोलनबाहेक अन्य खेलमा खेलाडीले भारी बोक्नु भन्ने भन्दा पनि राम्रो प्रतिस्पर्धा गरून् भन्ने अपेक्षा राखिएको हुन्छ ।

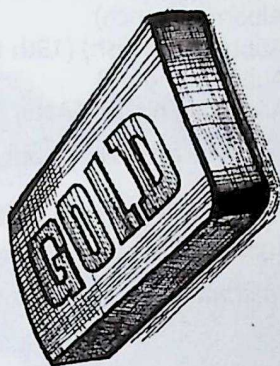
खेलकुदमा सामान बोकेर लैजाने र खेल खेल्ने भन्ने कुरा प्राचीनकालदेखि नै चलै आएको हो, तर त्यो बेला sport शब्दको उति प्रचलन थिएन । वास्तविक अन्तर्राष्ट्रिय रूपको प्रतिस्पर्धात्मक खेल १९ औं शताब्दीको सुरुतिरबाट हुन लागेको हो । Sport शब्दको प्रयोग पनि अंग्रेजी साहित्यमा खासगरी १९ औं शताब्दीबाटै भएकाले स्पर्धा नै sport शब्द उत्पत्तिको मूल कारण रहेको देखिन्छ ।

वैदिककालमा सेनालाई 'स्पर्धमानाः' भनेर प्रयोग गरिएको छ । सेनाको र खेलाडीको स्वभाव केही अर्थमा समान पनि हुन्छ । खेलाडीले पनि अर्काको उत्कर्ष देख्न सक्दैन र ऊ खेलमा ईर्ष्यावश प्रवृत्त भएको हुन्छ । त्यसैले होला आफूले हारेको भोकमा जित्ने खेलाडीहरूलाई ईर्ष्यावश पिट्ने, भगडा गर्ने र दङ्गाफसाद गर्ने काम पनि कतिपय अवस्थामा खेलाडीहरूले गर्ने गरेका छन् । त्यसैले खेल आयोजकहरूले खेलमैदानमा कडा सुरक्षा व्यवस्था अपनाएका हुन्छन् ।

स्पर्धा

- नाना ह्यग्नेऽवसे स्पर्धन्ते रायो अर्यः । - ऋग्वेदः ६/१४/३
- आसौ या सेना मरुतः परेषामभ्येति नऽभोजसा स्पर्धमाना ।- यजुर्वेदः १७/४७
- परा चिच्छीर्षा ववृजुस्त इन्द्रायज्वानो यज्वभिः स्पर्धमानाः ।- ऋग्वेदः १/३३/५

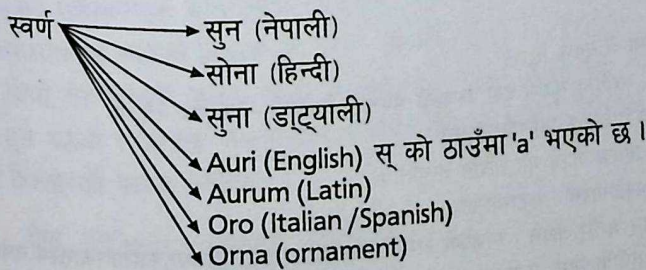
सुवर्ण/स्वर्ण

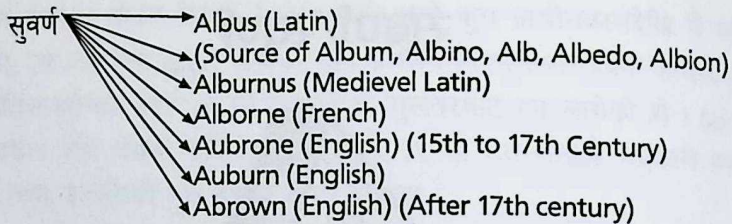

सुवर्ण त्यसलाई भनिन्छ जसको वर्ण राम्रो छ ।

राम्रो रङ्ग भनेर कसलाई भन्ने ? यो त दृष्टिकोणको कुरा हो, कसैलाई कुनै रङ्ग मन पर्छ भने अरूलाई अर्कै रङ्ग राम्रो लाग्न सक्छ । प्रायः चम्किलो रङ्गलाई पहिले-पहिले सुवर्ण भनिन्थ्यो । जसको मुहार उज्यालो छ उसैलाई पनि सुवर्णयुक्त भनिन्छ । 'सुवर्ण' शब्द भगवान् शिवको विशेषण पनि हो । सुभाषितरत्नभाण्डागारमा राम्रो रूप भएकी कन्यालाई पनि सुवर्णालङ्कृता कन्या भन्ने अर्थ गरिएको छ । सुष्ठु अर्णो वर्णो यस्य = स्वर्णम् । यस्तै गर्दै पछि गएर ज्यादै चम्किलो र मनमोहक रङ्ग भएकाले सुनलाई नै सुवर्ण भन्न थालियो । सुवर्णकै पर्यायको रूपमा 'स्वर्ण' शब्दको पनि प्रयोग गरिएको छ । स्वर्ण शब्दको अर्थ पनि उही चम्किलो रङ्ग भएको सुन नै हो ।

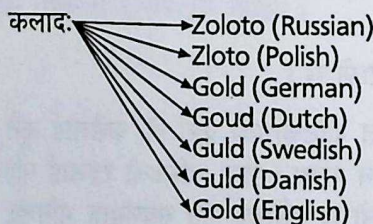
(क) स्वर्णः- दुवै पर्यायवाची शब्द भए तापनि स्वर्ण शब्दको प्रभावचाहिँ पूर्वीय वाङ्मयमा प्रशस्त रूपमा परेको छ ।

सुवर्ण = auburn यसमा 'स' को ठाउँमा 'a' भएको छ । 'auburn' को अर्थ सुनैलो रङ्ग हो ।

(ख) सुनको काम गर्ने सुनारलाई संस्कृतमा कलादः भनिन्छ । 'कला + आ + दा + क' यस अलौकिक विग्रहमा "कलादः" शब्द बन्छ । संस्कृतमा सुनारलाई "कलादः" भनिए पनि पाश्चात्य जगत्मा चाहिँ सुनलाई नै बुझाउन "कलादः" शब्दसँग मिल्दाजुल्दा शब्द प्रयोग गरिएका छन् -

यहाँ प्रायशः 'क' ध्वनि 'ग' ध्वनिमा परिवर्तन भएको छ ।

सुवर्णः

सुष्ठु वर्णः अस्य = सुवर्णः ।

● प्रथमा वा० सरथिना सुवर्णा देवौ पश्यन्तौ भुवनानि विश्वा । - यजुर्वेदः २९/७

● सुवर्णाङ्कृता कन्या हेमालङ्कारवर्जिता ।

सा कन्या विधवा जाता गृहे रोदिति तत्पतिः ।

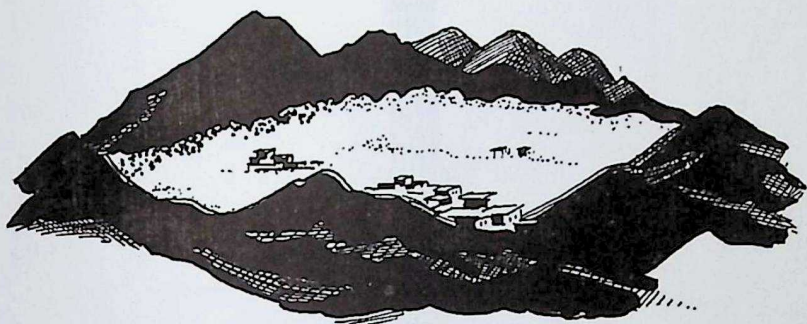
-सुभाषितरत्नभण्डागारम् - कूटान्योक्तयः ।

कलादः - कलाम् अंशम् आदत्ते । स्वर्णकारे अमरः । अलङ्कारगठनार्थं गृहीतधनस्यांशहरणात्तस्य तथात्वम् ।

वाचस्पत्यम् - तृतीयो भागः, पृ.सं. १७९०

प्रकाशक चौखम्बा संस्कृत सीरिज ।

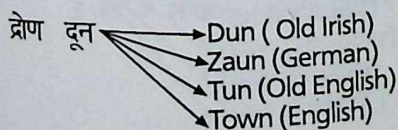
द्रोणः

प्राचीनकालमा चार सय बाँस लामो सरोवर वा ताललाई द्रोण भनिन्थ्यो । वरिपरि डाँडा भएको र पानी जम्ने गहिरो भएको उपत्यकालाई नै पछि अर्थविस्तार भई दून भन्न थालियो जो द्रोण शब्दकै अपभ्रंश हो । नेपालको राजधानी काठमाडौं पनि एउटा यस्तै दून हो जो पहिले पानी नै पानीले भरिएको सरोवर थियो । 'देहरादून' भारतमा रहेको छ । त्यहाँको उपत्यका र सहरलाई 'दून' भन्नुको कारण पनि यही हो ।

वरिपरि डाँडाकाँडा वा अग्लो ठाउँ र बीचमा गहिरो भएको ठाउँलाई दून भनिएकाले नेपाली साहित्यमा पनि यसको प्रत्यक्ष प्रभाव परी अर्थसङ्कुचन पनि भएको छ । जस्तो:- सालको पातको 'दुना' बनाउँदा वरिपरि अग्लो र बीचमा पानी भर्ने गहिरो गरी गोलो बनाइएको हुन्छ । यसलाई दुनु वा दुनो नाम राख्नुको कारण पनि यही 'द्रोण' शब्द नै हो ।

सहर विस्तार हुने क्रममा सुरक्षालगायत रमणीयताको कारणले पनि यस्ता दून उपत्यकामा बस्ती बस्न लाग्यो । पृथ्वीनाराण शाहले पनि डाँडाको टाकुरामा रहेको आफ्ना गोरखास्थित राजधानीलाई एकीकरणकै अभियानमा काठमाडौं उपत्यकामा सारेका थिए । यसरी यस्ता दून उपत्यकाहरूमा सहरको विकास हुँदै गयो । रामेछाप जिल्लाको सदरमुकाम पनि रामेछाप डाँडामा थियो, तर मन्थली (एउटा सानो उपत्यका) को महत्त्व बुझ्नासाथ मन्थलीमा बस्ती विकास हुन थाल्यो र अन्ततः सदरमुकाम नै मन्थलीमा सारियो । यसैकारण दून उपत्यका नै सहर विस्तारको कारण बन्यो ।

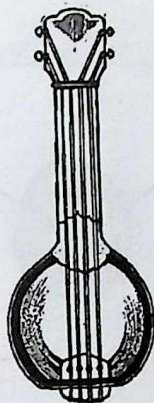

Etymologists का अनुसार हाल town लाई शहर अर्थमा मात्र लिइए पनि पुरातनकालमा यसलाई चारैतिर पहाडले घेरिएको समतल बेंसीलाई नै लिइन्थ्यो । The ancestral meaning of town is 'enclosed place'. -John Ayto, Word Origins Page 538

द्रोणः

- शतेन धनुर्भिः पुष्कारिणी त्रिभिः, दीर्घिका चतुर्भिर्द्रोणः । जला. त.
- प्रो द्रोणे हरयः कर्मागमन्पुनानास जला.त. ऋज्यन्तो अभूवन् । - ऋग्वेदः ६/३७/२
- द्रोणे सधस्थामासदत् ।- यजुर्वेदः २६/२६

तानः

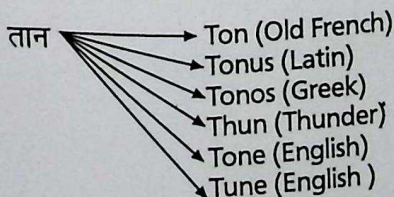

सङ्गीतमा विलम्बित स्वर प्रधान भएको टेकलाई तान भनिन्छ। अर्थात् सङ्गीतका केही स्वरलाई एकसाथ बजाउने वा गाउने काम वा आलापलाई तान भनिन्छ। तन् धातुबाट घञ् प्रत्यय लागेर 'तान' शब्द बन्दछ।

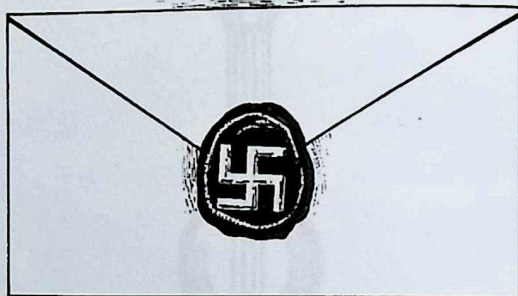
एक किसिमको संगीतमय स्वर निकालेर गुञ्जाइरहने भएकाले भँवरलाई संस्कृतमा "तानूर" भनिन्छ। नेपाली साहित्यमा पनि लयको विस्तारका लागि लेख्ने तान्ने चाललाई ताना बुनेको भनिन्छ। अभ्र अर्थ परिवर्तन हुँदै जाँदा घोचपेच हानिने बोलाई वा व्यङ्ग्यलाई पनि ताना बुनेको भनिन्छ।

जस्तो नाम उस्तै काम भनेजस्तै मुगल सम्राट् अकरबरको दरबारमा रहेका नवरत्नहरूमध्ये एक प्रसिद्ध गायक थिए, उनको नाम "तानसेन" रहेको थियो। तानसेनले निकालेको राग यति प्रसिद्ध थियो कि एकपटक उनले पशुहरूलाई पनि आफ्नो रागबाट भुम्म बनाएका थिए भन्ने किंवदन्ती रहेको छ।

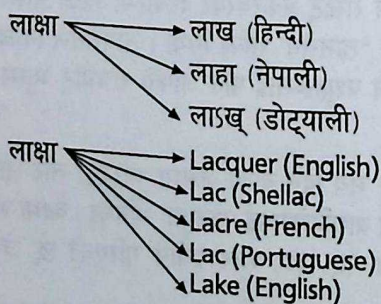
यति मात्र नभएर एक विशेष राग वा लय दिने बाजा जसमा चारवटा तार लागेको, पर्दा नभएको, गाउँदा स्वर दिने सितारजस्तो वाद्यविशेषलाई 'तानपूरा' भनिन्छ। वेदमा शब्दनिमित्त भएको विद्युतलाई स्तनयित्तु (यजुर्वेद २५/२०) शब्द प्रयोग गरिएको छ, जसको अर्थ thunder संग मिल्न जान्छ।

लाक्षा

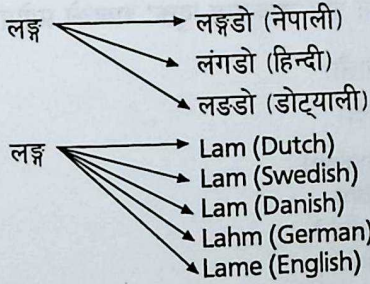
एक प्रकारको रातो रङ्गलाई लाक्षा भनिन्छ । पुरातनकालमा नारीहरूले यसलाई प्रसाधन सामग्रीको रूपमा प्रयोग गर्थे । खासगरी यो रङ्गबाट नारीहरूले पैताला र ओठ रङ्गाउने गर्दथे । कसैले यो रङ्ग वीरबहुटी नाम गरेको कीरोको च्यालबाट तयार हुन्छ भन्छन् भने कसैले चाहिँ कुनै वृक्षविशेषको चोपबाट तयार हुन्छ भनेका छन् । पलासको रूखलाई पनि 'लाक्षा' भनिन्छ । 'लाक्षा' रङ्ग घरमा पोत्ने चलन पनि प्राचीन चलन हो । त्यस्तो रङ्ग पोतिएको घरलाई लाक्षा-प्रसाद भनिन्छ । आज-भोलि लाहाछाप लगाउन यसलाई प्रयोग गरिन्छ ।

लङ्ग

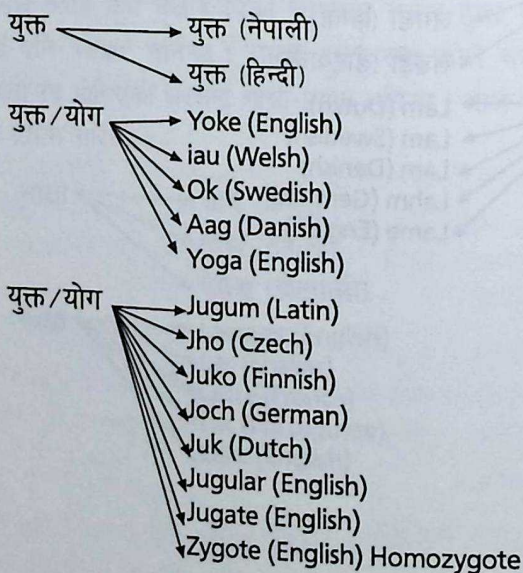
संस्कृतमा लङ्गडालाई लङ्ग भनिन्छ । यो 'लङ्ग' शब्द लङ्ग् धातुबाट अच् प्रत्यय लागेर बन्दछ ।

युक्त

संस्कृतमा जोडिएको वस्तुलाई युक्त भनिन्छ । योग भनेको जोड हो । युज् धातुबाट प्रत्यय लागेर युक्त र युज् धातुमै भावादिमा घञ् प्रत्यय गरेर योग शब्द बन्छ । समास या करण कारकमा 'सहित' भन्ने अर्थमा पनि संस्कृतमा 'युक्त' शब्दको प्रयोग देखिन्छ ।

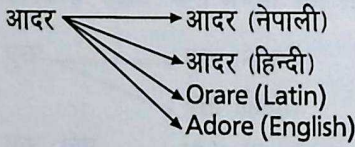
युक्तः/योगः

- युक्ता मातासीद्धुरि दक्षिणाया अतिष्ठद्गर्भो वृजनीष्वन्तः । - ऋग्वेदः १/१६४/१९
- स्थिराय वृष्णे सवना कृतेमा युक्ता ग्रावाणः समिधाने अग्नौ । - यजुर्वेदः ३४/१९
- जायेदस्तं मधवन्त्सेदु योनिस्तदित्त्वा युक्ता हरयो वहन्तु । - ऋग्वेदः ३/५३/४
- यस्मादृते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्चन । स धीनां योगमिन्वति । - ऋग्वेदः १/१८/७
- मन्यवेऽयस्तापं क्रोधाय निसरं योगाय योक्तारं शोकाय - यजुर्वेदः ३०/१४
- यद् योक्त्रं स योगः - तैत्तिरीयब्राह्मणम् ३/३/३/३

आदरः

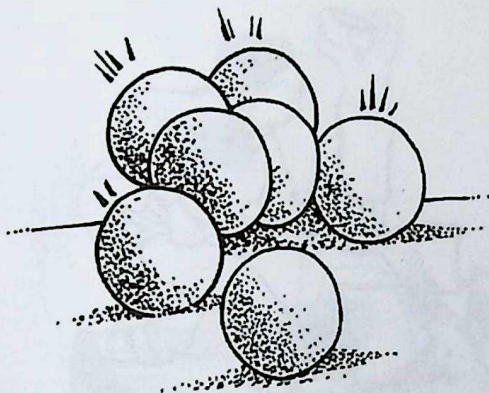
पूज्यभाव र सम्मानसूचक 'आदर' शब्द संस्कृतमा 'आङ्' उपसर्गपूर्वक दृ धातुबाट 'अप्' प्रत्यय लागेर बन्छ । प्रार्थनापरक बिन्तीभाउ बिसाउनु नै आदर गर्नु हो ।

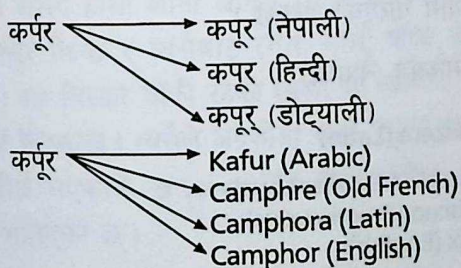
आदरः

- निर्माणमेव हि तदादरलालनीयम् ।- मातङ्गलीला ९/४९
- न जातहार्देन न विद्विषादरः ।- किरातार्जुनीयम् १/३३
- भूयान्दरार्थमादरः- कुमारसम्भवम् ६/९३
- यत्किञ्चनकारितायामादरः- कादम्बरी १/२२

कर्पूरः

कर्पूरको अर्थ कपूर हो । कर्पूरखण्डः, कर्पूरतैलम् आदि कर्पूर शब्दसँग बनेका अन्य समस्त पद हुन् । कृप् धातुबाट 'ऊर' प्रत्यय लागेर कर्पूर शब्द बन्छ ।

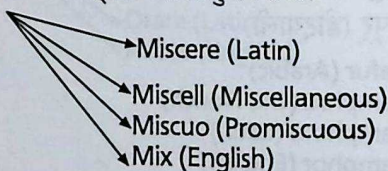

मिश्र

मिसाइएको, मिलाइएको एवं घोलिएकोलाई 'मिश्र' भनिन्छ । यो विशेषणबोधक पद हो । यो धातु र नामपद दुवैमा प्रयुक्त हुन्छ । 'मिश्रयति, मिश्रयते' यो चुरादि उभयपदी रूप हो । नामधातुमा यसको प्रयोग गरिएको देखिन्छ ।

मिश्र ➡ मिस्स् ➡ मिस्सिनु (नेपाली)

मिश्र

- गद्यं पद्यं मिश्रं च तत् त्रिधैव व्यवस्थितम्— काव्यादर्शः १/११
- वाचं न मिश्रयति यद्यपि मे वचोभिः— अभिज्ञानशाकुन्तलम् १/३१
- न मिश्रयति लोचने— भमिनीविलासः २/१४०
- दिवस्पृष्टं स्वर्गत्वा मिश्रा देवेभिराध्वम् ।— यजुर्वेदः १७/६५

स्थूल/स्थूर

स्थूल शब्दको अर्थ ठूलो र मोटो हो । स्थूल् धातुमा अच् प्रत्यय लागेर स्थूल शब्द बन्छ । स्था धातुको अर्थ रहनु वा बस्नु भए तापनि यो शब्दको आयुर्वेदमा चाहिँ अर्थप्रसार भएको छ । जस्तो हामी खाना खान्छौँ, त्यसपछि हामीले खाएको खानाको 'रस' भाग शरीरले शोसेर लिन्छ र त्यसैबाट रगत, मासु, बोसो, हाड, मज्जा हुँदै वीर्य निर्माण हुन थाल्छ । रस निस्केर बाँकी रहेको छोक्रा जो अन्नको 'स्थूल' भाग हो त्यो चाहिँ दिसा बनेर बाहिर निस्कन्छ । त्यसैले अंग्रेजीमा सोही 'स्थूल' भागलाई stool भनिन्छ । 'स्थूल' को 'स्थू' दीर्घ भएकाले 'o' vowel पनि दोहोरिएको छ । वैदिक साहित्यमा स्थूललाई स्थूर पनि भनिएको छ ।

स्थूल

Stool (English)

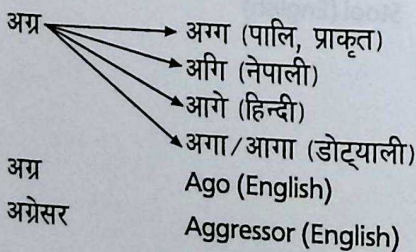
स्थूलः/स्थूरः

- यदस्याऽअं हुभेद्याः कृधु स्थूलमुपासत् । - यजुर्वेदः २३/२८
- ते बार्हस्पत्याः पृषती क्षुद्रपृषती स्थूलपृषती ता मैत्रावरुण्यः । - यजुर्वेदः २४/२
- आ रश्मयो गभस्त्योः स्थूरयोरध्वन्श्वासो वृषणो युजानाः । - ऋग्वेदः ६/२९/२

अग्र/अग्रे

अग्रि, अधि वा अगाडि भन्ने अर्थ बुझाउन संस्कृतमा अग्रे शब्दको प्रयोग गरिएको छ। त्यसैले जिब्रोको अधिल्लो भागलाई 'जिह्वाग्रे' भनिन्छ। त्यस्तै अगाडि वा अधि-अधि जाने दूतलाई अग्रदूत भनिन्छ। त्यस्तै आफू अधि लागेर समाजलाई डोच्याउने भएकाले नेतालाई पनि अग्रणी भनिन्छ। सैनिकको नेतृत्व गरी अधि-अधि हिँड्ने व्यक्तिलाई अग्रयायी भनिन्छ। त्यस्तैगरी अगाडि नै अर्थात् पहिले नै जन्मिएको जेठो दाजुलाई पनि 'अग्रज' भनिन्छ। धेरै मान्छेको दाहिने हात सबभन्दा पहिले चल्छ। त्यसैले दाहिने हातलाई पनि संस्कृतमा 'अग्रहस्त' भनिन्छ। त्यस्तै अगाडिका प्रसङ्गरूमा बताइन्छ भन्ने अर्थमा पनि 'एवमग्रे वक्ष्यते, एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम्' इत्यादि प्रयोग पाइन्छ। अगाडि सरेर हिँड्ने नेतालाई 'अग्रेसर' भनिन्छ।

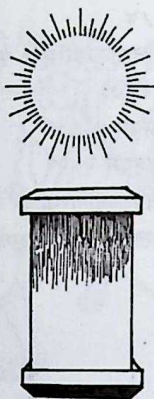

अग्रःअग्रे

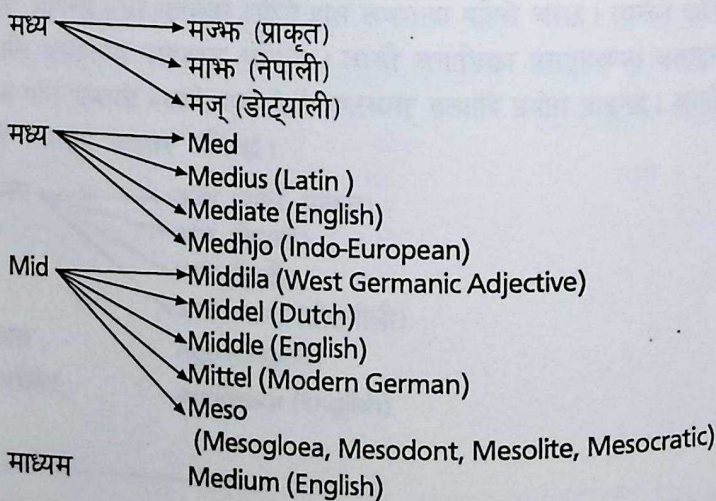
- अधाकृणोः प्रथमं वीर्यं महद्यदस्याग्रे ब्रह्मणा शुष्ममैरयः ।- ऋग्वेदः २/१७/३
- एषा जन् दर्शता बोधयन्ती सुगान्धः कृष्वती यात्यग्रे- ऋग्वेदः ५/८०/२
- अद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः समवत्तताग्रे ।- यजुर्वेदः ३१/१७

- समस्ता एव विद्या जिह्वाग्रे भवन्- कादम्बरी ३४६ ।
- कृष्णक्रोधाग्रदूतः - वेणीसंहारनाटकम् १/२२
- अप्यग्रणीमन्त्रकृतामृषीणाम्- रघुवंशः ५/४
- पुत्रस्य ते रणशिरस्ययमग्रयायी- अभिज्ञानशाकुन्तलम् ७/२६
- अस्त्येव मन्युर्भरताग्रजे मे - रघुवंशः १४/७३
- अथाग्रहस्ते मुकुलीकृतांगुलौ- कुमारसम्भवम् ५/६३
- मानमहतामग्रेसरः केसरी- भर्तृहरिशतकत्रयम् २/२९
- त्रयः कृष्वन्ति भुवनेषु रेतस्ति सः प्रजा आर्या ज्योतिरग्राः - ऋग्वेदः ७/३३/७
- उद्वृह रक्षः सहमुलमिन्द्र वृश्चा मर्ध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि- ऋग्वेदः ३/३०/१७

मध्य

माझ अर्थात् मझौला वा न जेठो न कान्छो (माहिलो) अर्थ बुझाउन पनि संस्कृतमा 'मध्य' शब्द प्रयोग गरिएको छ। मध्यको अर्थ 'बीच' हो। मध्यले अन्तर्वर्ती वा मध्यवर्ती वा केन्द्रीय भन्ने अर्थ बुझाउँछ। त्यसैले दिनको मध्यभागलाई पनि मध्यदिन वा मध्याह्न भनिन्छ। त्यस्तै शरीरको बीच भाग भएकाले कम्मरलाई पनि मध्य शब्द प्रयोग गरिन्छ।

मध्य

- सहस्रदीधितरलङ्घरोति मध्यमन्तः- मातङ्गलीला - १
- विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः- रघुवंशः ६/३२

- वेदिविलग्नमध्या- कुमारसम्भवम् १/६९
- तेषां मध्यात् काकः प्रोवाच- पञ्चतन्त्रम् - १
- मध्ये क्षामा- मेघदूतम् - ८२
- होता यक्षत् सरस्वतीं मेघस्य हविषऽआवयदद्य मध्यतो मेदऽउद्भूतं- यजुर्वेदः २१/४४
- होता यक्षदशिवनौ छगस्य हविषऽआत्तामद्य मध्यतो मेदऽउद्भूतं- यजुर्वेदः २१/४३
- अहन्निन्द्रो अदहदग्निरिन्द्रो पुरा दस्यून्मध्यन्दिवनादभीके ।- ऋग्वेदः ४/२८/३
- प्रातर्देवीमदितिं जोहवीमि मध्यन्दिन उदिता सूर्यस्य- ऋग्वेदः ५/६९/३
- आत्मा यजमानस्य मध्यन्दिनः- ऐतरेयब्राह्मणम् ३/१८
- मध्यन्दिनो मनुष्याणाम्- शतपथब्राह्मणम् २/४/२/८
- अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ।- ऋग्वेदः १/३२/१०
- श्रीर्वै राष्ट्रस्य मध्यम्- शतपथब्राह्मणम् १/६/१/१७
- त्रिष्टुप् छन्द इन्द्रो देवता मध्यम्- शतपथब्राह्मणम् १०/३/२/५

आर/आरा

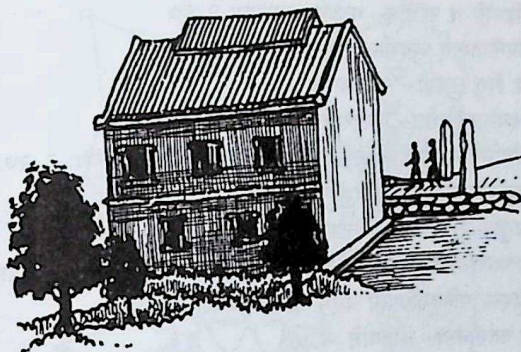

चिच्याउनु, आवाज निकाल्नु र गर्जनुलाई संस्कृतमा आरा वा आर भनिन्छ । आइ उपसर्गपूर्वक रु धातुबाट अप् वा घञ् प्रत्यय लागेर आर शब्द बन्छ । यी शब्दको प्रयोग विशेष गरी अंग्रेजी साहित्यमा देखिन्छ ।

आरा/आर

- Al (Old English)
- Al (Germanic Base)
- Awl (English)

पश्च/पश्चात्

पछि, पछिल्लो वा पछाडिको भन्ने बुझाउनलाई संस्कृतमा 'पश्च' शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । तर, यो 'पश्च' शब्द स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग नभएर पूर्वसर्गका रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै- पश्चार्ध, पश्चिम आदि । पुरातनकालमा पूर्वलाई अगाडि मानिन्थ्यो । त्यसैले पूर्वीय वास्तुशास्त्रमा प्रायः घर पूर्वपट्टि फर्काएर बनाइन्छ । अगाडिपट्टि पूर्व भएकाले त्यसको पछाडिपट्टिको भागलाई 'पश्चिम' भन्न थालिएको हो । त्यस्तै 'पश्चात्' यो अव्यय शब्द हो । जीवनको पछिल्लो समयलाई पनि संस्कृतमा 'पश्चिमे वयसि' भनिन्छ । रातको पछिल्लो भागलाई पनि 'पश्चिमरात्र' भनिन्छ ।

पश्चात्/पश्च → पछि (नेपाली)
→ पीछे (हिन्दी)
→ पछा (डोट्याली)

पश्च → Posterior
→ Posthumous
→ Postpone
→ Postscript
→ Postgraduate
→ Postwar

पश्च → Opisthen (Greek)
→ Opisth, Opistho (Prefix)

पश्चः/पश्चात्

- पश्चाद् बद्धपुरुषमादाय- अभिज्ञानशाकुन्तलम् - ६
- गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्तुतं चेतः । - अभिज्ञानशाकुन्तलम् १/३३
- लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात्- भर्तृहरिशतकत्रयम् २/६०
- पश्चिमाद् यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना- रघुवंशः १७ /१
- पत पश्चिमयोः पितुः पादयोः- मुद्राराक्षसम् - ७
- उपारताः पश्चिमरात्रगोचरात्- कितारार्जुनीयम् ४/१०
- न दक्षिणा वि चिकिते न सव्या न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा ।- ऋग्वेदः २/२७/११
- आदित्यश्चा बुधधाना व्यख्यन्नादिद्रुतं धारयन्त द्युभक्तम् ।- ऋग्वेदः ४/१/१८
- इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्पातु प्रचेतास्त्वा रूद्रैः पश्चात्पातु ।- यजुर्वेदः ५/११
- अयं पश्चाद् विश्वव्याचास्तस्य चक्षुर्नैवव्यचसं वर्षाश्चाक्षुष्यो जगती वार्षी जगत्याऽऽऽक्समम् ।- यजुर्वेदः १३ /५६
- सुषदा पश्चाद्देवस्य सवितुराधिपत्ये चक्षुर्मै दाः ।- यजुर्वेदः ३७/१२
- पश्चिमे वयसि वर्तमानस्य- कादम्बरी - २५

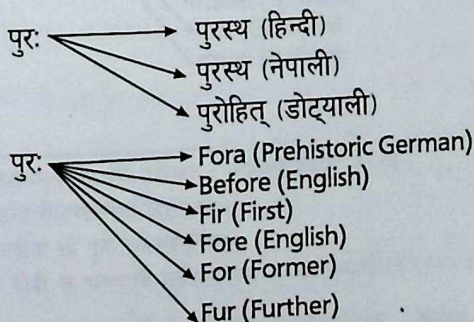
पुरः

‘पुरः’ यो अव्यय शब्द हो ।

सामुन्ने वा आँखाकै अगाडि भन्नुपर्दा संस्कृतमा “पुरः” शब्दको प्रयोग गरिन्छ । ‘पुरस्कार’ लाई पुरस्कार भनिनुको कारण पनि यसलाई आँखाअगाडि सामुन्नेमा राखिने भएकाले हो । त्यसैले पुरस्कार दिँदा त्यसलाई सजाएर सबैले देख्ने गरी अधिल्लिर राखिन्छ । अग्रेसरलाई पुरस्सरः पनि भनिन्छ । त्यस्तै कुनै पनि काम थाल्नुअगाडि प्रारम्भिक दीक्षा दिइन्छ भने त्यसलाई पुरश्चरण भनिन्छ । कपालको अग्रभागमा राखेर दिइने चामलको पीठोको आहूतिलाई ‘पुरोडाश’ भनिन्छ । त्यस्तै आफ्नो कुलका सबै कर्मकाण्ड र संस्कारलाई अगाडि बसेर जसले सञ्चालन गर्छ उसलाई ‘पुरोहित’ भनिन्छ ।

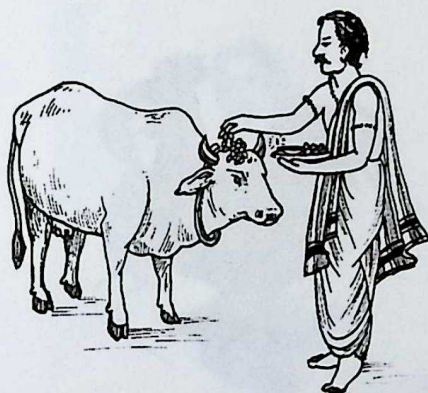
यसरी अनेक प्रसङ्ग र परिवेशमा प्रयुक्त “पुरः” शब्दको अधिल्लिर भन्ने अर्थ लाग्छ ।

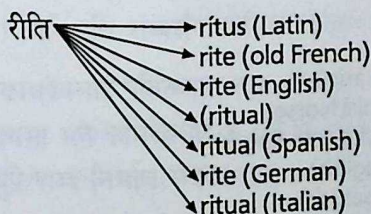
पुरः

- अमुं पुरः पश्यसि देवदारुम्- रघुवंशः २/३६
- तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः - कुमारसम्भवम् ४/३
- पुरस्कृतमध्यक्रमः - रघुवंशः ८/९
- अभ्युन्नता पुरस्तात्- अभिज्ञानशाकुन्तलम् ३/८
- स किंवदन्तीं वदतां पुरोगः । - रघुवंशः १४/३
- प्रेदोऽग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया सूर्या यविष्ठ- यजुर्वेदः १७/७६
- स जातोऽत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः । - यजुर्वेदः ३१/५
- अयं पुरो हरिकेशः सूर्यरश्मिस्तस्य रथगृत्सश्च रथौजाश्च सेनानीग्रामण्यौ ।- यजुर्वेदः १५/१५
- सेमं नः कारुमुपमन्युमुदिभदमिन्द्रः कृणोतु प्रसवे रथं पुरः । - ऋग्वेदः १/१०२/९
- अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पुरः सद्भ्यः स्वाहा- यजुर्वेदः ९/३५
- ये देवाऽअग्निनेत्राः पुरः सदस्तेभ्यः स्वाहा- यजुर्वेदः ९/३५

रीति

हिंडडुलदेखि लिएर कुनै पनि समाज जातिको गति वा क्रमलाई संस्कृतमा रीति भनिन्छ । कुनै पनि जातिको रीतिस्थिति र चालचलन हेरेर नै त्यस जातिबारे खोज, अनुसन्धान र चर्चा परिचर्चा हुने गर्छ । साथै आफ्नो बेग्लै शैली, प्रणाली, ढङ्ग र तरिकालाई पनि रीति भनिन्छ । उर्दूमा यसैलाई रिवाज भनिन्छ । रिवाजको अर्थ प्रचलन हो । संस्कृतको साहित्य क्षेत्रमा चाहिँ रीति भनेको शैली वा वाक्यविन्यासलाई बुझिन्छ । यसैले साहित्यमा वैदर्भी, गौडी, पाञ्चाली र लाटिका गरी ४ प्रकारका रीति रहेका छन् ।

(१) रीति गिराममृतवृष्टिकरीं तदीयाम् । -भामिनीविलासः ३/१९

(२) पदसंघटना रीतिरङ्गसंस्था विशेषवत् ।

उपकर्त्री रसादीनां सा पुनः स्याच्चतुर्विधा ।

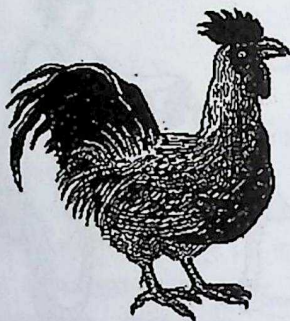
वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा । -साहित्यदर्पणम् ६२४/४

यो गा उदाजत्स दिवे वि चाभजन्महीव रीतिः शवसासरत्पृथक् । -ऋग्वेदः २/२४/१४

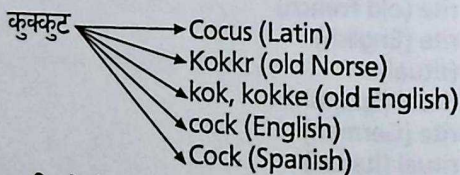
श्रुष्टी रयिर्वाजो वृत्रतूर्य्य दिवो वृष्टिरीड्यो रीतिरपाम् । -ऋग्वेदः ६/१३/१

वाते वाजुर्या नद्येव रीतिरक्षी इव चक्षुषा यातमर्वाक् । -ऋग्वेदः २/३९/५

कुक्कुट

कुखुरालाई संस्कृतमा कुक्कुट भनिन्छ । कुक् शब्दबाट क्विप् प्रत्यय लगाई सर्वापहारिलोप गर्ने र 'तेन कटति' यस लौकिक विग्रहमा कुट धातुबाट क प्रत्यय गरेपछि कुक्कुट शब्द बन्दछ । संस्कृतमा कुक्कुटको अर्थ भाले कुखुरो भए पनि त्यसलाई स्त्रीलिङ्गी प्रत्यय 'ङी' गरेर बनेको कुक्कुटी शब्दको अर्थ पोथी कुखुरो भन्ने हुँदैन । बरू कुक्कुटी शब्दको अर्थ दम्भ, पाखण्ड वा धार्मिक अनुष्ठान आयोजना गरेर गरिने स्वार्थसिद्धिलाई बुझिन्छ । त्यसैले होला अंग्रेजी साहित्यमा पनि भाले कुखुरो बुझाउँदा कुक्कुट शब्दको प्रभाव देखिए तापनि पोथी कुखुरालाई भने कुक्कुट शब्दसँग सम्बन्ध नै नरहेको 'hen' शब्द प्रयोग गरिएको छ ।

संस्कृतमा बलिरहेको काठलाई पनि कुक्कुट भनिन्छ । अंग्रेजीमा यसको पनि प्रभाव परे तापनि English etymologists हरूले चाहिँ यसलाई खुट्याउन सकेका छैनन् । The origin of interconnected set of senses 'sout tap', 'hammer of firearm' and 'penis' is not known. It is possible that its represents on entirely different word.

John Ayto, origin of words origin page 121

कुक्कुटः

कुक्कुटोऽसि मधुजिह्वोऽइषमूर्जमावद त्वया वयं संघातं संघातं जेष्य-यजुर्वेदः १/१६

रतिः

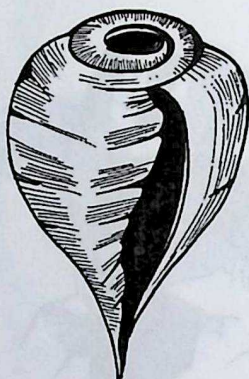
रति भनेको आनन्द हो । तर पछि सम्भोग र सहवासबाट आउने आनन्दलाई विशेष गरी रति शब्द प्रयोग गर्न थालियो । किनकि कामदेवलाई हामी रतिपतिको रूपमा ग्रहण गर्दछौं । कामदेव अर्थात् कामभावनाबाट नै साथसाथै रतिको पनि अनुभूति हुँदै जाने भएकाले रतिलाई कामदेवकी सहधर्मिणीको रूपमा मानिन्छ । त्यसैले रत्यङ्ग भनेर विशेष गरी योनिलाई बुझिन्छ रतिगृह (रण्डीखाना) रतिदूती (प्रेमसन्देश लैजाने स्त्री) रतितस्कर (व्यभिचारी) रतिलम्पट (कामासक्त) रतिरसः (संभोगको आनन्द) रतिसर्वस्वम् (अत्यानन्द) आदि रति शब्दसँग जोडिएर बनेका अन्य शब्द हुन् ।

संस्कृतमा कामदेवलाई पतिरूपमा तथा रतिलाई स्त्रीरूपमा बेलाबेलै वर्णन भए तापनि ग्रीक साहित्यमा भने कामदेवलाई नै रति (Eros) प्रयोग गर्न थालियो । यसैबाट पाश्चात्य जगत्मा थुप्रै शब्द निर्माण भएका छन् ।

रति → erótikós (Greek)
 → erotique (French)
 → erotic (English)

- (१) पापे रतिं मा कृथाः । -भर्तृहरिः २/७७
- (२) स्वयंषिति रतिः । -भर्तृहरिः २/६२
- (३) दक्षिण्योदकवाहिनी विगलिता याता स्वदेशं रतिः । -मृच्छकटिकम् ८/३८
- (४) रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम्-साहित्यदर्पणम् २०७
- (५) साक्षात्कामं नवमिव रतिर्मालती माधवं यत् । -मातङ्गलीला १/१६
- (६) अपि नाम मनागवतीर्णोऽसि रतिरमणबाणगोचरम्-मातङ्गलीला १
- (७) दधति स्फुटं रतिपतेरिषवः शिततां यदुत्पलपलाशसदृशः । -शिशुपालवधः ९/६६
- (८) इह रतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा । -यजुर्वेदः ८/५१

शङ्खः

शंखेकीराले बनाएको फुकेर बजाइने एक किसिमको बाजा शंख हो । घरमा पाञ्चायन देवताको पूजापछि, विशेष माङ्गलिक कार्यमा चाहिँ शङ्ख दोहोरो फुकेर बजाइन्छ कसैको घरमा मृत्यु पच्यो भने लास लैजाँदा एकोहोरो शंख फुक्ने परम्परा नेपालमा रहेको छ । भारतमा चाहिँ माङ्गलिक कार्यमा पनि एकोहोरो शङ्ख फुकिन्छ । एकोहोरो शङ्खलाई आतङ्क र निराशाको ध्वनि पनि मानिन्छ ।

शङ्ख

- kónkhé (Greek)
- concha (Latin)
- conquille (Old French)
- conch (English)

यस्तै कनपटीको हाडलाई पनि संस्कृतमा शङ्ख शब्द नै प्रयोग गरिन्छ । (संस्कृत-हिन्दी कोशः, वामन शिवराम आटे पृसं. ९९८) यसैको प्रभाव परेर anatomy मा कनपटीको हाडलाई concha नै भनिन्छ ।

शङ्ख

- (१) ... वीणावादं क्रोशाय तूणवध्ममवरस्तराय शङ्खध्मं वनाय वनपमन्यतोऽरण्याय दावपम् । यजुर्वेदः ३०/१९
- (२) न श्वेतभावमुज्झति शङ्खः शिखिभुक्तभुक्तोऽपि -पञ्चतन्त्रम् ४/११०
- (३) शङ्खान् दध्मुः पृथक् पृथक् ।-भगवद्गीता १/१८

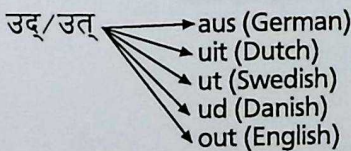
उद्/उत्

उत् उपसर्ग हो । यसैले क्रियाको योगमा यसको विधान गरिन्छ । 'उत्' का थुप्रै अर्थ रहेका छन् । जस्तै:

शब्द	अर्थ
उत्तिष्ठति	माथि उठ्नु
उद्गच्छति	बाहिर जानु
उपार्जति	उपलब्धि हुनु
उच्चरति	प्रकाशमा आउनु
उत्फुल्लति	फुक्नु
उत्सहते	शक्ति प्राप्त गर्नु

यसरी 'उत्' का थुप्रै अर्थ रहे तापनि 'बाहिर निस्कनु' भन्ने पनि 'उत्' को अर्थ रहेको छ । 'उत्' को यो अर्थ चाहिँ पाश्चात्य जगत्मा प्रसिद्ध रहेको देखिन्छ ।

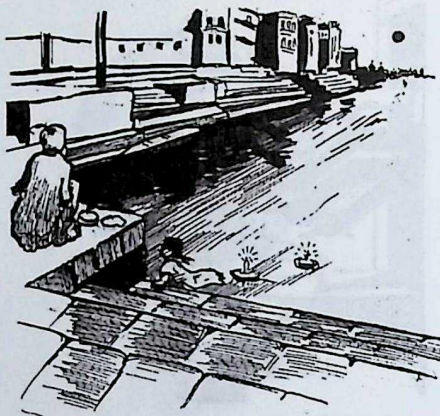

संस्कृतमा उत्लाई क्रियाको योगमा लाग्ने भएकाले उपसर्ग भनिन्छ भने English मा out लाई चाहिँ adverb भनिन्छ ।

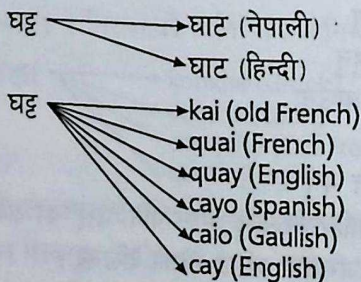
उत्

उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् । -ऋग्वेदः १/५०/१
चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरूणस्याग्नेः । -यजुर्वेदः ७/४२

घट्टः

प्राचीनकालमा चुंगी घरलाई 'घट्ट' भनिन्थ्यो । यस्तो घरलाई 'घट्टकुटी' भन्ने शब्द पनि प्रयोग गरिएको छ । साथै नदी किनारबाट पानीसम्म पुग्नको लागि बनाइएका सिँढीलाई पनि संस्कृतमा घट्ट भनिन्छ । यसैबाट घाट शब्दको व्युत्पत्ति भएको छ । यी दुवै ठाउँमा बसेर त्यसबाट महसूल उठाएर आफ्नो जीवन निर्वाह गर्ने व्यक्तिलाई घट्टजीवी भनिन्छ ।

घट्टः

(१) विटजननखघट्टितेव वीणा-मृच्छकटिकम् १/२४

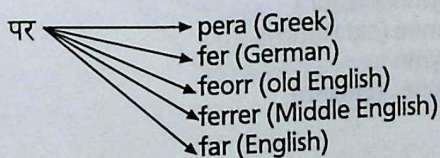
(२) कारण्डवाननविघट्टितवीचिमालाः -ऋतुसंहारनाटकम् ३/८

पर

परका विशिष्ट अर्थहरूमध्ये पराई अर्थमा र टाढा अर्थमा यो शब्दको अधिक प्रयोग देखिन्छ। परदेश, परलोक, परतन्त्र परब्रह्म इत्यादिको रूपमा र स्वार्थपर, तत्पर इत्यादि रूपमा पूर्वसर्ग र प्रत्ययको रूपमा पनि 'पर' शब्दको प्रयोग देखिन्छ। क्रियाविशेषणको रूपमा भने टाढा वा दूरको अर्थमा पर शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ।

यहाँ त्यही क्रियाविशेषणको अर्थमा प्रयुक्त टाढा अर्थ बुझाउने पर शब्दको बारेमा चर्चा गरिन्छ। यहाँ स्मरणीय के छ भने एउटा 'पर' शब्द विशेषणका रूपमा त 'परस्' शब्द अव्ययका रूपमा प्रयोग भएका दुई शब्द छन्। जसको अर्थमा चाहिँ समानता छ।

प्राप्नोति परमां गतिम् । -मनुस्मृति: ४/१४

परत्रह च शर्मणे -रघुवंश: १/६९

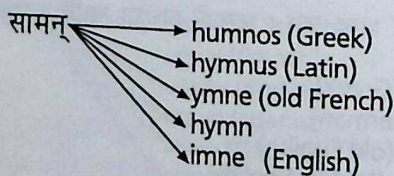
पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः । -यजुर्वेद: २३/६१

ददृश्व एषामवमा सदांसि परेषु या गुह्येषु व्रतेषु । -ऋग्वेद: ३/५४/५

सामन्

यो नपुंसकलिङ्गी शब्द हो । छन्दोबद्ध सूक्तलाई सामन् भनिन्छ । मन प्रसन्न राजाको लागि र आनन्द प्राप्तिका लागि छन्दोबद्ध रूपमा रहेको वेदपाठ गर्ने र श्रवण गर्ने परम्परा अहिले पनि रहिआएको छ । विशेष किसिमको गायन भएकाले नै 'सामवेद' गीति लय भएको तेस्रो वेद हो । सामवेद गाउने ब्राह्मणलाई यसैले "सामगः" भनिन्छ । शान्ति र मुदुताको आभास हुने भएकाले पनि 'सामवेद'को पाठ दक्षिण भारतमा हाल पनि प्रचलनमा रहेको छ ।

सामन्

- सप्तसामोपजीतं त्वाम्-(रघुवंशः १०/२१)
- यं ब्रह्मावरूणेन्द्रमरुतस्तुन्वति दिव्यैस्तवै, वेदे साङ्गोपदक्रमोपनिषदै गायन्ति यं सामगाः ॥ -संस्कृतसुक्तिः ब्रह्मस्तुतिः ।
- 'सम्मितं ऋचा स्यते वां ऋचां समं मेने' इति नैदानाः ।-निरुक्तम् ७/१२
- एतावद् भावः साम यावान् स्वरः । ऋचा एषते स्वराद् भवतीति । -जैमिनीय - उपनिषद् - ब्राह्मण १/२१/९
- उभे यत्तोके तनये दधाना ऋतस्य सामनूयन्त देवाः । -ऋग्वेदः १/१४७/१
- सा नोऽस्मिन्नुतऽआवभूवऽऋतस्य सामन्त्यसरमारपन्ती । -यजुर्वेदः २२/२

चन्दनः/चन्दनम्

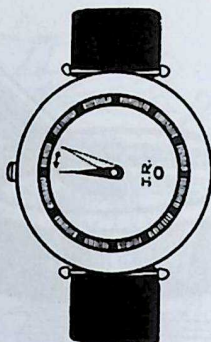

चन्दनको रूखलाई श्रीखण्ड वा चन्दन नै भनिन्छ भने यसको काठबाट घोटेर बनाइएको स्निग्ध लेपलाई पनि चन्दन नै भनिन्छ । चन्दनलाई सुगन्ध र शीतलताको दृष्टिले उत्तम भनिन्छ । नेपालको पशुपतिनाथ, जसलाई आराध्यदेव मानिएको छ, त्यहाँ प्रसादको रूपमा यही चन्दन प्रदान गरिँदै आएको छ । आफ्नो घरमा पनि श्रीखण्ड घोटेर चन्दन बनाएर प्रतिदिन निधारमा सो चन्दन लगाउने प्रचलन नेपाल र भारतमा प्राचीनकालदेखि चल्दै आएको छ ।

चन्दनम् → Sandalum (medieval latin)
 → Santalon (Greek)
 → Sandanon
 → Sandal (English)

-
- (१) विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति । -पञ्चतन्त्रम् १/४१
 (२) मणिप्रकाराः सरसं च चन्दनं शुचौ प्रिये यान्ति जनस्य सेव्यताम् । -ऋतुसंहारनाटकम् १/२
 (३) अनलायागुरुचन्दनैधसे -रघुवंशः ८/७१

होरा

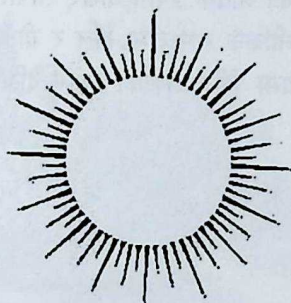

एक घन्टाको समयलाई ज्योतिषशास्त्रमा होरा भनिन्छ । ज्योतिषशास्त्रअनुसार एक घण्टाको समयलाई मात्र नभएर कुनै पनि राशिको उदय र राशिको अवधिको अंशलाई पनि होरा भनिन्छ । जन्मपत्रिका वा लग्नपत्रिका बनाउँदा होरा, पला, मुहूर्त, क्षण आदि गणनाको ज्यादातर प्रयोग र महत्त्व रहेको हुन्छ ।

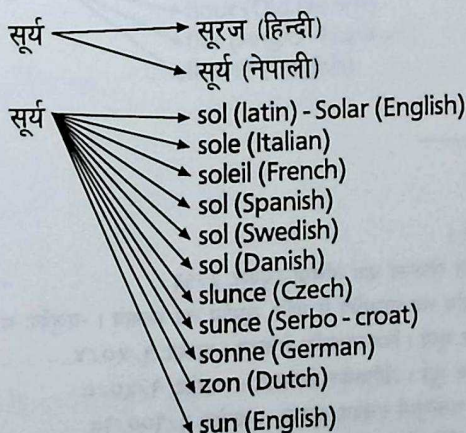
होरा → hōrā (Greek)
 → hora (Latin)
 → hore (old French)
 → hour (English)

पाश्चात्य गणित र ज्योतिषशास्त्रअनुसार जन्मपत्रिका वा लग्नपत्रिका बनाउँदा पनि होरा गणनाको प्रधानता रहने भएकाले जन्मपत्रिकालाई अंग्रेजीमा horoscope भनिन्छ । यो शब्द पनि अंग्रेजीमा Greek बाटै आएको हो । Greek मा जन्मपत्रिकालाई horoskopos भनिन्छ ।

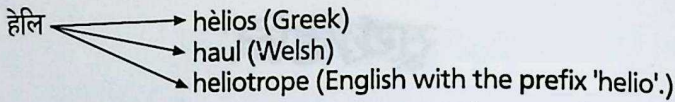
सूर्यः/हेलिः

आकाशमा सर्ने भएकाले वा सांसारिक जीवहरूलाई कर्ममा प्रेरित गर्ने भएकाले 'सूर्य' को नाम रहन गएको हो । पुराणहरूमा सूर्यलाई कश्यप ऋषि र अदितिको पुत्र मानिएको छ । सातवटा घोडा रहेको रथमा अरूणलाई सारथि बनाएर बस्ने अनि संसारका सबै व्यक्तिहरूले गरेको शुभाशुभ कर्म हेर्ने सूर्यको दिनचर्या मानिएको छ । सूर्यको प्रधान पत्नीलाई संज्ञा, छया वा अश्विनी भनिन्छ । यिनीबाटै यम यमुना, दुई आश्विनीकुमारहरू र शनिको जन्म भएको मानिन्छ । सूर्यवंशका प्रवर्तक विवस्वान् मनु पनि सूर्यकै पुत्र थिए ।

यसैगरी, हेलि शब्दको पुलिङ्गी अर्थ सूर्य हुन्छ । स्त्रीलिङ्गमा चाहिँ हेलिको अर्थ केलिक्रीडा, प्रेमालिङ्गन वा सुरतक्रीडा हुन्छ ।

वैदिक साहित्यमा सूर्य शब्दको अधिक प्रयोग देखिए तापति 'स्' ध्वनि 'ह' मा र 'र' ध्वनि 'ल्'मा परिवर्तन भई लौकिक संस्कृतमा हेलि र ग्रीकमा helio शब्द प्रयोगमा आएको देखिन्छ । त्यसैले वेदमा 'हेलि' शब्दको प्रयोग देखिदैन ।

सूर्यः

(क) सरति आकाशे = सूर्यः

सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति = सूर्यः ।

(ख) सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा-रघुवंशः ५/१३

(ग) ... उपयामगृहीतो ऽ सि सूर्य्याय त्वा भ्राजायैष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय । -यजुर्वेदः ८/४०

(घ) तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य्य । विश्वभाभासि रोचनम् । -ऋग्वेदः १/५०/४

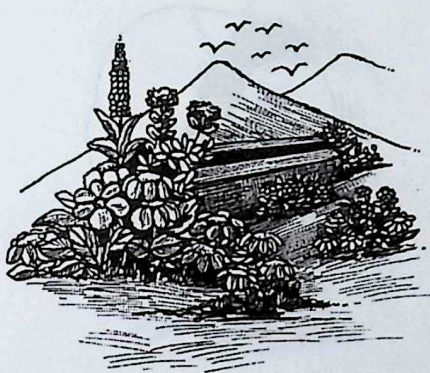
(ङ) सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण । -ऋग्वेदः १/५०/८

(च) सनत्केत्रं सखिभिः शिवन्त्योभिः सनत्सूर्य्यं सनदपः सुवज्रः । -ऋग्वेदः १/१००/१८

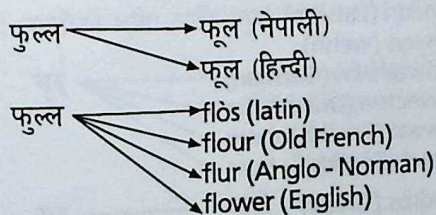
(छ) स मन्युमीः समदनस्य कर्तास्माकेभिर्नृभिः सूर्यं सनत् । -ऋग्वेदः १/१००/६

(ज) याभिः सूर्यं परियाथः परावति मन्धातारं क्षेत्रपत्येष्वावतम् । -ऋग्वेदः १/११२/१३

फुल्लः

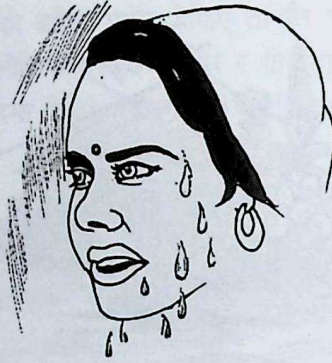

बगैचामा फुलेको फूललाई संस्कृतमा 'फुल्ल' भनिन्छ । भित्र उमङ्ग र हर्ष दिनेगरी मग्मगाउँदो ढङ्गले फुल्ने हुनाले नै पुष्पको अर्को नाम 'फूल' हुन पुगेको हो । यसरी नै हर्ष र उमङ्गले भरिएका आँखालाई पनि फुल्ललोचन भनिन्छ । हरिणका आँखा सधैं यस्ता रहने भएकाले मृगलाई पनि "फुल्ललोचनः" भनिएको हो ।

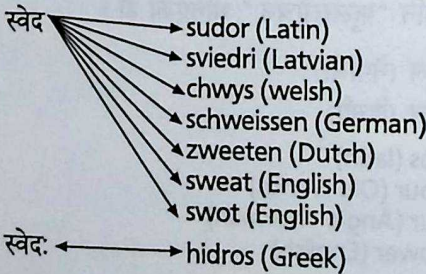

-
- पुष्पं च फुल्लं नवमल्लिकायाः प्रयाति कान्तिः प्रमदाजनानाम् -ऋतुसंहारनाटकम् ६/६
 - फुल्लारविन्दवदनाम् -चौरपञ्चाशिका १

स्वेदः

श्रमबिन्दु वा पसिनालाई स्वेद भनिन्छ । स्विद् धातुबाट भावमा घञ् प्रत्यय लागेर 'स्वेद' शब्द बनेको छ । पसिना सुकाउने मन्द पवन र ठण्डा हावालाई "स्वेदचूषकः" भनिन्छ ।

स्वेदः

स्वेदः तद् यदब्रवीन् महद् वै यज्ञं सुवेदमविदामहे इति
 तस्मात् सुवेदो ऽभवत्तं वा एतं सुवेदं स्वेद इत्याचक्षते । -गोपथब्राह्मणम् पूर्वभागः १/१
 वातान्द्वयश्वान्धुर्यायुयुज्जे वर्षं स्वेदं चक्रिरे रुद्रियासः । -ऋग्वेदः ५/५८/७
 शशमानस्य वा नरः स्वेदस्य सत्यशवसः । विदा कामस्य वेनतः । -ऋग्वेदः १/८६/८

मृद्

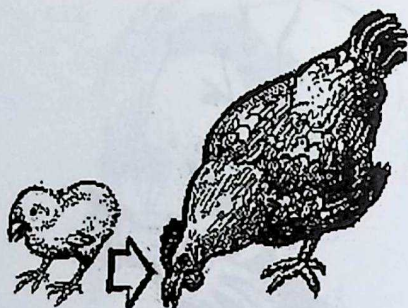

मृद्को दुईवटा रूप छन्- धातु र शब्द । 'मृद्' धातुको अर्थ दबाउनु र निचोर्नु भन्ने हुन्छ । यो क्र्यादि परस्मैपदी धातु हो र यसको मृद्नाति इत्यादि रूप बन्दछन् । तर, स्त्रीलिङ्गी शब्दका रूपमा 'मृद्' को अर्थ माटो भन्ने हुन्छ । मृद्करः (कुमाले) मृत्कांस्यम् (माटाको भाँडा) मृद्ग (माछ्रो) मृद्बुद्धि (अल्छी) मृच्छकटिका (माटोको सानो गाडी) मृच्चयः (माटोको थुप्रो) आदि 'मृद्' शब्द लागेर बनेका अन्य शब्द हुन् ।

मृद्	→ mudde (middle low German)
	→ mūdōs (Greek)
	→ modellen (Dutch)
	→ mud (English)
मृद्	→ माटो (नेपाली)
	→ मिट्टी (हिन्दी)

- (क) प्रभवति शुचिबिम्बोद्ग्राहे मणिर्न मृदां चयः । -उत्तररामचरितम् २/४
 (ख) आमोदं कुसुमभवं मृदेव धत्ते मदगन्धं न हि कुसुमानि धारयन्ति । -सुभाषितरत्नभाण्डागारम् ।
 (ग) शादं ददिभरवकान्दन्तमूलैर्मृदं बस्वैस्ते-यजुर्वेदः २५/१
 (घ) अश्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे पर्वताश्च मे-यजुर्वेदः १८/१३

हयः

यो अव्यय शब्द हो । हिजोलाई बुझाउन संस्कृतमा “ह्यः” शब्दको प्रयोग गरिन्छ । यो शब्दको खासै प्रभाव हिन्दी साहित्यमा भेटिँदैन । हिन्दी साहित्यमा त्यसैले हिजोलाई ‘बीता हुआ कल’ र भोलिलाई ‘आनेवाला कल’ भनिन्छ । नेपाली साहित्यमा चाहिँ यसको प्रभाव परेको छ तर ‘य’ को ‘ज’ मा परिवर्तन भएको छ ।

ह्यः- हिज = हिजो ।

अद्य - अज्ज = आज ।

तर पाश्चात्य साहित्यमा चाहिँ ‘य’ परिवर्तन भएको छैन ।

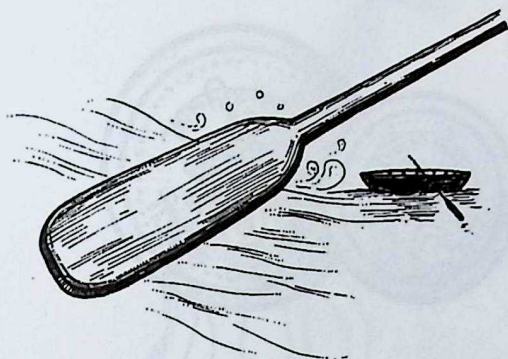
ह्यः → heri (Latin)
 → hier (French)
 → ieri (Italian)
 → ieri (Rumanian)
 → ayer (Spanish)

तर अंग्रेजीमा चाहिँ सुरुदेखि ‘ह्य’ शब्दसँग दिन शब्द पनि जोडिएर आएको छ । यसरी जोडिँदा संस्कृतमा ‘ह्यस्तनदिन’ यस्तो शब्द बन्छ ।

ह्यस्तनदिनम् - Yesterday

(क) गते अहनि ह्यः । -निघण्टु ।

अरित्रम्

नाउ यताउति घुमाउनका निम्ति नाउकै पछिल्लिर जडिने काठको बहनालाई संस्कृतमा अरित्र भनिन्छ । यो शब्द ऋ धातुमा इत्र प्रत्यय लागेर बन्दछ । हिन्दीमा यसलाई पतवार लंगर वा डाँड भनिन्छ ।

अरित्र → oar (North Germanic Term)
 → ār (Swedish)
 → aare (Danish)
 → airo (Finnish)
 → oar (English)

अरित्रम्

(क) लोलैरित्रैश्चरणैरिवाभितः - शिशुपालवधम् १२/७१

(ख) अरित्रं वां दिवस्पृथु तीर्थे सिन्धूनां रथः । धिया युयुज इन्दवः । - ऋग्वेदः १/४६ / ८

पण

‘पण’ भनेको प्राचीन धातुका पैसा वा मुद्रा हुन् । त्यसैले नेपाली साहित्यमा लिच्छविकालीन तामाको मुद्रालाई पण भनिएको छ । (बृहत् नेपाली शब्दकोश प.सं. ७७०) प्राचीनकालमा यस्तै धातु वा अन्य मुद्रालाई पण भनिन्थ्यो । ज्याला, मजदुरी र पारिश्रमिकलाई पनि पण भनिन्छ । बाजी राखेर खेल्दा बाजी राखिएको वस्तुलाई पनि पण भनिन्छ । इनाम वा पुरस्कारलाई पनि पण भनिन्छ ।

- पण
- Panninggaz (prehistoric German)
 - pfenning (German)
 - penning (Dutch)
 - Penning (Swedish)
 - penny (English)

English Etymologists ले पनि बाजी राखिएको सुरक्षित रुपैयाँलाई नै penny भनेका छन् । It would denote etymologically a coin used in transactions involving the pledging of the sum as security.—Dictionary of word origins page 389

(क) अशीतिभिर्वाटकैः पण इत्यभिधीयते ।

(ख) यदि भवानिदमहं भवते दास्यामीति समयकरणं पणबन्धः । -मनोरमा ।

(ग) अस्मे ऊ षु वृषणा मादयेयामुत्पणीर्हितमूर्म्या मदन्ता । -ऋग्वेदः १/१८४/२

(घ) दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरूद्धा आपः पणिनेव गावः । -ऋग्वेदः १/३२/११

ग्रीवा

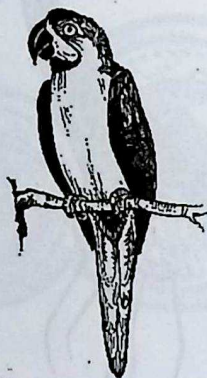
गर्दनलाई संस्कृतमा ग्रीवा भनिन्छ । 'गिरति अनया' यस लैकिक विग्रहमा गृ धातुबाट वनिप् प्रत्यय लागेर ग्रीवा शब्द बन्छ । यसैले लामो र आफ्नै प्रकारको घाँटी भएकाले ग्रीवी भन्नाले संस्कृतमा ऊँटलाई बुझिन्छ । यस्तै 'सुग्रीव' रामायणकालीन वानरराज मात्र नभएर शङ्खलाई पनि संस्कृतमा सुग्रीव भनिन्छ । तर, पूर्वीय जगत्मा ग्रीवी भन्नाले ऊँटलाई बुझिए तापनि पाश्चात्य जगत्मा भने लामो र राम्रो घाँटी भएकाले अर्कै प्राणी (Giraffe) लाई ग्रीवी शब्द प्रयोग गरिएको छ । संस्कृतको देवदत्त शब्द चिनियाँ भाषामा जसरी थिफोतात्वो भएको छ, विवाद शब्द थाई भाषामा जसरी फिफाद भएको छ । त्यसैगरी 'ग्रीवी' शब्दमा रहेको 'व' पनि अंग्रेजी साहित्यमा 'फ्' ध्वनिमा परिवर्तन भएको छ ।

(क) ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः । अभिज्ञानशाकुन्तलम् १/७

- उत स्य वाजी क्षिपणीं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि । -ऋग्वेदः ४/४०/४
- यं ते देवी निर्वृतिराबन्ध पाशं ग्रीवस्वविच्युत्यम् । -यजुर्वेदः १२/६५
- ग्रीवा गिरतेर्वा गृणातेर्वा गृह्णातेर्वा-निरुक्तम् २/२८
- पृष्ठीर्मे राष्ट्रमुदरम् सौ ग्रीवाश्च श्रोणी । -यजुर्वेदः २०/८
- मोत सूर्यो अह एव चन ग्रीवा आदधते वेः । -ऋग्वेदः ६/४८/१७

वि:

यो शब्दको पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग दुवैमा रूप चल्छ । यसको अर्थ पक्षी या चरा हो । वा धातुबाट इण् प्रत्यय लागी त्यसलाई डिद्भाव गरेपछि “डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः” यस नियम अनुसार टिलोप गरेर ‘विः’ शब्द बन्छ । विसर्गरहित ‘वि’ चाहिँ उपसर्गमा प्रयोग गरिन्छ ।

विः (विर्) - bird (English)

तर, अङ्ग्रेजी भाषाका उत्पत्तिविद्हरूले यो bird शब्दको प्रयोग कहाँबाट आएको हो भन्ने खुट्टयाउन सकेका छैनन् ।

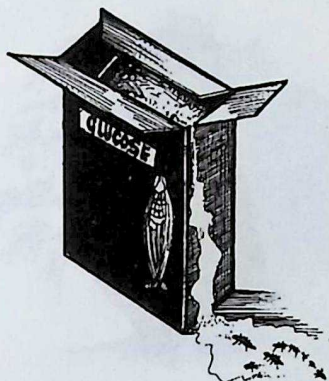
विः

(क) विराटनगरे रम्ये कीचकादुपकीचकम् ।

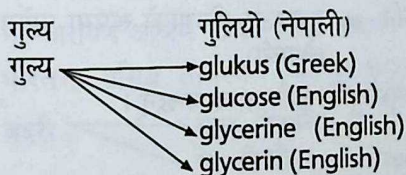
अत्र क्रियापदं गुप्तं यो जानाति स पण्डितः ।

- सुभाषितरत्न भाण्डागारम् - कूटान्योक्तयः ।

गुलः / गुल्यः

संस्कृतमा गुडको अर्थ सख्खर हो । त्यही डकारको लत्व भएर गुल र गुल्य शब्द बन्छन् । जसको अर्थ हुन्छ - गुलियो । मिस्री, चिनी र महको स्वाद गुलियो हुन्छ । गुलियो भन्नाले मधुर रस भएको अर्थात् मीठो स्वादको वस्तु हो ।

सुधी

यो विशेषणात्मक शब्द हो । समभदार, बुद्धिमान्, चतुर र प्रतिभाशाली व्यक्तिलाई सुधी भनिन्छ । स्त्रीलिङ्गमा चाहिँ यही शब्द नामको रूपमा प्रयोग गरिन्छ । राम्रो ज्ञान र प्रज्ञालाई स्त्रीलिङ्गमा सुधी शब्दको अर्थको रूपमा ग्रहण गरिन्छ ।

सुधी ➡ सुद्धी ➡ सुज्झी ➡ सुझी ➡ सुझाउनु (क्रियाको रूपमा प्रयोग)
(संस्कृत) (नेपाली)

यसै प्रक्रियाबाट सुझाव, सुझाउ, सुझबुझ आदि शब्द बन्छन् ।

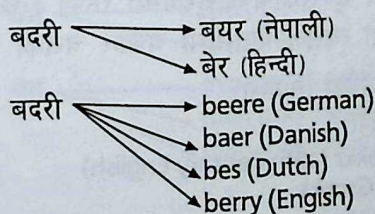
सुझ ➡ Suggest

English Etymology मा Sub+ gest वा 'Carry it under' भन्ने अर्थमा suggest शब्द बनाउन खोजिएको छ र यो gest शब्दको gesture सँग पनि सम्बन्ध गाँस्न खोजिएको छ । तर, त्यो प्रयास त्यति युक्तिसंगत देखिँदैन किनकि gesture को gest चेष्टासँग सम्बन्धित छ भने suggest को चाहिँ परामर्शसँग सम्बन्धित देखिन्छ ।

बदरी

बयरको रूखलाई बदरी भनिन्छ । बयरको फललाई संस्कृतमा 'बदरीफलम्' भनिन्छ । बद् धातुबाट अरच् प्रत्यय लागेर बदर शब्द बन्छ । बदर भनेको पनि बयरको रूख हो । 'बदरम्' भनेको चाहिँ बयरको फल हो । बयरको रूख वा फललाई बदरीका पनि भनिन्छ । नर-नारायण आश्रम नजिकै रहेको गंगाको एक स्रोतलाई पनि बदरी भनिन्छ । यसैबाट भारतमा प्रसिद्ध तीर्थस्थल 'बदरीनारायण' को प्रसिद्धि भएको भनिन्छ ।

(क) करबदरसदृशमखिलं भुवनतलं यत्प्रसादतः कवयः पश्यन्ति सूक्ष्मतयः सा जयति सरस्वती देवी ।
वासवदत्ता, १ ।

(ख) अन्ये बदरिकाकाराः बहिरेव मनोहराः । - हितोपदेशः १/९४

चक्र

घट्ट घुमाउनदेखि लिएर साइकल गुडाउनसम्म चक्र प्रयोग गरिएको हुन्छ । कुमालेको चक्रले माटोका भाँडाकुँडा बनाउँछ । एक हिसाबले भन्नुपर्दा 'मोटर' गुडाउनदेखि 'प्लेन' उडाउनसम्म मूलरूपमा चक्रले काम गरेको हुन्छ । त्यसैले 'क्रियते अनेन' यस लौकिक विग्रहमा कृ धातुदेखि घञर्थमा क प्रत्यय र निपातनाद् द्वित्व भएर चक्र शब्द बन्छ । वृत्ताकार घुम्ने वस्तु नै संसारको उन्नति र अपनतिको मुख्य कारण हुने भएकाले नै होला - भगवान् विष्णुको एक हातमा सुदर्शन चक्र सुशोभित रहेको हुन्छ । रिंगटा लागेर संसारै फन्फनी घुमेजस्तो हुँदा त्यसैले नेपालीमा चक्कर चलेको भनिन्छ ।

- चक्र
- चक्कर, चक्का (नेपाली)
 - चक्र (हिन्दी)
 - चक्र chukkr (19th Century English)
 - Kúklos (Greek)
 - Cyclus (Latin)
 - cycle (English)
 - Cyclo (Encyclopedia)

चक्र

- (१) चक्रवत्परिवर्तन्ते सुखानि च दुःखानि च । -हितापदेशः १/१७३
- (२) कलापचक्रेषु निवेक्षिताननम् । -ऋतुसंहारनाटकम् २/१४
- (३) नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिकमेण । -मेघदूतम् १०९ ।
- (४) आरोग्य चक्रभ्रमिमुष्णतेजास्त्वष्ट्रेव यत्नोल्लिखितौ विभाति । -रघुवंश ६/३२
- (५) पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि । -अभिज्ञानशाकुन्तलम् १/१२
- (६) चक्राहं ग्रामकुक्कुटम् । -मनुस्मृतिः ५/१२
- (७) सूरश्चक्रं प्र बृहज्जात ओजसा प्रपित्वे वाचमरूपे मुषायतीशान आ मुषायति । -ऋग्वेदः १/१३०/९
- (८) सद्यो दस्युन्मृ मृण कृत्स्येन प्र सूरश्चक्रं बृहतादभीके । -ऋग्वेदः ४/१६/१२
- (९) न्यघ्नस्य मूर्ध्नि चक्रं रथस्य येमथुः परि घामन्यदीयते । -ऋग्वेदः १/३०/१९

मनः

मनन गर्ने वा चिन्तन गर्ने भएकाले नै मन भनिएको हो । यो नपुंसकलिङ्ग शब्द हो 'मन्यतेऽनेन' यस लौकिक विग्रहमा मन् धातुबाट करणमा असुन प्रत्यय लागेर 'मनस्' शब्द बन्दछ । मनलाई पूर्वीय दर्शनमा त्यस्तो उपकरण मानिएको छ जसले ज्ञेय पदार्थ आत्मालाई प्रभावित गर्न सक्छ । न्यायदर्शनमा मनलाई आत्माभन्दा अतिरिक्त अणुरूप पदार्थ मानिएको छ ।

मनः	→ मन (नेपाली)
	→ मन (हिन्दी)
मन	→ min (mind, remind)
	→ men (mention, mental)
	→ man (mandarin)

(१) तदेव (मन एव) सुखदुःखद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं प्रतिजीवं भिन्नमणु नित्यं च । - तत्त्वकौमुदी ।

(२) कायेन वाचा मनसा ऽपि शश्वत् -रघुवंशः ५/५

(३) यदाकूतात्समसुस्रोद्धृदो वा मनसो वा संभृतं चक्षुषो वा । -यजुर्वेदः १८/५८

(४) चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत । -यजुर्वेदः ३१/११

(५) उतासि मैत्रावरुणे वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधि जातः । -ऋग्वेदः ७/३३/११

(६) विश्वासां भुवां पते विश्वस्य मनसस्पते विश्वस्य वचसस्पते सर्वस्य वचसस्पते । -यजुर्वेदः ३७/१८

(७) सं वच्च्वा पयसा सं तनूभिरगन्महि मनसा स शिवेन । -यजुर्वेदः २/२४

(८) सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेनाऽअन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः । -यजुर्वेदः १७/१४

गौरी

आठ वर्षको आयु भएकी कन्यालाई संस्कृतमा गौरी भनिन्छ । अष्टवर्षा भवेद् गौरी । अभ्र आप्टेको शब्दको श अनुसार जसको रजः भइसकेको छैन त्यस्ती कुमारीलाई गौरी भनिन्छ । त्यस्तै आठ वर्षको उमेरमा विवाह भएकी कन्याबाट जन्मेको छोरालाई गौरीसुत भनिन्छ । श्वेत अर्थवाचक 'गौर' शब्दबाट डीष् प्रत्यय लागेर 'गौरी' शब्द बन्छ । यसको अर्को अर्थ पार्वती पनि हो ।

गौरी → gäre (low German)
 → girl (English)
 → gurre (Norwegian dialect)

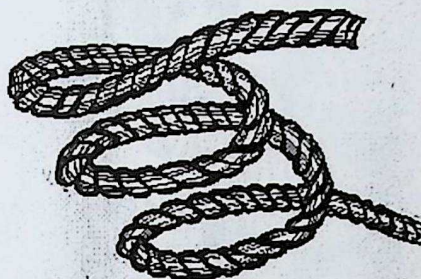
अंग्रेजी शब्दविद्का अनुसार १३ औं शताब्दीमा अङ्ग्रेजी साहित्यमा प्रयुक्त यो girl शब्द कहाँबाट कसरी प्रयोगमा आएको हो भन्ने केही खुट्टिन सकेको छैन । Where girl comes from is one of the unsolved puzzles of English etymology. (Dictionary of Word Origins page 255)

२

गौरी:

गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी । -ऋग्वेदः १/१६४/४१
 षिद्गौरादिभ्यश्च-अष्टाध्यायी ४/१/४१

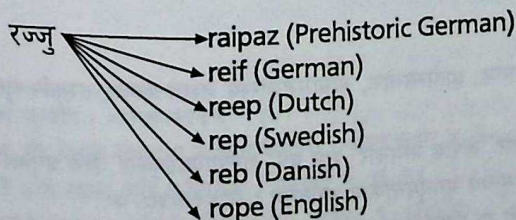
रज्जु

डोरी वा सुतलीलाई रज्जु भनिन्छ । अझ डोरीलाई मात्र नभएर कशेरूका स्तम्भबाट निस्किएको स्नायुलाई पनि रज्जु भनिन्छ । आइमाईहरूले चुलो बाट्ने चलन प्राचीन कालदेखि चल्दै आएको छ । त्यो बाटिएको चुलोलाई पनि रज्जु भनिन्छ । शायद कपाललाई यसो भन्नुको कारण डोरी जस्तै बाटिएको भएर हुन सक्छ ।

यसमा संस्कृतको 'र' ध्वनि पाश्चात्य जगत्मा जाँदा 'ल्' ध्वनिमा परिवर्तन भएको देखिन्छ । तर, केही प्रसङ्ग यस्ता पनि छन् जहाँ 'र' ध्वनि 'र' नै भएर रहेको छ ।

तर अङ्ग्रेजीमा साहित्यमा rope शब्दको ultimate origin आफूलाई थाहा नभएको John Ayto ले आफ्नो Dictionary of word origins को page no. 448 मा उल्लेख गर्नुभएको छ ।

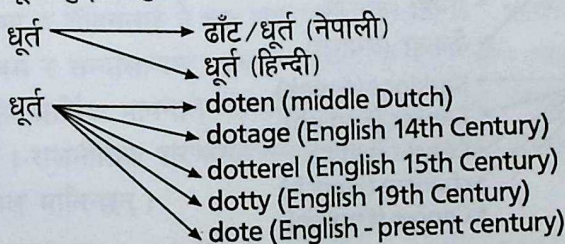
रज्जुः

- (क) सृज्धातोः उप्रत्ययः, असुगागनः, धातोस्सलोपः, आम्रासकारस्य जश्त्वं दकारु, तस्यापि चुत्वं जकारः ।
-कौमुदीप्रक्रिया ।
- (ख) तपसे कौलालं मायायै कर्मारं रूपाय मणिकारं शुभे वपं शरव्यायाऽऽषुकारं हेतयै धनुष्कारं कर्मणे
ज्याकारं दिष्टाय रज्जुसर्जं मृत्यवे मृगयुमन्तकाय श्वनिनम् । -यजुर्वेदः ३०/७
- (ग) यद्वाजिनो दाम सन्दानमर्वतो या शीर्षण्या रशना रज्जुरस्य । -ऋग्वेदः १/१६२/८

धूर्त

शठ, बदमाश र जालसाजी गर्ने व्यक्तिलाई धूर्त भनिन्छ । सभ्य समाजमा धूर्त्याई गर्ने व्यक्तिलाई फटाहा भनिन्छ र अत्यन्त हेय दृष्टिले व्यवहार गरिन्छ । बेइमान व्यक्तिलाई पनि धूर्त शब्दले नै व्यवहार गरिन्छ । संस्कृत साहित्यबाट यो शब्द नेपाली साहित्यसम्म आइपुग्दा असत्य बोल्ने छलछमका कुरा गर्दै हिँड्ने व्यक्तिलाई पनि ढाँट (धूर्तकै अपभ्रंश) भनिन्छ । धूर्व (धुर्) धातुबाट 'क्त' प्रत्यय लागेर धूर्त शब्द बनेको छ ।

अंग्रेजी साहित्यमा चाहिँ राम्रो बुद्धि नभएको, गोज्याङ्गो र अर्धपागल् (silly) लाई dote शब्द प्रयोग गरिएको छ ।

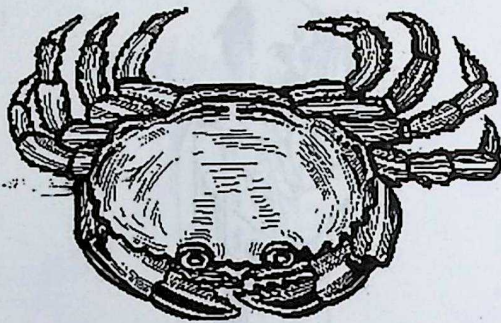
धूर्तोऽपरां चुम्बति । -अमरुशतकम् - १६ ।

तत्ते धूर्तं हृदि स्थिता प्रियतमा कचिन्ममेवापरा । -पञ्चतन्त्रम् ४/६

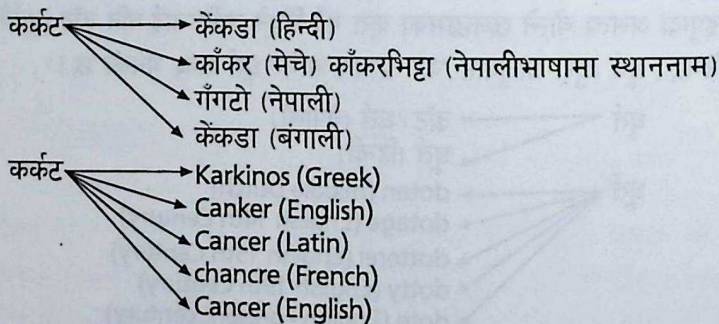
पाहि नो अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तेरराणः । -ऋग्वेदः १/३६/१५

स नम्रासते वरूणस्य धूर्तेर्महो देवस्य धूर्तेः । -ऋग्वेदः १/१२८/७

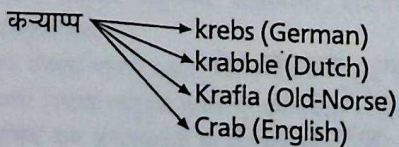
कर्क/कर्कट

गँगटोलाई संस्कृतमा कर्कट भनिन्छ । यो शब्दको प्रयोग ज्योतिष शास्त्रमा पनि पाइन्छ । ज्योतिष शास्त्रमा बाह्र राशिमध्ये चौथो राशि कर्कट राशि हो । यही 'कर्कट' लाई 'कर्क' पनि भनिन्छ ।

गँगटोले विशेष गरी आफूले एकपटक समाएको वस्तु निकै दह्रोसँग समाउँछ र छोड्दैन छड्दैन । त्यसैगरी एकपटक लागिसकेपछि अप्रेसन नै गरे पनि छोड्दैन नछड्दैन रोगलाई हामी आज-भोलि Cancer भन्छौं । यसरी गँगटोको कयाप्प समाउने तरिकाबाट पनि थुप्रै शब्द बनेका छन् । कयाप्प शब्द अरबी मूल शब्द हो । यतैबाट प्रभावित भएर यही कयाप्प समाउने भएकाले अंग्रेजीमा crab भनिन्छ ।

आश्रयणम्

अर्काको आश्रयमा रहनु वा त्यस्तो आश्रय वा शरण लिने स्थानलाई आश्रयणम् भनिन्छ । प्राचीनकालमा पर्णशाला, कूटी र भोपडीजस्ता तात्कालिक आश्रमहरूमा घाइते व्यक्ति र जनावरलाई आश्रय प्रदान गरिन्थ्यो । यस्ता आश्रममा धार्मिक भावनाको प्रबलता रहन्थ्यो । पुरातनकालमा शिष्यहरूले आश्रय वा शरण लिने ठाउँ पनि यस्तै गुरुकुल आश्रमहरू हुन्थे जहाँ उनीहरू दिव्य द्वादश वर्षसम्म रहेर शिक्षा ग्रहण गर्थे । अझ हिन्दु दर्शनमा त जीवनलाई नै चार आश्रममा बाँडिएको छ - ब्रह्मचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम र सन्यासाश्रम । यसरी 'आश्रय' लिनका लागि आश्रमहरू निर्माण गर्ने र त्यहाँ रहेर धार्मिक भावनाले ओतप्रोत भई आफ्नो दैनिक व्यवहार चलाउने प्राचीन मर्यादा हो । राजनीतिक शरणार्थीहरूले शरणार्थी बनाएका शरणार्थी शिविरहरू पनि आश्रय-स्थल मानिन्छन् ।

आश्रयणम् → आश्रय (नेपाली)
 → आश्रय (हिन्दी)
 आश्रयणम् → asylum (Latin)
 → asylum (English)

अठारौँ शताब्दीपछि मानसिक अस्पताललाई पनि अंग्रेजी साहित्यमा 'asylum' शब्दको प्रयोग गर्न थालियो ।

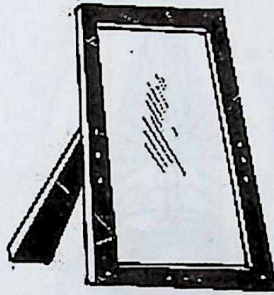
लेहः

चाटेर खाने पदार्थलाई लेह भनिन्छ । यस्तो शब्दको प्रयोग खासगरी आयुर्वेदमा पाइन्छ ।
 'मह' विशेष गरी चाटेर खाइने पदार्थ हो त्यसैले महको 'लेह' भनिन्छ । लिह् धातुमा
 घञ् प्रत्यय लागेर लेह शब्द बन्छ ।

- लेहः → लेह (नेपाली)
 → लेह (हिन्दी)
- लेहः → Lecheor (old French)
 → Lecher (English)

मुकुरः

आफ्नो अनुहार हेर्नका लागि बनाइएको ऐनालाई संस्कृतमा “मुकुरः” भनिन्छ । मक् धातुबाट उरच् प्रत्यय लागेर उत्त्व भएपछि ‘मुकुर’ शब्द बन्छ । संस्कृतमा ऐना बुझाउन थुप्रै शब्द रहेका छन् - (१) दर्पणाम (२) आदर्शः (३) मुकुरः यीमध्ये मुकुर शब्दको चर्चा यहाँ गरिन्छ ।

मुकुरः → mirour (old French)
 → mirare (Latin)
 → mirare (classical Latin)
 → mirror (English)

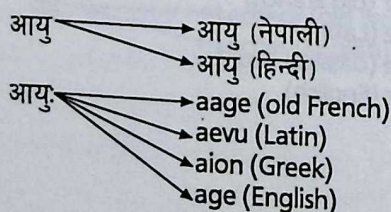
गुणिनामपि निजरूपप्रतिपत्तिः परत एव संभवति, स्वमहिमदर्शनमक्ष्णोर्मुकुरतले जायते यस्मात् ।

- वासवदत्ता ।

आयुः

जन्मेदेखि नमरूज्जेलसम्मको समयलाई आयु भनिन्छ । व्यक्तिको उमेर वय वा जीवन नै आयु हो । त्यसैले अमरकोशमा 'आयुर्जीवितकालो ना' भनेर आयुका आयु र जीवितकाल गरी दुई शब्द पर्यायका रूपमा उल्लेख गरिएको छ । आङ् उपसर्गपूर्वक इण् धातुबाट उस् प्रत्यय लागेर आयुः शब्द बन्दछ । पाश्चात्य जगत्मा चाहिँ भाषा परिवर्तन हुँदा य् को ज् भएको छ ।

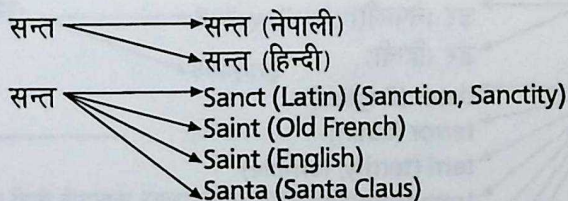
आयुः

- त्वां स्तोषाम त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः । -ऋग्वेदः १/५३/११
- विदेदग्निर्नभो नामाग्नेऽङ्गिरः आयुना नाम्नेहि यो ऽ स्यां पृथिव्यामसि । -यजुर्वेदः ५/९
- पावर्केभिर्विश्वमिन्वेभिरायुभिर्वैश्वानरं प्रदिवा केतुना सजुः । -ऋग्वेदः ५/६०/८
- इमामगृभ्यन् रशनामृतस्य पूर्वऽआयुषि विदधेपु कव्या । -यजुर्वेदः २२/२
- स त्वमग्ने सौभगत्वस्य विद्वानस्माकमायुः प्र तिरेह देव । -ऋग्वेदः १/९४/१६

सन्तः

साधु वा महन्तलाई सन्त भनिन्छ । मर्यादा र विनयका कारण सदैव अभिवादन मुद्रामा रहने व्यक्ति नै सन्त हुन् । सन्त पारमार्थिक बाटोमा लागेकाले उनीहरू चाहिँ सधैं रहिरहन्छन् अन्य भौतिक एवं संग्रही व्यक्तिको चाहिँ मृत्युसँगै सर्वनाश हुन्छ भन्ने आशयले नै सत् शब्दको बहुवचनान्त 'सन्तः' शब्द प्रयोग गरिएको हो । पूर्वीय दर्शनमा राजालाई पनि साधु र सन्तकै कोटिमा राखिएको छ ।

त्यसैले सन्तलाई पनि महाराज भनिन्छ । सन्तहरूले नुहाउने स्नानलाई शाही स्नान भनिन्छ । सन्त र साधु एवं राजा सबैलाई सम्मानसूचक संख्यायुक्त 'श्री' को प्रयोग गरिन्छ ।

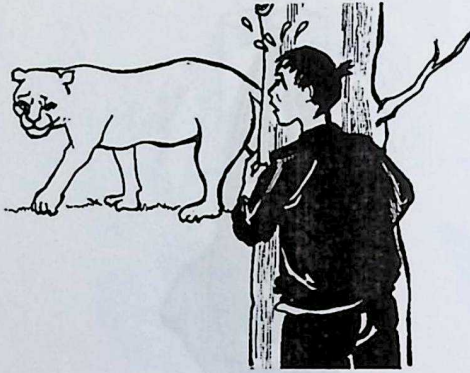
सन्तः

तं शश्वतीषु मातृषु वन आ वीतमश्रितम् ।

चित्रं सन्तं गुहा हितं सुवेद कूचिदर्धनम् ।-ऋग्वेदः ४/७/६

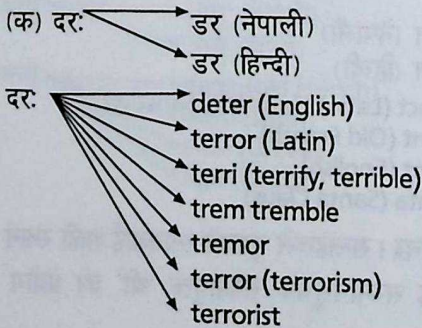
त्यं चिच्चमसमसुरस्य भक्षणमेकं सन्तमकृणुता चतुर्वयम् ।-ऋग्वेदः १/११०/३

दरः/भीः/घोरः/बुलिः

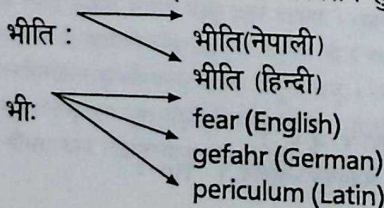

संस्कृतमा डरलाई 'दर' भनिन्छ । दर भन्नाले भय वा त्रास बुझिन्छ । यो विशेषण शब्द हो । दृ धातुबाट अप् प्रत्यय लागेर 'दर' शब्द बन्छ । संस्कृतमा डरलाई बुझाउन ६ वटा शब्द रहेका छन् -

(क) दरः (ख) त्रास (ग) भीति (घ) भी (ङ) साध्वस (च) भय ।

(ख) भीः भीति वा भीः भनेको पनि डर नै हो । भ्रातरको Frater भए जस्तै संस्कृतको 'भृ' अक्षर कुनै प्रसङ्गमा 'फृ' ध्वनिमा परिवर्तन हुन्छ ।

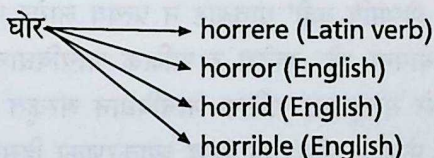
(ग) घोरः

‘घुर्’ धातुबाट अच् प्रत्यय लागेर घोर शब्द बन्छ । जसको अर्थ भयङ्कर, डरलाग्दो, भीषण वा भयानक भन्ने हुन्छ । जसलाई देखेर मनमा सन्त्रास फैलन्छ, त्यसैलाई घोर भनिन्छ । भगवान् शिवजीको रूप निकै डरलाग्दो मानिन्छ । त्यसैले “घोररूपः” भन्दा भगवान् शिवलाई बुझ्ने गरिन्छ । यसैलाई अङ्ग्रेजीमा horror भनिन्छ । यो शब्द अङ्ग्रेजीमा horrere (Latin verb) बाट विकसित भएको भन्दै डराउँदै रौं ठाडाठाडा हुने भएकाले ‘hair’ शब्दसँग जोड्ने प्रयास गरिएको छ ।

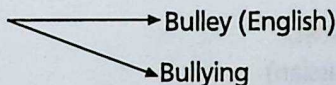
The Latin verb horrere was used for hair standing on end or bristling.

D.W.O. Page - 286

तर, यो शब्द कण्ठस्थानीय ‘घोर’ मा रहेको ‘घ’ नै ‘ह’ मा परिवर्तन भएर बनेको बुझिन्छ ।

(घ) बुलिः

दरः

सा दरं पूतना नित्ये हीयमाना रसादरम्-शिशुपालवधम् १९।२३

भीतिः

१) अहेर्यातारं कमपश्य इन्द्र हृदि जघ्नुषो भीरगच्छत् - ऋग्वेदः १।३१।१४

२) भीताय नाधमानाय ऋषये सप्रवधये - ऋग्वेदः ५।७८।६

३) आयुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते - मनुस्मृतिः ७६४

घोरः

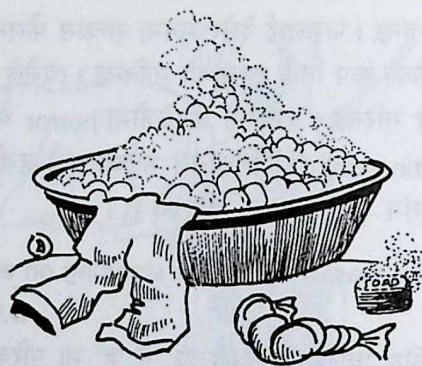
१) घोराघोरतरेभ्यश्च -यजुर्वेदः

२) शिवाघोरस्वनां पश्चादबुधे विकृतेति नाम् -रघुवंशः १२।३९

३) तत्रिं कर्मणि घोरे नियोजयसि केशव - महाभारतम्

४) घोरं लोके विततमयशः -उत्तरशमचरितम् ७६

फेनः

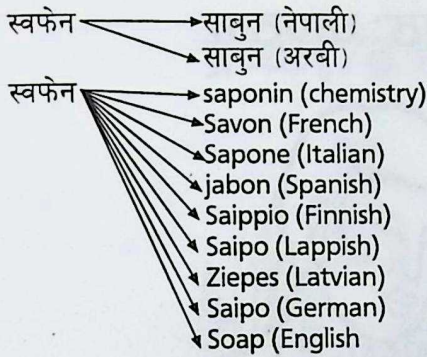

फेन भनेको फीँज हो । 'स्फायि ओप्यायि वृद्धौ' धातुबाट न प्रत्यय लागेर फेन शब्द बन्दछ । यसमा 'स्फाय्' का स्थापना 'फे' आदेश र पाक्षिक णत्वविधान संस्कृत व्याकरणमा गरिएको छ । त्यसैले संस्कृतमा पाक्षिक णत्वविधान संस्कृत व्याकरण गरिएको छ । त्यसैले संस्कृतमा फेणः र फेनः दुवै शब्द व्याकरणका हिसाबले शुद्ध मानिन्छन् ।

फेणः	फीँज (नेपाली)
फेणः	→ Pena (Russian)
	→ Pumex (Latin)
	→ Faimaz (West Germanic)
	→ Foam (English)

फीँजैफीँज भएको तरल पदार्थलाई संस्कृतमा फेनिल भनिन्छ । सेतो फीँजैफीँजले भरिएको जस्तो देखिने भएकाले कीटनाशक उत्कट गन्ध भएको फिनेल पनि यही फेनिल शब्दबाट निर्माण भएको हुनुपर्दछ ।

यस्तै, साबुन स्याम्पू आदिमा पानी राख्दा स्वतः त्यहाँबाट फीँज (फेन) वा गाज निस्कन्छ । यसरी स्वतः फेन निस्कने भएकाले साबुनलाई बुझाउन संस्कृत शब्दभण्डारबाटै स्वफेन शब्द निर्माण भयो र साबुनलाई बुझाउन साबुनको आविष्कारपछि यही शब्द प्रयोग गर्न थालियो ।

(क) गौरीवक्त्रभृकुटीरचनां या विहस्येव फेनैः । -मेघदूतम् ५० ।

(ख) फेनिलमम्बुराशिं -रघुवंशः १३/२

(ग) नमः पार्याय चावार्याय च नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च नमस्तीर्थ्याय

च कूल्याय च नमः शष्याय च फेन्याय च । -यजुर्वेदः १६/४२

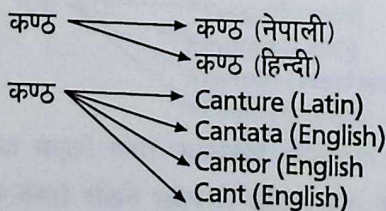
(घ) अपां फेनेन नमुचेः शिरःइन्द्रोदवर्त्तयः । विश्वा यदजयः स्पृधाः । -यजुर्वेदः १९/७१

कण्ठः कण्ठम्

कण्ठ भनेको 'गला' हो । स्वर र आवाजलाई पनि कण्ठ भनिन्छ । घाँटीमा विषपान गरेको नीलो डाम भएकाले भगवान् भोले बाबा शिवजीलाई "कण्ठेकालः" भनिन्छ । स्पष्ट घोषणा गर्नुलाई पनि कण्ठ शब्दको व्यवहार गरिएको छ - 'इति कण्ठीरवेणोक्तम् ।'

पहिले-पहिले शास्त्रका गूढ रहस्यहरूलाई कण्ठ गर्ने प्रचलन थियो । कण्ठ गर्ने व्यक्ति प्रसिद्ध पनि हुन्थ्यो । कसै-कसैले त आफ्नो विशेषण नै सरस्वतीकण्ठाभरण भनेर राखेका हुन्थे । कण्ठ धातुबाट अच् प्रत्यय लागेर 'कण्ठः' शब्द बन्छ ।

- (क) कण्ठे निपीडयन् मारयति -मुच्छकटिकम् - ८
 (ख) कण्ठेषु स्खलितं गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलानां रूतम् ।-अभिज्ञानशाकुन्तलम् ६/३
 (ग) कण्ठः स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुषः । -अभिज्ञानशाकुन्तलम् ४/५
 (घ) कण्ठाश्लेष परिग्रहे शिथिलता-पञ्चतन्त्रम् ४/६
 (ङ) कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे । -मेघदूतम् ३/९७
 (च) सा मुक्तकण्ठा चक्रन्द । -रघुवंशः १४/६५
 (छ) आर्यपुत्रोऽपि प्रमुक्तकण्ठं रोदिति । -उत्तरामचरितम् ३ ।
 (ज) परीक्षितं काव्यसुवर्णमेतल्लोकस्य कण्ठाभरणत्वमेतु । -विक्रमाङ्कदेवचरितम् १/२४
 (झ) न वदेद्यावन्ती भाषां प्राणैः कण्ठगतैरपि । -सुभाषितरत्नभाण्डागारम् ।
 (ञ) भवस्य कण्ठ्यं रूद्रस्यान्तः पाशव्यं महादेवस्य यकृच्छर्वस्य वनिष्पु पशुपते पुरितत् ।- यजुर्वेदः ३९/९

द्रव्यम्/द्रज्यम्

चरक र सुश्रुतसंहितामा औषधिलाई द्रव्यम् भनिएको छ। सामान्यतया 'द्रव्यम्' भन्नाले कुनै पनि वस्तु, पदार्थ वा सामग्रीलाई बुझिए तापनि आयुर्वेदमा यो पारिभाषिक शब्द हो। वैशेषिक दर्शनअनुसार सप्तपदार्थमध्ये द्रव्य पनि एक हो। सो दर्शनमा नौ प्रकारका द्रव्यको उल्लेख गरिएको छ। व्याकरणमा चाहिँ सुन, चाँदी, माटो आदिलाई द्रव्यवाचक नाम भनिन्छ। यसरी एउटै द्रव्य शब्दका विविध क्षेत्र र प्रसङ्गमा भिन्न-भिन्न अर्थ लाग्ने गरेको छ। तर आयुर्वेदअनुसार द्रव्य भनेको औषधि हो। आयुर्वेदमा द्रव्य अर्थमा द्रज्य शब्द पनि प्रयोगमा देखिन्छ।

- द्रव्य → दवाई (फारसी)
- द्रव्य → दबा (हिन्दी)
- द्रव्य → दवाई (नेपाली)
- द्रव्य → drogue (old French)
- द्रव्य → droga (Italian)
- द्रव्य → droga (spanish)
- द्रव्य → droga (German)
- द्रव्य → drog (Swedish)

द्रव्य भन्नाले साधारणतया कुनै पनि सामग्री र विशेष गरी धातुका भाँडाकुँडा पनि बुझिने भएकाले Dutch Language मा 'droge vate' भन्नाले पानीको भाँडो बुझिन्छ।

कोहलः/कज्जलः

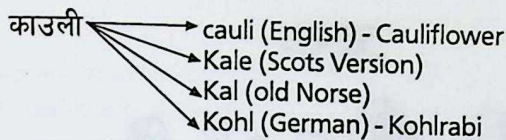

‘कौ हलतिः स्पर्धते’ यस लौकिक विग्रहमा हल् धातुबाट अच् प्रत्यय लागेर निर्मित कोहल शब्दको अर्थ चामलबाट बनिने एक प्रकारको रक्सी वा मदिरा हो । यसको अर्थ एक किसिमको ‘वाद्ययन्त्र’ भन्ने पनि हुन्छ । अंग्रेजीमा मदिरालाई alcohol पनि भनिन्छ । तर अंग्रेजी भाषाका उत्पत्तिविद्हरूले alcohol शब्द मा रहेको cohoh को सारूप्य kohl मा देखेकै कारण आँखामा लगाउने गाजलबाट नै पछि गएर alcohol बन्न थालेको तर्क दिएका छन्, जुन सर्वथा मनगढन्ते कुरा हो । किनकि अंग्रेजीमा गाजल अर्थवाचक ‘kohl’ शब्द संस्कृतको ‘कज्जल’ शब्दबाट बन्छ र alcohol मा रहेको cohoh चाहिँ संस्कृतको कोहल शब्द हो जसअगाडि अरबी मूलको ‘al’ उपसर्ग थपिएको छ ।

कज्जल → गाजल (नेपाली)
 → काजल (हिन्दी)
 → kohl (English)

त्यसैले alcohol शब्दको उत्पत्तिका क्रममा John ayto ले आफ्नो Dictionary of word origins पृष्ठ संख्या १६ मा उल्लेख गर्नुभएको प्रसङ्ग युक्तिगत छैन ।

साथै नेपाली भाषामा लेउ वा काईलाई काउली भनिन्छ । काउलीको फूलमा प्रायः लेउ लाग्ने भएकाले वा काईलाग्ने भएकाले नै यसलाई काउली भनिएको हो । जर्मन भाषामा यसलाई ‘kohlrab’ भनिन्छ । यस शब्दमा आएको kohl शब्दको सम्बन्ध चाहिँ काई अर्थवाचक ‘काउली’ शब्दसँगै रहेको देखिन्छ । त्यसैले प्रायः पाश्चात्य देशमा काउलीको फूललाई पनि समान उच्चारण गरिन्छ ।

त्यसैले निष्कर्षमा चाहिँ मदिरा अर्थवाचक alcohol शब्दको उत्पत्ति संस्कृतको “कोहलः” शब्दमा अरबी भाषाको 'al' उपसर्ग लागेर नै बनेको देखिन्छ ।

कज्जलः

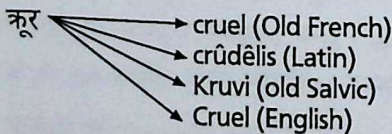
(क) यथा यथा चेयं चपला दीप्यते तथा तथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्वमति ।
कादम्बरी १०५

(ख) अद्यपि तां वितृतकज्जललोलनेत्राम् -चौरपञ्चाशिका १५

क्रूरः

निर्दय, निष्ठुर र कठोर हृदयलाई क्रूर भनिन्छ । यो विशेषण शब्द हो । क्रूरकर्मा भन्नाले रक्तरञ्जित करतूत गर्ने व्यक्तिलाई बुझिन्छ । दारुण, भयङ्कर र भीषण भन्ने पनि क्रूर को अर्थ हुन्छ । त्यसैले क्रूराकृति भन्नासाथ डरलाग्दो अनुहार भएका व्यक्ति वा जनावर बुझिन्छ । डरलाग्दा जन्तु-जनावर बस्ने नदीलाई “क्रूराशयः” भनिन्छ । ज्योतिष शास्त्रमा क्रूरलोचन भन्नाले शनिग्रहको विशेषण बुझिन्छ । खूनी र हत्यारालाई पनि क्रूर भनिन्छ ।

(१) तस्याभिषेकसम्भारं कल्पितं क्रूरनिश्चया । -रघुवंशः १२/४,
यत्ते क्रूरं यदास्थितं तत्तत्प्राप्यायतां निष्प्रायतां तत्ते शुद्ध्यतु शमहोभ्यः । -यजुर्वेदः ६/१५
संग्रामो वै क्रूरम् - शतपथब्राह्मणम् १/२ /५/१९
कृतेश्छः कू च -उणादिसूत्रम् २/२९

कुल

कुल भनेको वंश, खानदान वा परिवार हो । आफ्नो वंशका मान्छे भेला हुन पहिले पहिले छुट्टै घर बनाइएका हुन्थे । त्यसैले पारिवारिक आवासलाई पनि कुल भनिन्छ । ऋषिकुल भन्नाले ऋषिहरूको आवास-गृह बुझिन्छ । कुलघरमा नै आफ्ना वंशका कुलायन देवता राख्ने र निश्चित समयमा सामूहिक कुलपूजा गर्ने गरिन्छ । त्यसैले कुलाचार भन्नाले पनि निश्चित जातिको वा परिवारको रहन-सहन र कर्तव्यलाई बुझिन्छ । संस्कृतमा यसैले कुल शब्दको अर्थ समूह पनि हुन्छ । मृगकुल, अलिकुल आदि शब्दले मृग र भ्रमराको समूहलाई बुझाउँछन् ।

नेपाली भाषामा चाहिँ यही कुल शब्दको 'ल' र 'र' मा परिवर्तन भई 'कुर' शब्द बनेको छ । यसको अर्थचाहिँ जाडो समयमा एकै ठाउँमा थुप्रिएर बस्ने माछाहरूलाई बुझिन्छ । यसको अर्को अर्थ थुप्रो वा रास भन्ने पनि हुन्छ । यसैबाट अङ्ग्रेजीमा 'crop' शब्द बनेको छ । a crop of lies भन्नाले झिगाँको झुण्डलाई बुझिन्छ । बालीनाली दाना गेडागुडी पनि यसैगरी रास बनाएर राखिने हुने त्यसलाई पनि crop भनिन्छ । पछि यही 'क' ध्वनि 'ग' ध्वनिमा परिवर्तन भई समूह बुझाउन Group शब्दको निर्माण भएको छ ।

कुल-कुर → Kruppaz (Prehistoric German)
 → gruppo (Italian)
 → crop (English)
 → Group (English)

कुल

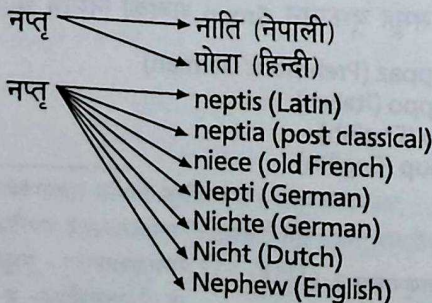
(१) मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु -अभिज्ञानशाकुन्तलम् २/५

(२) अलिकुलसङ्कुलः ...-गीतगोविन्दम् - १

नप्तृ

‘नप्तृ’ शब्दको प्रयोग बढो रोचक ढङ्गको छ । ‘न पतन्ति पितरो येन’ यस लोकिक विग्रहमा नप्तृ शब्द बनेको छ । अर्थात् जसको कारणले आफ्ना पितृहरू नरकमा जाँदैनन् त्यसलाई नप्तृ भनिन्छ । यसमा दुई खाले विचार पाइन्छ । छोराबाट जन्मेको नातिले ‘पितृ’ लाई मुक्त गर्दछ भन्ने मान्यताका पक्षपातीहरूले नप्तृ शब्दबाट नाति (नेपाली) र पोता (हिन्दी) शब्दको निर्माण गरे । तर आफ्ना पितृलाई तार्नका लागि भाज्जा भाज्जी नै चाहिने भएकाले पितृ श्राद्धकार्यमा भाज्जाभाज्जीलाई अनिवार्य रूपले बोलाएर पुज्नुपर्ने अर्को चलन पनि प्राचीनकालदेखि चलिआएको छ । कहीं-कहीं त यही कारणले आफ्ना भाज्जालाई नै आफ्नो पुरोहित बनाउने प्रचलन रहेको छ । त्यसैले आफ्ना पितृलाई तार्न भाज्जा भाज्जी नै चाहिने भएकाले दिदीबहिनीका छोराछोरीलाई ‘नप्तृ’ भन्न थालियो र यसको प्रयोग ज्यादातर पाश्चात्यहरूले ‘नप्तृ’ शब्दबाट nephew का रूपमा गरे । पछि अर्थ विस्तार हुँदै दाजुभाइका छोरालाई पनि nephew भन्न थालियो ।

नप्तृ

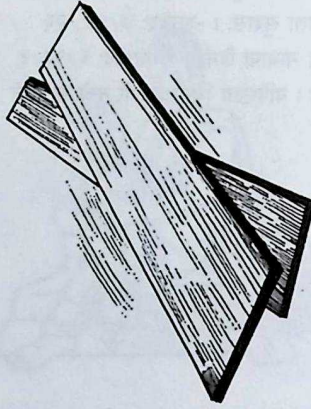
तदस्मान्नीकमुत चारू नामाऽपीच्यं वर्द्धते नप्तुरपाम् । -ऋग्वेदः २/३५/११

द्वे नप्तुर्देववतः शते गोर्द्धा रथा बधूमता सुदासः । -ऋग्वेदः ७/१८/२२

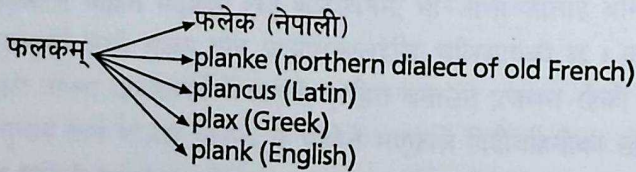
यं त्वं प्रचेत ऋतजात राया सजोषा नप्त्रापां हिनोषि । -ऋग्वेदः ६/१३/३

सखायः सं वः सभ्यञ्चमिषं चागनये । वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नप्त्रे सहस्वते -ऋग्वेदः ५/७/१

फलकम्

फल शब्दबाट कन् प्रत्यय लागेर बनेको फलक शब्दको अर्थ 'फलेक' हो । फलेक चेप्टो हुने भएकाले चेप्टो सतहलाई पनि संस्कृतमा फलकम् भनिन्छ । ज्योतिषशास्त्रमा भास्कराचार्यले एउटा उपकरण बनाएका थिए र जसलाई फलकयन्त्रम् भनिन्छ । "फलकपाणिः" भनेको योद्धा जस्तै ढाल लिएको व्यक्ति भन्ने बुझिन्छ ।

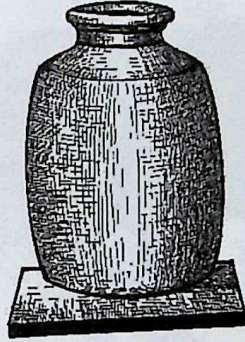

फलकम्

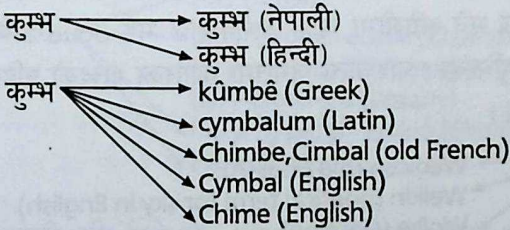
चुम्ब्यमानकपोलफलकाम् ।-कादम्बरी २१८

धृतमुग्धगण्डफलकौर्विवभुः । -शिशुपालवधमहाकाव्यम् ९/४७

कुम्भ

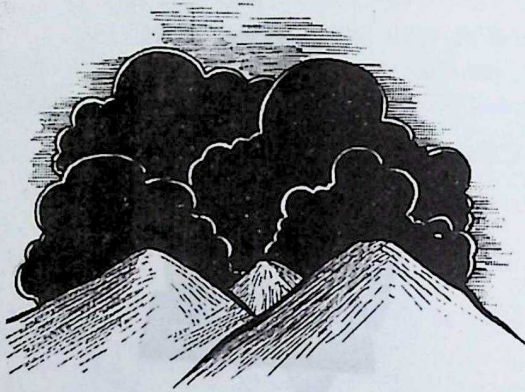
पानी राख्ने खाली भाँडो (जलपात्र) लाई संस्कृतमा कुम्भ भनिन्छ । 'कुं भूमिं कुत्सितं वा उम्भति पूरयति' यस लौकिक विग्रहमा कुपूर्वक उम्भ् धातुबाट अच् प्रत्यय लागेर 'कुम्भ' शब्द बन्दछ । कुम्भको अर्थ घडा हो । यही घडा जस्तै कान भएकाले रावणको माहिलो भाइको नाम 'कुम्भकर्ण' रहेको थियो ।

कुम्भः

- वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम्-हितोपदेशः १/७७
- कुम्भो बनिष्कुर्जनिता शचीभिर्यास्मिन्नग्रे योन्त्यां गर्भोऽन्तः । -यजुर्वेदः १९/८७
- शफादश्वस्य वाजिनो जनाय शतं कुम्भां असिञ्चतं मधूनाम् ।-ऋग्वेदः १/११७ /६

कालिका

बादलहरूको समूहलाई संस्कृतमा कालिका भनिन्छ । अझ त्यस्तो घनघोर घटा जो चाँडै वर्ष हुन तयार भएको छ यसलाई कालिका भनिन्छ । अर्थात् 'घनघटा' लाई अर्को शब्दमा कालिका भनिन्छ । बादललाई कालिका भन्नुको कारण यसको कालोपनले गर्दा हो । संस्कृतमा कालिका भन्नाले अहिल्यै झर्लाजस्तो गरी आकाशमा मडारिँदै गरेको कालो बादललाई बुझिन्छ भने अंग्रेजीमा चाहिँ अर्थविस्तार भई cloud शब्दले कालो वा सेतो दुवै बादललाई बुझिन्छ । पाश्चात्य जगत्मा कालिका शब्दको पहिलो ककार लुप्त भएको पनि देखिन्छ ।

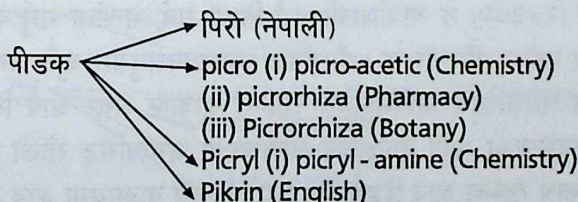
कालिका → Weolcen (old English)
 → Welkin (poetical term for sky in English)
 → Wolke (German)
 → Cloud (English)

(१) कालिकेव निविडा बलाकिनी ।-रघुवंशः १११/१५

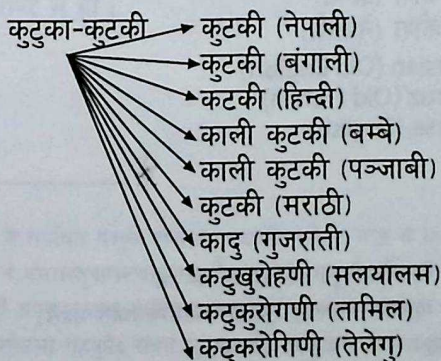
पीडकः/कटुः

(क) खुर्सानी खाँदा ज्यादै पिरो हुने वा पिरोले ज्यादै सताउने भएको हुनाले पिरोलाई पीडक भनिन्छ। संस्कृतमा ज्यादै सताउनेलाई पीडक भनिन्छ। पीड् धातुबाट ण्वुल् प्रत्यय लागेर बनेको पीडक शब्दले अति सताउनेलाई बुझिन्छ। यो विशेषण शब्द हो।

(ख) कटु भनेको पनि पिरो हो। कुट्कीलाई कुट्की भनेको कारण पनि यो पिरो हुने भएकाले हो। आयुर्वेदमा यसलाई औषधिको रूपमा प्रयोग गरिन्छ।

क्रोशः

क्रुश् धातुबाट 'घञ्' प्रत्यय लागेर बनेको क्रोश शब्दको अर्थ चिच्याउनु, चीत्कार गर्नु वा कोलाहल मच्चाउनु हो । प्रायः 'आङ्' उपसर्ग लागेर (आक्रोश) प्रचलनमा देखिने यसको अर्थ रीसको भोकमा आवेगमा आएर चिच्याउँदै बोल्नु भन्ने हुन्छ । अभ् यज्ञवल्क्यस्मृतिमा (२/३०२) त आक्रोशको अर्थ निन्दा गर्नु, भर्त्सना गर्नु वा दुर्वचन बोल्नु आदि अर्थमा प्रयोग गरिएको छ । पौराणिक व्याख्यानअनुसार कुनै अन्यथा कर्म वा भावदुष्ट वचन बोल्नासाथ ऋषिमुनिहरू तुरून्त आक्रुष्ट भएर श्राप दिइहाल्थे । रिसाहा र क्रोधी स्वभावका ऋषि दुर्वासाको आक्रोश त जगत्प्रसिद्ध रहेको छ । उनी आक्रोशमा आउनासाथ तुरून्त श्राप दिइहाल्थे । प्रायः पौरस्त्य वाङ्मयमा आङ् उपसर्गका साथ प्रयोग गरिने यो क्रोश शब्दको पाश्चात्य जगत्मा चाहिँ आङ् रहित प्रयोग देखिन्छ ।

- (आ)क्रोशः → आक्रोश (हिन्दी)
- आक्रोश (नेपाली)
- (आ) क्रोशः → cursian (Old English)
- curuz (Old French)
- curse (English)

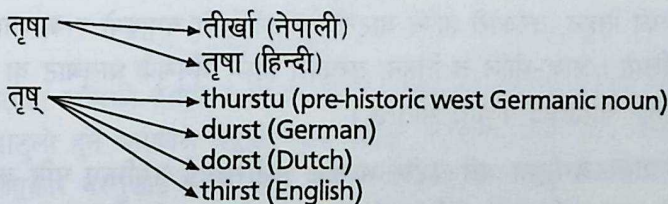
क्रोशः

उत स्मैर्न वस्त्रमपि न तायुमनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु । -ऋग्वेदः ४/३८/५
 प्रतिश्रुत्यकाया ऽर्त्तनं घोषाय भषमन्ताय बहुवादिनमनन्ताय मूर्कं शब्दायाडम्बराघातं महसे
 वीणावादं क्रोशाय तूणवध्ममवरस्फराय शङ्खध्मं यजुर्वेदः ३०/१९

तृष्/तृषा

तीर्खा, पिपासा वा प्यासलाई तृषा भनिन्छ । यसैलाई 'तृष्' पनि भनिन्छ । तृष् धातुबाट क्विप् प्रत्यय लगाई सर्वापहारिलोप गरेपछि तृष् शब्द बन्छ । प्रायः तृषा शब्दबाट पौरस्त्य वाङ्मयमा शब्दहरू बनेका देखिन्छन् भने तृष्बाट चाहिँ पाश्चात्य जगत्मा ।

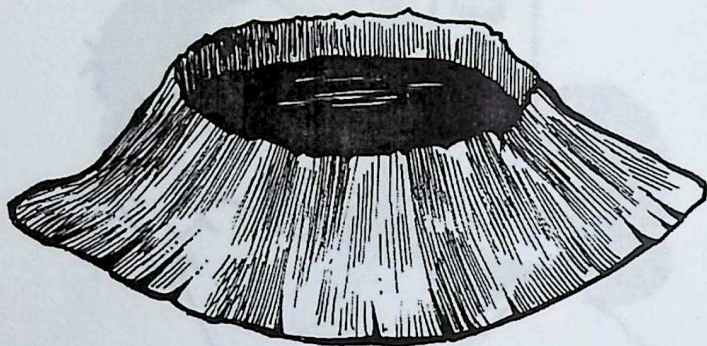

तीर्खा लाग्दा आँत सुकेको हुन्छ । त्यसैले सुकेको र रुखो वस्तुलाई पाश्चात्य जगत्मा dry भनिन्छ । त्यसैले पानी पिउनुलाई अङ्ग्रेजीमा drink भनिन्छ । यसको कारण पनि 'तृष्' यो शब्द नै हो ।

तृषा

- प्रजां मे तर्पयत पशुन्मे तर्पयत गणान्मे तर्पयत गणा मे मा वितृषन् ।-यजुर्वेदः ६/३१
- धन्वचरो न वंसगस्तृषाणश्चक्रमानः पिबतु दुग्धमंशुम् ।-ऋग्वेदः ५/३६/१
- धन्वान्यज्रां अपृणक्तृषाणां अधोगिन्द्रः स्तर्योऽ दंसुपत्नीः । -ऋग्वेदः ४/१९/७
- सेमं नः स्तोममा गहयुपेदं सवनं सुतम् गौरो न तृषितः पिब । -ऋग्वेदः १/१६/५

कटोरम्/वर्तिका

कटोर भनेको माटोको कटौरा हो । धातु पत्ता नलागुञ्जेल मानिसहरू माटोका भाँडाकुँडा नै प्रयोग गर्थे र यसमध्ये पनि गोलाकारको माटाको भाँडालाई कटौरा भनिन्थ्यो । पछि धातु पत्ता लागिसकेपछि तामा र राङ् मिसाएर 'कांस' बनाइयो र त्यसबाट पनि उही गोलाकारको तिहुन, तरकारी हाल्ने बाटुलो डबकाजस्तो बनाइयो र जसलाई कचौरा भन्न थालियो । आज-भोलि त तिहुन, तरकारी हाल्ने जुनसुकै धातुबाट वा सिसाबाट बनेको गोलो भाँडोलाई कचौरा भनिन्छ ।

तर, पाश्चात्य जगत्मा भने कटोर भन्नाले कटौरालाई नबुझिए पनि कटौराजस्तै आकारको ज्वालामुखी फुट्दा निस्किएको मुखलाई बुझिन्छ । ग्रीक भाषामा चाहिँ Krater भनेको बटुको वा कचौरा नै हो तर ल्याटिन हुँदै अंग्रेजी भाषामा आइपुग्दा चाहिँ crator को अर्थ ज्वालामुखीको मुख हुन पुगेको हो ।

- कटोर → कचौरा/कचौरा (नेपाली)
- कसोरा (हिन्दी)
- कटोर → Krater (Greek)
- crater (Latin)
- Crater (English)

प्राचीन ग्रीकहरूले रक्सी र पानी मिसाउन प्रयोग गरेका कचौरालाई अहिले पनि अंग्रेजीमा crater वा Krater भनिन्छ ।

वर्तक/वर्तका/वर्तुल

वर्तक भनेको बटुको हो । यसलाई स्त्रीलिङ्गमा प्रयोग गर्दा वर्तका पनि भनिन्छ । वृत् धातुबाट ण्वुल् प्रत्यय लागेर बनेको वर्तक शब्दको प्रयोग पौरस्त्य जगत्मा ज्यादा चलनचल्तीमा रहेको छ भने वृत् धातुबाट उलच् प्रत्यय लागेर बनेको 'वर्तुल' शब्दको प्रयोग पाश्चात्य जगत्मा चलेको देखिन्छ । वर्तक वा वर्तुल जे भने पनि दुवै बाटुला हुन्छन् ।

वर्तका → बटुको (नेपाली)
→ बटेर (हिन्दी)

यसरी वर्तका शब्दको प्रयोग र प्रभाव हिन्दी र नेपाली भाषामा परेको भए तापनि बटुको बाटुलो हुने भएकाले बटुको मात्र नभएर त्योभन्दा ठूलो गोलो भाँडोलाई वा अन्य गोलाकार वस्तुलाई वर्तुल शब्द प्रयोग गरिएको छ । भकुण्डोलाई त संस्कृतमै वर्तुल भनिन्छ ।

वर्तुल → बाटुलो (नेपाली)
→ bulla (Latin)
→ boule (old French)
→ bowl (English)

यस्तै भकुण्डो अर्थमा पनि वर्तुल प्रयोग गरिन्छ । cricket मा Bowling गर्दा पनि वर्तुल शब्दकै प्रभाव भेटिन्छ । त्यसैले ball शब्द पनि वर्तुलबाटै प्रभावित छ ।

वर्तुल → bolla, bolle (old English)
→ boll (13th Century English)
→ ball
→ balloon (English)
→ ballot (English)

List of English Words

addar	cell / hall
adore	center
age	cephal / gable / gavel
ago	charm
air	Cock
alley	code/codicil
angels	Conch
anim	coop/cup
ape/apa	cough
aqua	cow
aries	crab
asylum	cuon/cyon/cyno/cani
atom/auto/etymo/atmo	cushion
auburn	cycle
awl	cyst/ cysto / coax
band/bird/bend/bond/bund/bound	dacoit / dacoity
bank	daughter
bark/barque/barge	dent/don't
berry	derma/cork / corinm/cario
bin	Devotion/theologe/deity
birch	diagonal/genuine/knee
bird	dome/tame/tim
boar	door/fore
brother, frater	dote
brow	dryad
bull	dual/duel/bi-cycle/two
cambhor	earth/wor
camel	End/
canker/cancer	Erotic
canto/scandal	far
cardiac	fern
cargo/carry/charge	fire

flower	melt/mild
fore	mind
fume	mirror
gastr/gastro	mix
gate	monkey/macaque
gather	mosquito
ginger	mother/mater
giraffe	mouse
girl	mouth
glass	mud
glucose/glycerin	nail
gold	nave/navel
gules / gullet	Navy/navi/nava/nau
gunny	nestneight/nigh/near
Gyanae	night
hail	noct
ham/gham	nomin/name/nym
harem	nose
heart	noun
hill	novel/novice/new
hound	oak
hour	oestri/oestro/oestru/estri
hydrozen	oil, petroleum
hymn/imne	one
ignite	orange
jest/jester	osteology
juice	ostiuma
juvenile	otter
king	Out
lac	ovine/ewe
lace/lasso	owl
lame	ox
lecher	pater/father
magic	path/pad
mamma/mummy/	pelt/film
man	penny
mate	phegma
mediate/middle	pneumatic

pneumon/pneumonia	town
Pod/ped/pad/foot	tree
popler	tussore
posterior	ultimo/ultimate
pot/pottery/putty	up/open/hyper/over/super
provoke/vocal/voice/vowel	vagina
quay	vapour
question / quiz	voda
quote	vuist/fist
Ritual	ware
road	water
rome/romance	way
rope	weasel
same	whiky
Sandal	widor
serpent	widow
sister	wind
six / systo	winter
sleep/hypnosis/hyponstism	woman
snake	yoke/yoga
son	zenana
sound	
sow/swine/hyena/ hog	
sport	
stick	
stiff/stip	
stool	
sugar	
suggest	
sun	
sweat/swot	
thigh	
thin	
three/tri/ter/tre/tur/thir/thre	
thug	
tin	
tone/tune	
touch/toccata/tange/tact/tag	

List of French Words

aage (o.f.)	lacre
air (o.f.)	lacs
albrne	laz (o.f.)
aller (o.f.)	lecheor (o.f.)
angele (o.f.)	magique (o.f.)
banque	maman
benne (o.f.)	mirour (o.f.)
boule (o.f.)	navie (o.f.)
carpite	niece (o.f.)
celle	nier
centre (o.f.)	non
chancre	nouveau
charge (o.f.)	nuir
chimbe / cymbal (o.f.)	oile (o.f.)
code	onix (o.f.)
cœur	orange (place name)
coissin	pere
colline	planke (o.f.)
comphre (o.f.)	pople (o.f.)
conquile	pot
cruel (o.f.)	puie
curuz (o.f.)	quai
dent	rite (o.f.)
drogua (o.f.)	saint
erotique	savon
flour (o.f.)	scandale
frere	Soeur
Fun (O.F)	soleil
gastri/gastrique	sonder (o.f.)
genou	sukere
gingivre (o.f.)	umne
giraffe	un
gueule	vapour (o.f.)
hore (o.f.)	Venue
jus (o.f.)	

List of German Words

afe	hund	schnagel
al	joch	schweissen
auf	jung	schwester
aus	Kauz (N.G.)	seehs
bangk	kehle	sohn
beere	knie	sonne
birke	kohl	steif
brus	konig	tal
bruter	kopf	teer
bulle	krebs	tinn
dom/tamaz/zahm	lahn	tiu
drei	lasich (M.I.G.)	tocher
droga	mafe (MLG)	vater
dunn	mann/mench	warser
durst	maus	wey
eiche	mild	wiesel
ein	mudde (m.l.u)	wind
ende	munt	witwe
erde	mutter	wolke
faimaz	nachste	zahn
farn	Nagel	zaun
Fellam (P HG)	nakht	
fer	nase	
fever	natter	
for	neptim	
fora (PhG)	okhsor (O.G.)/ ochse (L.G)	
gatam (PhG)	otter	
gaust	oule	
Gefahr	pfenning	
gold	piad	
gore (I.G.)	reif	
Gune	reu	
heim	saipo	
herz	sau	
holle	schlafaen	

List of Russian Words

dvev	shest
dym	sobaka
junyi	syn
mama	tri
mush	Vdova
noch	vejat
pena	voda
sestra	zhenchina

List of Hindi Words

विधवा	भौह	हड्डी	रूख	सख्खर
उपर	बयल	मुख	तरु	सोना
आत्मा	ठग	मच्छर	नाखुन	बनियाँ
नजदीक	चमडा	मुट्ठी/भुक्	आग	गठन
पथ	त्वचा	का	साँप	पीपल
रास्ता/राह	जङ्घा	फेफ.डा	अजगर	वराह
बाडा	बाँध/बन्धन	अदरख	माया	सुअर
बहन	माँ	ऊँट	पिता	दुब्बा/पत
धुआँ	जननी	देवता	ध्वनि	ला
रात	स्त्री	नाक	स्तब्ध	दाँत
जठर	चारु	दिला/दर	गले	राम
बर्तन	नाव	वाजा	भग/योनी	सम
भाँड	नाभी	नई	समांर	उल्लु
पात्र	अन्त	जवान	अनिल	केन्द्र
गिलास	पाव/पैर	तेल	पवन	घुटना
कुप्पी	कार्य	भैया	वारि	चेष्टा
तीन	कुशासन	कति	उदक	किवाडा
बन्दर	दो	भोजपत्र	भाप	गाय
नारंगी				मानुस

शाला	सोना	बेर	आलसी
कोठा	दून	चक	दबा
डाँका	तान	मन	काजल
भिन्न	लाख	रस्सा	पोता
तसर	लँगडो	धुर्त	कुम्भ
मेढा	युक्त	कँकडा	आक्रोस
भेड	आदर	आश्रय	तृषा
कफ	कपूर	लेह	कसोरा
श्लेष्म	आगे	आयु	बटेर
काण्ड	पीछे	सन्त	कपडा
छ	सुरज	डर	शिथिल
हृदय	मिट्टी	कण्ठ	

List of Nepali Words

विधवा	गिलास	जननी	फोक्सो
विधुर	कुपी	स्त्री	अदुवा
लौरा	तीन	चारु	ऊँट
उपर	ओला	मुसा	देवता
आत्मा	बाँदर	नौका/नाउ	नाक
नजीक/नगिच	नारङ्ग	नाइटो	दैलो
पथ	राति	अन्न	नयाँ
राह	भौ/भुइँ	पाउ	जोवन
बाटो	बैल	कार्य	तेल
बहिनी	ठग	कुशासन	भाइ
धुवाँ	चाम	दुई	कति
जठर	बोका	हाड	भोजपत्र
बर्तन/भाँडाबर्तन	जाँघ	मुख	रुख
भाँडो	बाँध/बन्धन	मच्छड	तरु
पात्र	आमा/मुमा	मुठी/मुङ्की	नङ/नंग्रा

आगो	केन्द्र	गुलियो
सांप	घुँडा	सुभाउनु
अजिँगर	चेष्टा	वयर
माया	खपडा/खपटो/कप्टेरा/खबटो	चक/चक्कर/चक्का
पिता	गाई	मन
ध्वनि	मान्छे	रज्जु
स्तब्ध	शाला	धुर्त
गला	कोठो	गँगटो
गल्ली	डाँकु	आश्रय
भग/योनी/जुनी	मौन	लेह
समीर	मिडो	आयु
अनिल	भेडो	सन्न
पवन	कफ	डर
वारि	श्लेष्म	फीज
पोखरी	काण्ड	साबुन
उदक	छ	कण्ठ
बाफ	हृत्	अलछी
सखर	सुन	दबाइ
सुत्नु	दून	गाजल
बनियाँ	तान	नानि
गठन	लाहा	फलेक
पीपल	लङ्गडो	कुम्भ
वराह	युक्त	पिरो
सुँगुर	आदर	आक्रोश
दुब्लो/पातलो	कपूर	तिर्खा
दाँत	मिस्सिनु	कचौरा
राम	अगि	बटुको
सम	माभ	कपडा
उल्लु	पछि	शिथिल
माटो	सूर्य	
हिजो		

List of Welsh Words

Lam	Penning
Juk	Bes
Middel	Keep- Dutch
Vit	Doten(MD)
Zon	Krabble
Zweeten	Nicht
Moddellen	Dorst

MD-Midle Dutch

List of Dutch Words

Weduwe	Neus	Wind	Goud
Zoon	Nieuw	Offer	Aap
Op	Jong	Slapen	Nacht
Naste	Broeder	Dun	Naam
Pad	Eik	Tin	Bul
Weg	Teer	Tand	OS
Zuster	Nagel	Uil	Moeder
Tam	Vuur	Knie	Dochter
Heem	Varen	Een	Muis
Kupe (MD)	Vader	Gat	Einde
Drie	Stijf	Man	Mond
Maat	Zes-	Hel	Vuist
	Mart	Aarde	Wezel

List of Spanish Words

Viuda	Uno
Mono	Corazon
Naranj	Oro
Noche	Ritual
Colina	Cock
Mosca	Cayo
Nuevo	Sol
Agua	Ayer
Padre	Lazo

List of Arabic Words

Harim	Sukkar
Narang	Kafur
Maimum	Zirafah
Jamal	

List of Greek Words

Huius	Phrater	Anemone
Etumon	Kephale	Pneumatikos
Patos	Drub	Hundra
Kupellon	Onux	Sakkharon
Treis	Pur	Mupno
Kasi	Herpein (Gv)	erotikos-231
Nux	Geron	Konkhe-232
Ophrus	Angelos/Aggelos	Pera-235
Baris	Magos	Humnos-236
Kuon	Pater	Santalón-237
Mamme	Gonimos	Hora C- 238
Meter	Aer	Helios-240
Gune	Hus	Hidros-242
Thugather	Mild	Mudos-243
Naus	Odon	Glukus-249
Antil	Homos	Kuklos-252
Osteon	Kentron	Karkinos-258
Pleumon	Gonia	Aion-262
Ziggiberis	Phlegma	Plax-276
Kamelos	Mex/Hexa	Kumbe-277
Zeus	Kardia	Krater-282
Thura	Eraze	
Neos	Tonos	
Elaia	Opisthen-225	

List of Latin Words

ML=Mediaral Latin), LV= Latin Verb, LL =Late Latin

Carpita (ML)-1	Novus	Cella Cor
Credulus-3	Jurenis	Aurum Albus
Credere-3	Oleum	Tonus
horrere (Lv)	Frater	Orare-216
Vidua-11	Aqua	Camphora-217
Fumus	Aqueous (ML)	Miscera-218
Gastri	Qui	Medius-222
Domus	Quot	Ritus-229
Pottus	Onyx	Cocus-230
Cupa	Ignis	Hymnus-236
Tres	Serpens	Sandalum-237
Jus	Natrix	Hora-238
Nox	Magus	Sol-239
NBomen	Magica (LL)	Flos-241
Collis	Pater	Sudor-242
Corium	Sonus	Heri-244
Barick (ML)	Stipare (LV)	Cyclus-252
Barca (LL)	Gula	Lacium-255
Quinancia (ML)	Vagina	Cancer-258
Mus	Ventus	Asylum-259
Navis	Pneumaticus	Mirare-261
Ante	Unda	Aevu-262
Ultima	Vapor	Sanct-263
Dormire	Succarum (ML)	Terror-264
Paus	Popula	Periculum-264
Pellis	Sus	Morrere-265
Carrus	Mollis	Pumex-266
Musca	COdex	Canture-268
Pulmo	Dens	Crudelis-272
Zinzibehi	Romaicus	Neptis-274
Camelus	Similis	Plancus-276
Deus	Centrum	Cymbalum-277
Nasus	Genu	Crater-282
Laxus-10	Unus	Bulla-283
Fores	Gestura	

List of Swedish Words

Sann-6	Tisdag	Kna
Son	Nasa	En
Upp	Ny	Man
Nast	Ung	Menniska
Vag	Broder	Helvete
Syster	Ek	Sexd
Hem	Tjara	Mjarta
Tre	Nagel	Jord
Apa	Srigel	Guld
Natt	Snoke	Lam
Namn	Fader	OK
Oxe	Styt	UT
Hund	Vatten	Sol
Moder	Tunn	art
Krinna	TennMiled	Penning
Dotter	Tand	Rep
Anda	Ugglä	Drog
Mun		

List of Danish Words

Sand-6	Mus	Tynd
Son	Drippe (MD)	Tin
Op	Mund	Mild
Næst	Tirsdag	Tand
Vej	Næse	En
Soster	Ny	Mand
Hjem	ung	Sex
Tre	Eg	Mjerte
Nat	Tjære	Jord
Navn	Negl	Guld
Okse	Snegl	Lam
Hond	Snog	Aag-214
Moder	Fader	ud-233
Krinde	Stiv	Sol-239
Datter	Vind	Aare-245
		Baer-251

List of Italian Words

OI= Old Italian

Notte
 Monno(OI)
 Sorella
 Vedora-11
 Colle
 Toccata
 Cane
 Mana
 Moschetto
 Nuovo
 Acqua, Acquerella
 Padre
 Zucchero

Banca
 Ginocchio
 Uno
 Cuor
 Oro
 Ritual
 Sole
 Ieri
 Giraffa
 Laccio
 Sapone
 Droga
 Gruppo

सन्दर्भग्रन्थ

1. Dictionary of Word Origins - John Ayto
2. Webster's Dictionary of English
3. Oxford Dictionary of English
4. बृहत् डोदयाली शब्दकोशः आर.डी. प्रभास चटौत
5. English Hindi Dictionary - Prof. Dr. Raghuvera
6. English French Dictionary
7. English Italian Dictionary
8. English Spanish Dictionary
9. English Russian Dictionary
10. वैदिक साहित्यका विश्व इतिहासः पुरुषोत्तम नागेश ओक
11. सँस्कृत विश्व भाषा होः डा. ज्ञानलाल श्रेष्ठ
12. सँस्कृत विश्वभाषा भविष्यतिः योगी नरहरिनाथ

प्रमाण-ग्रन्था

१. कुमारसम्भवम्	३२. अष्टाध्यायी-उणादिपाठः	६४. अथर्ववेदः
२. अभिज्ञानशाकुन्तलम्	३३. निघण्टुः	६५. विक्रमोर्वशीयम्
३. विक्रमाङ्कदेवचरितम्	३४. किरातार्जुनीयम्	६६. संस्कृत हिन्दी कोश-वामन शिवराम आपटे
४. भामिनीविलासः	३५. अमरकोशः	६७. मालविकाग्निमित्रम्
५. गीतगोविन्दम्	३६. शृङ्गारतिलकम्	६८. तैत्तिरीयारण्यक
६. रघुवंश	३७. भट्टिकाव्यम्	६९. तन्त्रसारः
७. श्रीमद्भगवद्गीता	३८. भावप्रकाशनिघण्टुः	७०. अन्नपूर्णास्तवः
८. उत्तररामचरितम्	३९. वाचस्पत्यम्	७१. अन्नदास्तवः
९. भट्टहरिनीतिशतकम्	४०. मृच्छकटिकम्	७२. मैत्रायणीसंहिता
१०. सूभाषितरत्नभाण्डागारम्	४१. श्रीमद्भागवतम्	७३. कात्यायनश्रौतसूत्रम्
११. ऋग्वेदः	४२. चाणक्यनीतिदर्पणम्	७४. काव्यादर्शः
१२. निरुक्तम्	४३. काव्यप्रकाशः	७५. वेणीसंहारनाटकम्
१३. पञ्चतन्त्रम्	४४. तैत्तिरीयसंहिता	७६. साहित्यदर्पणम्
१४. कादम्बरी	४५. कामशास्त्रम्	७७. चर्पटपञ्जरिका
१५. याज्ञवल्क्यस्मृतिः	४६. बह्मवैवर्तपुराणम्	७८. मनोरमा
१६. हितोपदेशः	४७. ताण्ड्यब्राह्मणम्	७९. वासवदत्ता
१७. शब्दकल्पद्रुमः	४८. ऋतुसंहारनाटकम्	८०. तत्त्वकौमुदी
१८. यजुर्वेदः	४९. शार्ङ्गधरसंहिता	८१. अमरकशतकम्
१९. कठोपनिषद्	५०. दशरूपकम्	
२०. महाभारतम्	५१. नैषधीयचरितम्	
२१. मनुस्मृतिः	५२. गोपथब्राह्मणम्	
२२. मुद्राराक्षसम्	५३. वाक्यपदीयम्	
२३. शतपथब्राह्मणम्	५४. व्याकरणमहाभाष्यम्	
२४. ऐतरेयोपनिषद्	५५. कात्यायनस्मृतिः	
२५. कौषितिकब्राह्मणम्	५६. सुश्रुतसंहिता	
२६. तैत्तिरीयब्राह्मणम्	५७. षड्विंशब्राह्मणम्	
२७. दशकुमारचरितम्	५८. श्राद्धतर्पणम्	
२८. शिशुपालवधम्	५९. अष्टाध्यायी	
२९. मेघदूतम्	६०. सिद्धान्तकौमुदी	
३०. मातङ्गलीला	६१. पाराशरगृह्यसूत्रम्	
३१. जैमिनीयब्राह्मणम्	६२. कर्पूरस्तवः	
	६३. भविष्यपुराणम्	

★★★★★

नाम: जनार्दन घिमिरे

जन्म: २०२७/०५/१३

शिक्षा :

आचार्य नव्यव्याकरण (नेपाल सँस्कृत विश्वविद्यालय)

एम.ए. (त्रिभुवन विश्वविद्यालय)

बी.एड. (त्रिभुवन विश्वविद्यालय)

पुरस्कार :

१. कविरत्न कृष्णप्रसाद घिमिरे पाण्डुलिपि पुरस्कार-२०५१
२. महेन्द्र विक्रम शाह मानव अधिकार पुरस्कार-२०५१
३. दीर्घ सेवा पुरस्कार, डी.ए.वी. सुशील केडिया विश्वभारती-२०६०
४. उत्कृष्ट प्रस्तुति पुरस्कार (२०६६) कान्तिपुर प्रकाशन गृह
५. प्रेमदत्त गोमादेवी सम्मान (२०६६)

कृतिहरू:

१. वरिष्ठ उद्योगपति शंकरलाल केडियाको जीवनी र व्यक्तित्व ग्रन्थ
 - क. संघर्षदेखि सफलतासम्म
 - ख. व्यक्ति एक व्यक्तित्व अनेक
२. बीजवाणी (सहलेखन) भाग १ देखि ४ सम्म
३. विभिन्न पत्रपत्रिकामा सँस्कृत, अङ्ग्रेजी र नेपाली भाषामा थुप्रै लेखहरू प्रकाशित ।

हाल कार्यरत:

१. कार्यक्रम सञ्चालक- रेडियो कान्तिपुर रेडियो राष्ट्रको
२. प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत - डी.ए.वी. सुशील केडिया विश्वभारती, जावलाखेल
३. वरिष्ठ उद्योगपति हुलासचन्द्र गोल्लछाको जीवनी ग्रन्थ द्वय (प्रकाशनोन्मुख)

सम्पर्क: jghimire_123@yahoo.com

रु. ६००१-